

Н.Н. БАРАНСКИЙ

СССР-Н
ФИЗИЧЭСКИ
ГЭОГРАФИ

ПОЛНЫЙ АРЫЛ КҮЙДАЛАШ
ДОН КҮЙДАЛАШ ШКОЛЫШТЫ
ТЫМЭНЬШЫВЛАЛАН

*
ПЫТАРИШ
ВИПУСК

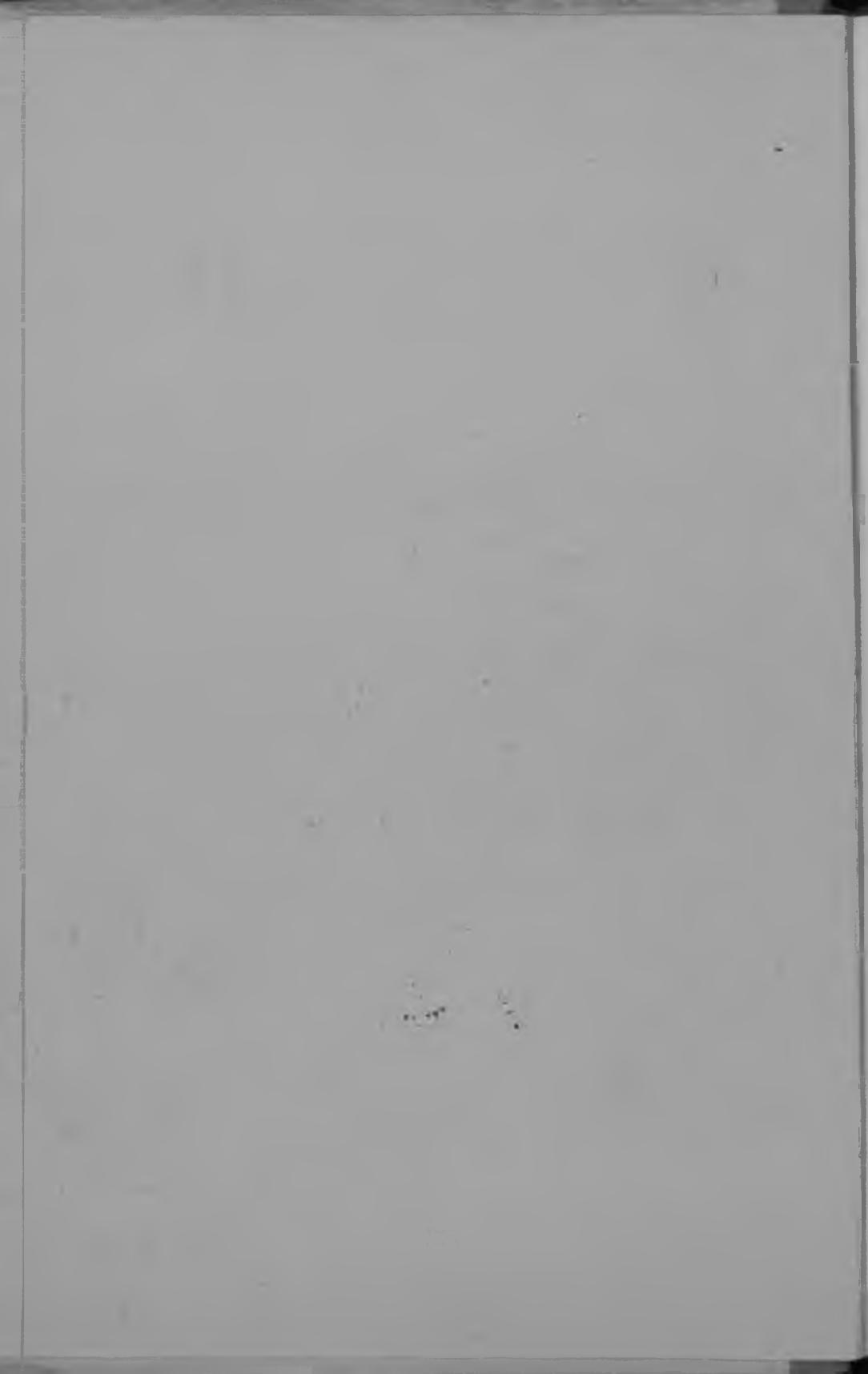

УЧПЭДГИЗ - МОСКВА

1 9 3 6

Мар.г.
13-516

Н. Н. БАРАНСКИЙ

СССР-Н ФИЗИЧЭСКИ ГЭОГРАФИ

ПОЛНЫЙ АГЫЛ КҮДАЛÄШ
ДÄ КҮДАЛÄШ ШКОЛЫН 7-ША
КЛАССЫШТЫ ТЫМЭНЬШҮ-
ВЛÄЛÄН

ПЫТÄРИШ ВИПУСК

Рушлагыц марлашкы С. Йа. Зиновийэв сэрэн

РСФСР Наркомпрос йарыктэн
Рушлагыц марлашкы сэргийжэй
Мароблоно йарыктэн

Инв. №

2341

ГОСУДАРСТВЫН
УЧЭБНО-ПЭДАГОГИЧЭСКИ ИЗДАТЬЭЛЬСТВЫ
МОСКВА ★ 1936

Полный агыл кыйдалаш дон кыйдалаш школын 7-шы классынты СССР-н физически гэографи кок выпусктон (кок книгдадон) лыкмы лиэш. Пытариши книгдышти СССР-н общий физико-гэографически сэмйн анжал лакмы лиэш, вэсэштэжж — районвладдон анжал лакмы лиэш.

Автырвлэ тэвэ ма гишэн аныцик кэлэсдэш кэрдлэш шотлат: цифровлэддон (күкшицвлам, кэлгыцвлам моло) анжыктэн пумывлджым нийзүстүр тымэньш агыл, иллюстраци шоттон вэлэ книгдышкы пыртымы.

Пытариши книгд сирэмдшти, главный автор Н. Н. Баранскиййгыц пасна, С. В. Чэфранов ровотайэн.

Н. Н. Баранский. ФИЗИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ СССР.
Учебник для 7 класса неполной средней и средней школы.
Перевод С. Я. Зиновьева.
Государственное Учебно-Педагогическое издательство, Москва, 1936 г.

Отв. редактор В. Петрова. Тех. ред. С. Козлов. Корректор В. Семенов.
Редактор по картам Т. Юшинский.

Сдано в набор 22/VI 1936 г. подписано к печати 28/VIII 1936 г.
Формат 62×94/16. Тираж 1000 экз.
Изд. листов 7⁹/₁₆. Бум. листов 3⁷/₈. Карты 1,8. Авт. листов 9,03.
109000 тип. знаков в бум. листе.
Бумага № 3 Коменской фабрики.

Индекс У. 2 н. Учгиз № 8099.
Цена без переплета 80 коп.; карты 80 коп.; переплет 25 коп.
Уполномоч. Главлитта Б-20716.

Заказ № 2395.
Москва, Шлюзовая наб., д. № 10.
17 ф-ка нац. книги ОГИЗа РСФСР треста «Полиграфкнига»

I. ПОЛОЖЭНЫЙ, ТҮЭРРИТОРИ ДА ГРАНЬИЦАВЛА.

Гэографически положений дон тъэрритори.

Совэцски социальистычески рэспубликвлан сойуз (СССР) Иэвразин сэвэрвэл чासьёжим йашнä, тишкы Йэвропын ирвэл пэлжй дä Азин сэвэр вэлнбш чा�съя — цилä Азин кым пайыштыш ик пайжы пыра.

СССР-н йашним вэржй 21,3 млн. кв. км ылэш. Зэмлья вэлны цилä ма улы сир 149 млн. кв. км кымдык ылэш; Ылаш лимй

1-ш рис. Зэмлья шар вэлны СССР-н положенийж.

вэржй, польар сэндэлйквлагйц пасна, 134 млн. кв. км кымдык лиэш. Тэнэлä, Ылаш лимй сир кымдыккйц СССР-н пайеш кут пайышты ик пай вазэш.

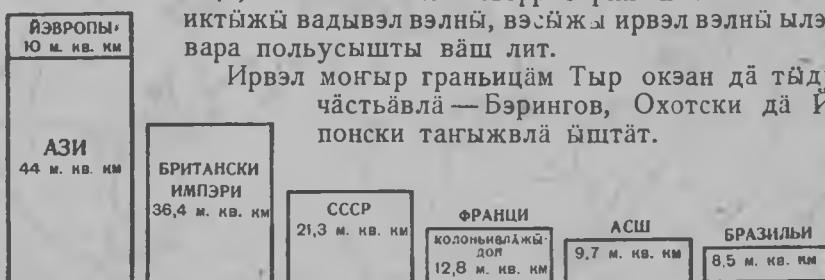
Вэр кымдыктон СССР-гйцн когорак лач ик Британски импери вэлэ, вэс шамактонжы, цилä ма улы мүлэндйжидон вэлэ Англии когорак ылэш; Англии кидбштйш сэндэлйквлэ зэмлья чा�съявлэ Ййдэ кыштышон шэп-шалä ылых, икты вэсийштйгйц окэланвладон айырлалт шынзйнйт, польтически лыскыдын ушналтыныт; мянмэн Советски сойуз гйнья вашток ик тйрыс тъэрриториан ылэш дä прольэтариатын дъиктатурыдон польтически пиш цат ушналт шынзйн, мир вэлны ик государствват тэнэ цат ушналтши укэ. Британски империгйц пасна, молы государства-

влă циланок мэнмэн Сойузгыц пулă изивлă. Нийн логыц сэк коговлажёт вăк, примэрлан налшаш, АСШ, Китай, Бразильи, цилă колониижгэ Франци, СССР-гыцын $2-2\frac{1}{2}$ ганă изи ылыш. СССР-н сэк кăтă точкывлажж: вадывэл монгрышты (Польши граньца сага) ирвэл долготан 26° -ышты ылеш, ирвэл монгрышты (Дъежньэв мис) ирвэл долготан 190° -ышты, юг вэлний (Афганистан граньца сагашы Кушкы) ёевэрвэл широтан 35° -ышты ылеш, сэвэр вэлний (Чэльускин мис) сэвэрвэл широтан 77° -ышты ылеш.

СССР-н граньцавлажж дă граньцă воктэншы государствылă.

СССР-н граньцавлажж сэвэрвэл дон ирвэл монгрышты викок тангыждон эртät, вадывэл дон югувэл монгрышты викок ганы сирдон кэйт. СССР-н цилă граньца кытши 60 тÿж. км, ти шоткыц $\frac{2}{3}$, утларак (43 тÿж. км) тангыж граньцавлажж вазэш, сир граньцавлажжий $\frac{1}{3}$, укэрэк (17 тÿж. км) вазэш. СССР-н матэриковый чăстъяжин сэвэрвэл тÿр мычкы Сэвэрвэл Иän окэан дă тÿдйн чăстъявлажж — Барэнцовы тангыж дон Ош тангыж Йэвропышты ылыш, Азиштÿжж ти окэанынок — Карски тангыж, Лаптъев тангыж, Ирвэлсибирски дă Чукотски тангыжвлă ылыш. Сэвэрвэл Иän окэан мычкы СССР-н граньцавлажж мэридианвлăдон кэйт, нийнжы мэнмэн тъэрриторинă кăтăштÿ ылыг: иктÿжж вадывэл вэлний, вэсбÿжж ирвэл вэлний ылеш, вара польусышты вăш лит.

Ирвэл монгыр граньцам Тÿр окэан дă тÿдйн чăстъявлă — Бэлингов, Охотски дă Японски тангыжвлă йштät.

2-ши рис. Йэвропын, Азин дă сэк кого государствах тъэрритори вэлчинаштых тörэштэрэн анжыктымаш.

Ирвэл монгыр сэк лишйл пашкудына Японы ылеш, мытык вăрйштÿ тÿдйндон сир граньцанă Сахальин островышты эртä.

Йугувэл граньцанă ирвэл монгрышты, Посийэт зальив торц тÿнгэллтэш, тÿштÿ мă японски колониидон — Корэййдон вăш ылыша, вара граньцанă сэвэр вэкйлă Уссури рэка мычкы кэй дă вадывэл вэкйлă Амур рэка мычкы сарнăл эртä. Амур дон Уссури вэс вэлний пэрвиш китайски провинци Манчжури, Манчжуого государства ылеш.

Пакыла, вадывэл вэкй, граньцанă кырык йрдывлă мычкы — Сайан дон Алтай мычкы кэй, нийн вэс вэлнийж мăдонна.

пурин (тэйгэл) Ылшы рэспубликвлэ — Монгольски дэ Танну-тувински ылты.

Эчэ пакыла вадывэл вэкйлэ, Покшал Азиштэй СССР-н граньцажий Китай провинци Син-Цзяньдун дэ Афганыстан түр мычы эртэ, вара сэх остаткаэшүүжок, Каспийски тангыж лишны — Иран түрдөн эртэ, Каспийски тангыжын йугвэл сир түржий тыйдэн кидышти ылэш. Кавказ йуг вэлни сир граньцэй СССР-и Иран дон Турцигэц айыра.

Вадывэл вэлнийш сир граньцэнд Шим тангыжын сэвэрвэл дон вадывэл ло лыккйц түнгэллэтэш, вара сэвэрвэл вэки фински зальив йактэ шоэш, Лэндинград лишни зальив кач эртэн кээ. Фински зальив вэс вэлний граньцэй сэвэрвэл дон ирвэл ло вэкйлэ Ладожски йар токыла кээ, пакыла эчэ сэвэрвэл вэки Рибачий пэлостровын пэлэ покшакыжы лаётэн кээ. Вадывэл монгрышты СССР граньцэй Руминьидон, Польшидон, Латвидон, Эстонидон дэ Финльяндьидон ваш эртэ.

Цилэ граньцэйвлэ чотышты цилэ сэмйнжок мэлэннэ сэх когон кэрэлжий вадывэл граньцэй ылэш. Вадывэл граньцэй Сойузын сэх чакын Ылбиймэй дэ экономикйидон сэх когон күшкын шоши цэнтрвлэ лишинон — Донбасс, Москва, Лэндинград лиший эртэ. Вэсkit сэндэлжквэлэдөн торгэймэши пашаштэд Вадывэл Йевропышты ылши, мэддэна когон торгэйшши государствывлэ вадывэл граньцэй вэс вэлний ылты.

Природыгэцок ылши, обороны годэш кэрэл линьилэн маиньят ёлтыртэш йаралжы, кырык йордывэл постол ёль кого рэкэвэл постол кычыквэлэ вадывэл граньцэй мычы нымат уке; ти граньцэй вэс вэлний ылши государствывлэ лошты вээ мэлэннэ пытох тэгэг государства уке, тэшти — Вадывэл Йевропын цилэ государствышток государствын власть буржуази кидышти ылэш, тэй власть социализм йэлалан тышман ылэш. Советски сойуз ваштарэш интэрвэнци йамдайлымэшти сэх когон пыт шалгышыжок, фашистывлэн власть лимийк, Германы лин.

Вадывэл граньцэй мычы Руминьигэц сэвэр вэлний ылши государствывлэ цилэ тъэрторишийт хэлэ (Финльяндьи, Эстони, Литва, Латви) ёль когорак частайжайдон (Польши) кутижайн Россий кидышти ылши ээмльягэц лиалтынйт.

Руминьидон граньцэнд Дунайыш югэн пырыши Прут рэкэ мычын кээ, 1918 игэц вара Румини мэнмэн Бессарабим хватъэн наёндийт, граньцэй йиндэ ирвэл монгрышыла, Дньестр рэкэшкй ванжэн кэн.

Вадывэл граньцэй экономики шоттон мэлэннэ сэх кэрэл ылэш, вырсы паша шоттон анжалмыкы, вадывэл граньцэй сэх лудыгилэ ылэш.

Йугвэл граньцэй кач торгэймэши паша, вадывэл граньцэйштиш торц пулэ слапкан кээ. Йугвэл граньцэй когонжок чийд кашмы (чийдэ эртэш лимий) кырык йордывэл мычын кээ, кыртныи корнывлажайт тэшти пиш кужын шывшылты граньцэй кач ти вэрвлэшти вэлэ эртэйт: 1) Закавказийшти Иран дон Турци граньцэшти, 2) Забайкальйшти дэ Приморийшти Манчжури граньцэшти.

Тилэц паснажы эчэ мянмэн йугвэл пашкудувлан щукинжок мадонна пурин йажон йлышы сандалыквла ылыт. Турци дон Иранлан экономики шоттон империалиствлагыц пасна, йшкэ турэшьшток йлымаш вэрц крэдэл шокты машты СССР палшэн миа. Сибирьшты, мэ сагана ылши республиквла — Монгольски дэ Танну-тувински — мадонна пурин йажон йлэт. Ниний, производитьэльный силавлыштэм, йшкымыштын народно-революционный партышты вуйлалтымдон лултэл миэн, капитальистически сэмийн развивайалттымы корышкы ванжах условивлам йштэт.

Ти сандалыквла, кэрэк гыдыштым империалиствла хватээн нэлэйт гынь вэлэ, нынэн граньциавлыштэм мэлэннэ лүдйшлэ лин кэрдэйт. Тэхэнэ лутмаш Афганьстанышты улы, тидэй вэт СССР дон Индии — Англиин колонижий лошты ылэш. Англии таманьар лу ивлэ мыхкы Афганьстанышкы Индигийц пыраш цаца, йшкэ кидйшкэй тидэм нэлнэжэй. Тыштэм мэлэннэ цартакан анжимла, йамдэй лимблэй.

Йугвэл граньциавлыштэм сэх лүдйшлэ (вырсыдон пырэн кэмаш шоттон) участках — Манчжуриин граньциа ылэш, тыштэм кийзйт лачокши хозажы японски империализм ылэш, тидэй у тээрриторивлам хватээн нэлэш дэ СССР ваштарэш интэрвэнцим йштэш соок йамдйлалт шалга.

Сэвэрвэл граньциам нэлшаш гынь, Сэвэрвэл Иэн окэан мыхкы и ылмы гишэн кашташ йасат, тидэй экономик сэмийнэт сэх чийдэй кашмы вэр ылэш, вэс государствывла мянмэн ээмльяшкынэ пырэн кэмашкынэт лач когонок лүдйш агул.

Лач Мурманск порт вэлэ, шокши йогы Гольфстрим гишэн ак кылмэт, лүдйш вэр ылэш.

II. ТАНГЫЖВЛА.

СССР-н тир воктэнши тангыжвлэ окэанвлэн чатьявлыштэм ылыт: ирвэл өэлий — Тир окэанын, сэвэр вэлнэ — Сэвэрвэл Иэн окэанын, вадывэл дон йугвэл тирштий — Атлантически окэанын.

Сир тир линьивлэ сэх кужинжок сэвэрвэл тангыжвлэ мыхкы шывшылтыт, ирвэл вэлнэш тангыжвлэ мыхкы кэшй сир тир линьин тир линьигийц мытыкрак ылэш. Йуг вэлдон вадывэл тангыжвлэ мыхкы сир тир линьивлэ СССР-штий куживлэ агулэп, тийгэ гыньят нинийн экономически значенъшты мэлэннэ пишок үого, Шимий дэ Балтийски — тангыжвлэ мыхкы мянмэн сэхкого шывштымаш кэя.

Сэвэрвэл Иэн окэан дэ тидэн чатьявлажы.

Вадывэл монгрышты Сэвэрвэл Иэн окэан дон Атлантически окэан кымда виштон ушнат, ти вишэжий Скандинавски пэлостров дон Грэнландий лошты ылэш. Ирвэл монгрыштыжи Тир окэан дон Сэвэрвэл Иэн окэанын (89 км кымдыхан) Бэринговы прольив уштара, тидэн кэлгүцшэт 50 м-гийц кэлгэй агул.

Сэвэрвэл Иэн окэанышты Йэвропы турээт, Ази вэкйлэйт шуку остром улы. Нийнэй логыц шукужок СССР-н ылтыт. СССР-н остромвлэй (вадывэл вэлгүц ирвэл вэкйлэ шотлан кэмйкй) тэхэньвлэ ылтыт: Франц-Иосиф Зэмлья, УЗэмльян кок кого остром, Вайгач остром дэй Вайгачкүц вадывэл вэлнэлэ ылтыт. Колгуйэв остром.

Нийнэл цилёнок Йэвропыши пырат.

Азишкй пырат: Сэвэрвэл Зэмлья, Новосибирски остромвлэ, Ляховски влэ дэй Врангэль Зэмлья.

Йэврази матьэрийн вэйт лывэл чистьаштыхжти острооввлэ шийнэйт. Франц-Иосиф Зэмлья каш эртыхш мэридьиан кыглышти коашрак вэйдэн вэргж сир тэргийн 1550 км нарыш шывшылтэш, Иэнисэй рэка каш эртыхш мэридьиан турэ 850 км-шкй шоэш. Ти пындашын кымдых ирвэл вэкйлэ изиш чидэмэш, тэгэ гэйнэйт, коаш вэргийн сэвэрвэл тэргж Новосибирски остромвлэ тори пулэ сэвэршкйлэ эртэ. Ти полосаштыш кэлгүц 200 м-гүц кэлгүц, сибирски тангыжвлэштыхжти тилэцэт коашрак. Ты пындашкүц боршты Сэвэрвэл Иэн окэанын кэлгүцш 4000 м йактэ шоэш.

Сэвэрвэл Иэн окэанын тээр мычкы шуку пэлостроввлэ ылтыт: Кольски дон Каньин — Йэвропыши, Йамал дон

Таймир — Азишти. Азин сэвэрвэл дон ирвэл лошты, пиш мыйндыр вэргштыхжти, Иэн окэан дон Бэринговы тангыж лошты Чукотски пэлостров улы. Пэлостроввлэ дон острооввлэ лошты пасна тангыжвлэ шукун ылтыт: Барэнцовы тангыж — Йэвропын, Франц-Иосиф Зэмльян дэй УЗэмльян сир тэргвлэштыхы ылэш, Карски тангыж — УЗэмлья, Сэвэрвэл Зэмлья дэй Таймир пэлостров лошты ылэш, Лаптэв тангыж — Таймир пэлостровкүц ирвэл вэкйлэ Новосибирски остромвлэгүц ирвэл вэкйлэ Врангэль Зэмлья йактэ шоэш, вара Чукотски тангыж — Врангэль Зэмльятгүц Бэринговы прольив йактэ.

3-ши рис. Барэнцовы тангыжын шокши Йогывлэ.

Барэнцовы таныж. Барэнцовы таныж — мянмэн польтар таныж-влнй лошты сэк вадывэл вэлнй дэ сэк кэрлжй ылэш, ти таныж тыйршты СССР-лэн Атлантически окэанышки лактш ли-мй, ныигнам кйлмдймй вэр улы. Ты вэр — Мурманск порт ылэш.

Ти таныжын лбимжй XVI-ши курымын ылши голландски морэплаватыл Барэнц лбимгйц лин, тйдй ти таныж мычкы шуки рдй каштын, сэк пйтари гэнжжок мйндйр сэвэр вэлнй У Зэмльашты тэлым эртэрэн, караплышты и лоэш кйлмэн шйнзийн ылбын. Кэнгжж вэрэмш шомыкат, нйнин караплышты и логбгп сэсбирналт кэртте, Барэнц тйнам сагашы эдэмвлажжидон йуг вэйллэл пышвлэш лактш дэ бишкэжж корнешок колэн.

Тиштй кого зальиввлажж Мэзэнски губа, Чэшски губа дэ Пэчорски губа улы. Тэхэн зальивок, эчэ тилэцт кого дэ матьэрик покшакыла эчэ мйндйркйрэк пырэн шйцшй Ош таныж тиштй улы. Барэнцовы таныжын вадывэл монгыр сир тйржж пиш тура; пиш шуки зальив — фиордвлэ — матьэрик кёргжшкйл мйндйркйрэк пырат; ирвэл монгырыштын сир тйрвлэ пасэвлэ, шуки острроввлэ дэ коаш вэрвлэ, тиштйш эдэмвлэ манмы сэмйн „кошкывлэ“ ти зальиввлашты шуки улы.

Барэнцовы таныжышки вадывэл вэцйн, Атлантически окэангцйн Гольфстрим манмы шокши йогы пырэн шоэшт, вадывэл чистьаштйжж ти таныж и мычкок ак кйлмй. Ти йогын пиш кого силан йогэн толши йалжы шокши вйдйм канда, Скандинавин вадывэл тйр мычкы эртэн кээйт, коктэш айырлэн кэй. Вадывэл йалжы — Шпицбергэнски йогы — Шпицбергэн архипелаг ййр вадывэл монгыргйц сэрнэл эртэ, вара ўшты вйт лйвакы, чйдйрэк санзалаан дэ сэдйндон чйдйрэк ныгыды вйт лйвакы валэн кэй, пакыла ирвэл вэйллэ, Новосибирски островвлэ токыла пындаштон йогэн эртэ. Вэс йалжы — Нордкалски йогы — Барэнцовы таныжышки пыра, тйштй вара ирвэл вэйллэ, У Зэмлья тйр токыла йогэн кэшй тамазар йалэш пайылалт кэй. Сэк йуг вэлнбш тэхэн ик йалжы — Мурмански йогы — Кольски пэлостров тйр мычкы, сир тйргжбйн 160 км-аш вэршты йогэн эртэ. Мурмански йогын торэшйжж 70—100 км нэрэй лиэш. Мурмански сир тйршкот ти йогы ак тйкны, тэгэ гйньят, сир сагашы вйдйм бйрктэ, сир сагашы вйдйн тъэмпэраторы 0°-гйц үлбик ныигнамат ак валы.

Мурмански тйрэн вадывэл чистьажж ти шокши йогы бйршй постол ылэш, сэвэрвэлгйц йогэн толши ивлагбйц тидй пэрэгэн шалга. Шошымат вйк, вйт вйлвэл сэк когонок ўкшэн шомыкат, таныжышты вйт ак кйлмй. Зальиввлажж кынам-тинам кйлмэт. Ти таныжын ирвэл монгыр чистьаш и нальн шйнда. Шокши йогын силажы айыртэмийнок тэл вэрэмэн пиш раскыдын пэлдйрэа. Сир тйр кльимат тидй кыцэ вашталтэн миа, тэвэ тэхэн тэнгштэрмашкйц кайэш: и мычкаш покшал тъэмпэраторы Мурманскышты 0° бйрэй ылэш, Мурманскйц йуг вэлнйрэк ылши Вэрхойанскышты (Ирвэл Сибирийшты) — 15,6° шалга.

Ош таныж. Барэнцовы таныж дон Ош таныж икана-иктйштэйдон пижйт. Ти прольивым „логэр“ маныт; прольивым кымдыкши 50 км. Таныжын сэк кэлгй вэржж — вадывэл чистьаштйжж

330 м йактэ шоэш. Ош танғыжын зальиввлă, вэс сэмйиңжы губавлă улы: Двински, Оньэжски дă Кандалакшки; вадывел чăстъаштыйжы, Оньэжски зальивыш пырымытурэ, Соловецки островвлă ылыт. Шокшы йогы йалвлă Ош танғыжыш ак пырэп, тэлым тиды когон ўкшă, кăнгайжимат вăк пындаш вийдэн тъэмпературыжы — 1,5° шалга. Тидын вйтшы, Барэнцовы танғыжыштыш вйт гань санзalan агыл, сэдйндон йылэрэк кылмă.

Тынгэ гынъят, Ош танғыжыштошок кылмэн ак шайц. Сир тиргайцок и кылмэн пижэн шынзэш, вăрэ-вăрэ сир тиргайцэн 50 км кымдыкышкы и кылмă. Ош танғыжыштыши и май пытыймашеш ижы, кынамжы ийүнү пытыймаш кытлаеш ижы шылэн, йогэн пытая, кылмашыйжы — пел октыйбргайцок тынгэлэш, танғыж мыч кашташ тыйшти лач кăнгайж йордыйн, 4—4 $\frac{1}{2}$ тыйлэй вэлэ лиэш.

Ош танғыжыштыш сэк главный порт — Архангельск хала, Двински губашты, Севервэл Двина вазалмы вăрыйшти шынзэш.

Барэнцовы танғыжыштаг, Ош танғыжыштаг вйт тэммашвлă (прильиввлă) лит. Йонгата цăрă сир тиршти 2 м-гайц кач когон вйт ак тэм. Мэзэнски губашты, танғыжгайц пырыши прильвиин коэжжы ёнгайсёр зальивышти когон пызыралт шынзэшт, 7 м кукшайцышкы вйт тэмэш. Прильив коэ, рэкашкайц пырэн кэмбайжы годым, ваштарэш йогым кынамжы таманъяр лу километрэш вăрыйшкайц тăктарэн кэа; тыйштиш эдэмвлă ти коэдон рэкэ ваштарэш күшкайла пышын кузат.

Барэнцовы дон Ош танғыжвлан промысла пашаштыйш значенъшты. Севервэл танғыжвлашты тропически танғыжвлаштыш.

4-шэ рис. Ма очкин шар прол. пынин сыйнжы.

торц махань-шон ўлайшывлә шукун ылыт. Ўшты выйшты ки-
слород шукурак, сәк тыгыды органызмвлә тышак когон пашат,
ныңым вара шалдыра органызмвлә качкын ылат.

Барэнцовы таңыжын вадывәл чәстүштәйжы ирвәл чәстүш-
тәйш торц дә Ош таңыжыштыш торцат махань шон животныйвлә
шукурак ылыт. Промыслалык животныйвлә лошты сәк когон
кәрәлжә — кол, айыртәмәйнок шуку сэльдь дә треска кол тышты
улы. Колым когонжок Мурмански сир тәр лишни лоат, айыр-
тәмәйн когонжы вадывәл чәстүштәй кычкат. Тәнгәләәк палтус ко-
лым — иктә 160 кг ләләцән пиш шалдыра камбала иишым кычкат,
таңыж алым лоат; Ош таңыжышты — сэльдым, навагам дә
сәмга колым кычкат, ти колвлә рәкә выйшшкә мөртнүй йокта-
раш пырат. Шышәр пукшышы животныйвлә логыц түульән-
вләм когон кычкат. Түульән кычаш кыйзит аэроплан палшымдон
кәйт, ныңы чонгәштән сәрнән толыт, түульән кимү вәрвләм пәлән
ләктәйт. Шоэрәкйән бәлухзвлә вәрәштәт, моржвлә дә ош мөс-
кәвлә воксөок чыйын ылыт.

Остатка ивлә лошты сәвәрвәл таңыжвләштәй кол кычымаш
когон күшкүн миә, колым кыйзит траульэрвләдон — кол кычым,
мәхәнклизириүймы суднавләдон когон лоат. СССР-ышты манъар
колым циләҗә кычәнә, ти шоткыц $10^{1/0}$ -м утла сәвәрвәл таңыж-
вләштәй кычкат.

Карски таңыж. Карски таңыж дон Барэнцовы таңыжым кым
прольив уштарат: Йугорски шар¹ — матьерик дон Вайгач ос-
тров лошты, Карски ворота — Вайгач остров дон У Зэмльян
Йугвәл остров лошты, Маточкин шар — У Зэмльян Йугвәл дә
сәвәрвәл островвлә лошты. Карски таңыжын сир тәрвлә шуку
вәрәжек лап дә тәр вәрвлә, тәнгә гыныт, пүлә лыклалт шыңшы-
влә. Байдарацки (Карски) губа дон Обски губа лошты Йа-
мал пәлостров улы.

Карски таңыж кәлгок ағыл, 20—100 м кәлгыц; Вайгач турә
вәлә кәлгәй вәрүм момы, тыштәй 560 м кәлгыцаш вәрвлә улы. Шокшы йогы тишик шоеш, тиды йугвәл прольиввлә вашт эртә,
У Зэмлья торц сәвәрвәлдон эчә сәрнәл миә. Кәнгәж вәрәмән та-
ңыжын вадывәл лыкышкызы Обь дон Йәнисәй рәкәвләгүц Ырән
шыңшы выйт когон ләктәштәт, ти лыкышты таңыж выйт Ыраләл
кәйт.

И шалгым сәмйин Карски таңыжышты соокшы $2^{1/2}$ тыйзый нәрү
суднавләдон кашташ лиәш. Кәнгәж мытык, пәлән, йугата, пәц
тытырәвлә нәлйин-нәлйин шыңдәт, лым йарышан йурвлә йурыка-
лат, ийунь тыйзыйнат вәк пиш кого поранвлә тыштә лит. Про-
льиввләштәш ивлә ийунь пытыйм кытлан ѿль ийуль тыйгәлтүшүн
пыдыргалт кәйт, ик тыйзыйшты вәлә ижү шылән, йогэн пытә, кы-
намжы эчә август пытыймашш ѿль сәнтьабр тыйгәлтүшүн вәлә
ти таңыжышты ивлә укә лит. Карски таңыжын ирвәл чәстүшәй
вадывәл вәлнүш торц ўштырәк ыләш, ижат тыштә күжырак
вәрәмә шылыздәк шыңзә.

¹ „Шар“ шамакым сәвәр вәлнүш шыләнок попат — „вашт эртүм корны лиәш“
(руш шамак „шарить“ — кейчәләш манмы лиәш, ти шамаккыц „шар“ ләктән).

Лаптъэв таныж, Ирвэлсибирски дә Чукотски таныжвлә.

Ти таныжвләм Карски таныжгый пиш кымда дә мәндүркү сэвэр вәкүлә ләктүн шыңшы Таймир пәлостров айырэн колгэн, ти пәлостровышы сэвэр вәцүн Сэвэрвәл зэмльян архипелаг түкнәлт шон. Таймирски пәлостров покшакыла мәндүркү Таймирски губа пырэн кэн, сәдйәндөн ти пәлостров Ышкәҗат кок лаштыкәш: вадывәл дон ирвәл чәстүәш пайылалтәш; ирвәл чәстүәжын сэвэрвәл кәтә тәрүштүж Чэльускин мис шыңзә; Ази матьерикйин тидбى сәк сэвэрвәл точкызы ыләш.

Ти таныжвләштүш выйт үштү ыләш. Ийуль дон августынат вәк 0°-гый шокшы тъэмпәратуры рәкәвлән ўңбыштү вәлә лиәш, тидбүжат выйт вүлнү вәлә; кәлгүштүжы соок 0°-гый үлнү тъэмпәратуры шалга. Кльимат тиштү пиш үштү (суроый): тәлүм тъэмпәратуры 54° йактә валэн кэн кәрдәш; апрель дон майынат эчэ пиш кого поранвлә тәрвәнәлт шыңзыйт; ўңбыж йугата, пылан. Ивлә тәлүмәт тәрвәнәлт, таныж йогывлә дон мардәжвлә сәмбінь йогат. Лач сир түрсага кылмән пижын шыңшы пиш күжгү и вәлә тәлүм вәрүштүжок шыңзә, шуку гот мычкы тәнгә аралалт кылмән миши и аравлә — „стамухы“ манмывлә сир түрәш цаток пижын шыңзыйт. Сир түрәш пижшы и сәк кымдан, 300—400 км кымдык полосадон Лаптъэв таныжышты шыңзә. Вәргүц вәрүшкү тәрвәнәл кашшы („дрэйфузы“) ивлә кынамжы пишок кымдавлә ылтыт. Дрэйфузын кашмашыжат кынамжы пүлә чынлыишиш — ик цашшыгү 4^{1/2} км йактә ивлә йогэн кәт. Кәмбү корныштыжы кымда и иктәмаеш түкнә гүнү, пыдыргаш түнгәләш, вүлән-вүлән аралалтәш, 10 м күкшүцүш, эчэ тиләцәт күкшүн аралалтәш, „торос“ манмы аравлам ыштән шыңдә. Молы вәрәжү эчэ, аньешлә, ивлә шәлән айырлалт кәт, „разводьи“ манмы ире вүдән йонгывләм ыштән колтат. Лаптъэв таныжышты торосвлә чыйдү, түнгэ гүньят, ижы 2 м - гүцүт күжгү лиәш. Кәнгүж вәрэмән соикток Лъэна рәкән дә молы рәкәвлән шокшырак вүдәш ти ивлә күштылгын шылән пыдыргалт кәт, лач вадывәл чәстүаштү вәлә, Таймир дон Сэвэрвәл Зэмльян сир түрсага вәлә кого и арам (массивим) ужаш лиәш, Хатангски зальив йактәок вәк ти массив шывшылт шоэш. Тәкэнь и массиввләмок Ирвэлсибирски таныжыштат, Колимы рәкә ўң торц сэвэрвәл дон вадывәл ло монгырышты соок ужаш лиәш.

Сәк күжгү ивлә Чукотски таныжышты ылтыт. Молы таныжвлә торц ти таныж айыртәмйенок кымдан сэвэрвәл монгырыштыла шыңзә, тышшәц вәт шуку готвлә мыч кылмән миши, 6—8 м күжгүцүш, торосан польарный и — „пак“ толынок шалга. Сир түрсага кылмән пижын шыңшы и укэ. Соок вәргүц вәрүшкү тәрвәнәл кашшы ивлә 1933 ин „Чэльускин“ пароходым пызырәл тәмдән шуэнйт; экспедициштү ылты гәдәмвләм и вүләц циләштүмок ытарән лыкмы, СССР правитьэльсты палышкым органдызүйэн пуэн дә советски лытчиквлән гәроизм гишән ныны тәнгә ытарән шоктымы линйт. Сир түрсаге воктән ивлә соок пызырән тәмдән миätтәт, тышшү 6 м кәлгүцкүц күшкүлә нымахань органдычески ўлымаш лин ак кәрт.

Промыслалык животныивлә ирвэлсибирски таныжвләштү шуку

улы: китвлә, моржвлә, тьюльзенвлә, бэлухаввлә ылыт. Чукотски таныж түр мычкы, кол пишок шуки улы.

Сэвэрвэл таныж корны. Польар таныжвлә мыч суднавлайдон кашташ когон йасы. Тэнэ гйньэт, шукэршэнок эчэ йэвропэйцивлә, айыртэмийнжы англичанвлә дэголландцывлә, ти таныжвлә кач Иэропыгыц ирвэл дон йугвэл Азишкы корным пачын колташ цацэнйт.

Африкы ййир дэголандцывлә Амэрикы ййир сэрнэн кэмий корнывлә тыйнам испанцывлэн дэголландцывлэн кидыштий ылыныт, тишэц нийн кого пользым нальйт ылын. Андак Сэвэрвэл Амэрикы ййир корным моаш цацэнйт дэгэти „сэвэрвэл дон вадывэл ло“ виштон эртэш литэмий цаклэнйт, вара ирвэл монгрышикала эртэш путайэнйт. „Сэвэрвэл дон ирвэл ло“ виштон корным пачаш шуки экспедициим погэн колтэнйт (ти шотышты XVI курым пытэм кытлан Барэнцийн экспедициим колтэнйт). Кого ивлэгээн ик экспедицият Карски таныжышикала пырэн шотэ, вара сэвэрвэл дон ирвэл ло корным кычалаш цацэнйт, ти вэрэмэн англичанвлә, испанцывлам сыйнэн шуэнйт, нийн кидыштий таныж корнывлам йшкэ кидышкыши нальнийт, сэвэрвэл корнывлажи вара нийнлэн кэрэлэйт литеэлэйт.

XVIII курымын вара Сибирэн сэвэрвэл түрвлажи русски экспедициивлә когон тыйшлэш, анжааш тыйгэллэйт. 1878—1879 ивлэгээн иштэй, русски куплэц Сибирийков палшымдон (оксан пуэн), швэд Нордэншэльд ти корныдон Атлантически окэнгэйцийн Тыр окэншишикала ик тэл эртэрэмдэг ванжэн шон. Сэвэрвэл дон ирвэл ло корны момаш—пиш кого географически событий ылын, пиш шуки у пайлэмшувлам пуэн, экономики шоттон анжэнжий—ти корны когонок кэрэлэш, пользы пушэш шоталтэ, корнышты тэлэм эртэрэш кэлэш ылын. 1914—1915 ивлэгээн иштэй ти корныдонок, майнэшлэвэлэ, тыйгэлэок корнышты ик тэлэм йилэн эртэрэн, Вилькицкийн экспедици эртэн кэн, 1918—1920 ивлэгээн иштэй—Амундсен эртэн. Сэвэрвэл корныдон—Карски таныж мычкы—XX курым тыйгэлтийн кытланок эчэ каштыныт ылын, пароходвлам шоэн, кынам-тинам Обь дон Йэнисэйийн ёнгвлашкы дэголандцывлам йштэнйт.

Сэвэрвэл таныж корныдон лачокшилаок кашмаш Октьябрски рэволюци паштэк ижий тыйгэллэйт, тыйнам ижий Арктийким соок пландон дэгэти айырлыдэок со пакыла дэгэти пакыла сыйнэн миаш тыйгэллэйт, ти пашашкы кийзтийши цилэ тъэхнически средствавлам: льэдоколвлам, самольотвлам пырташ тыйнэйт дэгэти сир түр мычкы кышты-шон, островвлажи моло и кашмашым тыйшлэн миаш радиостанцивлам строймы. 1933 и пытэм вэкийлэгээ польарный станцивлам шот 32 йактэ шон. Ти лишил ивлэгээн иштэй ти кол пай шукэмдэмий литеэлэйт.

Арктийким дэгэти Сибир түр мычкы ивлэгээн иштэй лодон кашташ лимэй условивлам когон пайлэн шомы лин, 1932 ин вара „Сибирийков“ льэдоколэш кэшэй экспедици, О. Йу. Шмидт вуйлалтымдон, ик кагийж качышток, тэл эртэрэйдэок, ти таныж корным эртэн ляктэн кэрдэн. 1933 ин эчэ у экспедициим О. Йу. Шмидт начал ныхктоя колтымы лин, йиндэ льэдоколэш агыл, „Чэльускин“

пароходэш нийн кэнйт. Ти экспедицият цилä Сэвэрвэл корным ик кাংгыж лошток эртэн кэн, Беринговы прольивыш пырэн. Тышты вара „Чэльускийм“ дрэйфууыши ивлä кылмыктэн кычэн шындэнийт дä дрэйф годым и яарэлä мыйгэшок Чукотски тангызышки ивлä шывшын нэнэйт, тышты вара ивлä пйзьиртэн шуэнэйт, пароход тышацвалэн кэн. Ты 1933 инок пытари ганя эчэ льедокол палшымдон Лъэна ёгышкы пароходвлам видэн эртэрэн колтымы лин.

1934 ин Сэвэрвэл корныдон эчэ угыцын, ирвэл монгыргыц vadывэл вэкилэ, ик кাংгыж кашшток, тэлэм тышацвалэн эртэрдэок, лъэдорээ Лъиткэ вашток эртэн ляктэн.

Ти сэмийн йндэ, ватывэл вэлний дä ирвэл вэлний ылши советски гаваньвлэлошты, Сэвэрвэл тангыж корныдон кашташ лиэш — тэнэ кашмаш задачам практикышти когожымок рэшэн шоктымэш шотлаш лиэш. Ти паша лошток эчэ Арктикым палэн мимыддон, науки сэмийн дä тышлэн мимаш пашавлажыдлон Советски сойуз моды сандалыквлэлошты сэк пытариши вэрышкы ляктэн шагалын.

Сэвэрвэл тышрвэл мыч тангыж корным ўштымаш задачы мянман сандалыклян кок вирдон пишок кэрэл: сэк пытариш, Сэвэрвэл тангыж корны мянман кэтä Сэвэр вэлнийш пиш кого (колоссальный)

Бүхий рис. Сэвэрвэл тангыж корны карт. Шим точынлай — поллярный радиостанциилэ.

пайдавләнәм — шортным, лъесым, пышкыды мижән каваштывлам, вулным, свиньэцым, графитым да эчэ шуку молывлам ровотайэн лыкташ палша;vara, кокшәшүжы, мәнмән Дальний Востоктон ваш пижын шокташ палша. Кыйзит йактә мәнмән суднавләнә Дальний Востокшы Шим таныж портвләгүй Сирвокшал таныжышы ләктыйт, Сүэцки каналдон Индийски океанышы да Тыр океан таныжвладон эртәт. Ти корны пиш кужы да соок йайлын таныжвлә мыч кәя. Сөвэрвәл таныж корны лишыл да СССР түрвлә мычкы Ышкымнән таныжвладон эртә.

Тыр океан да тыйдан чәстүвләжүй.

Тыр океан лач Ышкәжүй СССР түрвләшкүй Камчаткын йугвәл дон ирвәл ло тыр тоны вәлә тыйна. Молы вәрәжүй СССР-н ирвәл монгрыштыш пүлә кужы тыр мыч Тыр океанын кәтә таныжвлә вәлә ылыт; ти таныжвләжүй: Бәринговы таныж, Охотски да Йапонски таныжвлә.

Бәринговы таныж. Ирвәл таныжвлә лошты Бәринговы таныж—сәж кымда ыләш (2,4 млн. кв. км).

Бәринговы таныжым, Бәринговы прольивләок, русски мореплаватыл Бәринг ләймдон җәмдәнбыт; ти эдэмым 1724 ин Петр I „Ази дон Америкы ваш пижүт Ѽль агәп“ манын пәлән шокташ экспедици начальныкеш шагалтән ылын. Кокши экспедици таныжыш ләктүн ылын да кого штурма годым караплы пыдыргын Йамын; Бәринг Ышкәжэт вара угын мон лыкмыжы Командорски острөвэш цинга цәрдон колэн.

Бәринг ләймдон ләймдәмбыт прольивын йугвәл чәстүштүжүй вәлә Бәринг ылын. Бәринг йактә, 80 и анызырак эч, 1648 ин. Ази дон Америкы лоштыш прольивын сөвэрвәлгүй йугвәл вәкйәлә казак Дъәжнъев эртән ләктүн ылын. Тыйдан мон лыкмыжы иктиләнәт пәләйдәмбыт кодын.

Тыр океангыцын Бәринг таныжым Альзутски острөввлә айырат, ти острөввлә Америкын Сойәдьинъонный Штатвлән кидышты ылыт, пакылаҗы вадывәл монгрышкыла мәнмән Командорски острөввләнә ылыт. Бәринговы таныж йугвәл ло чәстүштүжүй кәлгүй (Альзутски острөввла лишнү 4 270 м кәлгүй), сөвэрвәл дон ирвәл ло чәстүштүжүй коаш, 200 м-түй кәлгүй вәрвлә укә.

Сир түрвләжүй шуку вәршток туравлә да кү нәрәнвлә ылыт. Бәринговы прольившты 50 м кәлгүй вәлә. Сәдйәндөн польарный бассейн пындаштыш үштүй вәт прольив вашт йогэн эртән ак кәрт. Тәләм Камчаткы түр воктән сөвэрвәлгүй үштүй йогы толәш, сагажы мәйнәркок йуг вәкйәлә йогэн кәшү ивләм юктарапен канда Сәдй гишән Камчаткыштыш Петровловск портышки 130 кәчү нәрә суднавләдон пыраш акли.

Бәринговы таныжын сөвэр вәлнүш коаш чәстүжүй тәл вәрэмән пиш кого и аравләдон, эртәш литимбүт ивләдон мүдйүлт шынзәш. Таныжын ти чәстүжүй, Бәринговы прольивләок, соокши ийульәш вәлә игүйт йонгешт шоэш.

Охотски таныж. Охотски таныж Бәринговы таныжгүй изи (1,5 млн. кв. км). Тыр океангыцын тыйдан Курильски острөввләдон айырлалтәш. Таныжын йугвәл дон вадывәл ло чәстүштүжүй, матъерик лишнок Сахалин острөв улы, матъериккүй

Татарски проливтон айырлалтын. Зальиввлаштй сэк кого-влажж, сэвэрвэл дон ирвэл ло вэлний: Гижигински да Пэнжински губавлә, островвлә лошты — Шантарски влә. Ирвэл монгыр түрвлажж (Камчаткышты) когонжок лапвлә, сэвэрвэл дон вадывэл ло монгрыштыш сирвлажж туравлә да күянвлә, суднавлән шагалаш Йарал бухтывлә чайды. Сэк кэлгж вэрвлажж Йугвэл чистьашты ылэйт. 3 475 м иактэ шоши вэрвлә улы. Сир түр полосашты 200 м-гүц кэлгж вэрвлә укэ, Татарски пролившкы сэвэрвэлгүцэн пырымашты вйт 20 м кэлгүц вэлэ ылэш, эчэ тилэцэт коаш вэрвлә улы.

Охотски тангыжын сэвэрвэл мычашыжы Онъэжски Йарын широташты ылэш, йугвэл мычашыжы — Крим широташты. Тэнэгийнёт, кльиматически условивлажжидон Охотски тангыж — полярный бассэйн ылэш. Суровый кльиматшы тэвэ кышэц лиалтэш: ти тангыж сир көргж тангыж ылэш, сагажы киши Ази матьэрик — зэмлья вýлныжат сэк ўшти вэр ылэш. Тэлым Охотски тангыж викок кылмэн шынзэш, лач покшалны вэлэ, кого штурмавлә шалгатат, и наён ак кэрт. Нойабр тэнгэлмий годым кылмаш тэнгэлэш, ийнүн тэнгэлмий годым пачылтэш. Шантарски островвлә лишний да сэвэрвэл чистьаштэж ивлә пэл ийуль тýлэй иактэ шынзэн шоктат.

Кэнгэжим шырэнок ныгыды тýтýрвлә пýцок наён шындат, и шылымашэш ўкшэн шыцшү вйт вýлвладон шокши воздух вэш тýкнэйт, тэнэ лиалтэш. Охотски тангыжыштыш тýтýрэ суднавлайдон да воздухтон кашташ когон ёптэйртэ. Охотски тангыж качши вээт Хабаровскигүц Камчаткышкы да Чукотски пэлостровышки аэропланвлайдон кашмы корны (аэрольиньи) кээ. Тýтýрэ кынамжы ёнёт таманьар ёрни щалгэн шынддат, тэндэв вара Шантарски островвлам аэроплангүц ужаш пиш йасы.

Охотски тангыжышты, айыртэмийнжок Пэнжински губашты, прильиввлә пиш күкшывлә лит, прильив коэ тýшти 11 м күкшыцшкы кузэн кээ.

Кýзýтшы вэрэмэн йндэ Охотски тангыж тýрвлажшти изин-ольэн. паша тэрвэнхэлтэш, шэрлэ. Игэчж тýшлэш радыюстанцивлам да мэтьэорологически станцивлам тýшак стройаш тэнгэлмий.

Йапонски тангыж. Йапонски тангыж (1 млн. кв. км-гүц кымдарак) Охотскигүц изи ылэш, йуг вэклэрэк киёт, ти тангыжышки йугвэл монгыргүц Тыр окэаныштыш Куро-Сиво шокши Йогын. нал пыра, цилэ Йогыжок Йапоны сир түр мычкы Йогэн эртэ. Тангыжын вадывэл чистьашты ирвэл чистьаштэшкүц ўштырэк; тангыжын сэвэрвэл дон вадывэл ло чистьажж кылмэ, ин кашши ивлә наён шындат. Владивосток турэ $3\frac{1}{2}$ тýлэй нэрэй и наён шынддат. Тэлым Йапонски тангыжышты шырэнок штурман мардэжвлэ, кэнгэжим тýтýрвлә шалгат. Кэнгэжим да шыжим пиш кого силан тайфунвлэ эртэйт, да когонжок нийн тангыж покшацин-аиль ирвэл монгыр тýрдон — Йапонски островвлә лишбүц эртэйт.

СССР сандалык сагашы Йапонски тангыж тýрвлә күкшывлә, туравлә, күэрэнвлә, зальиввлә да бухтывлә чайды. Петр Вэль икий лымэн сэк кымда зальившы йугвэл монгрышты ылэш, сир түр лынни кырык йордивлә токы пэрпэндьикульар сэмийн

эртүмй турэ ти зальив шынзä. Муравиов-Амурски пэлостровтон ти зальив кокзальиваш: Уссурийски дон Амурски эш пайылалтэш; Амурски зальив тыйршти Владивосток хала — Тыр окэ-аныштыш сэк кэрэл мэнмэн портна шынзä. Владивостоккыц Йуг вэкилä, Корэйи граньицä лишнок Пойсийэт зальив улы. Японски танжын сэк кэлгэй вэржэй 3000 м-гэцэйт кэлгэй ылэш.

Ирвэл танжывлашты махань животныйвлä улы дä промысла пашавладон ти танжывлан значенъышты маханы. Мэнмэн ирвэл танжывлашты животный пишок шуку, промысла значенъ ёдонат ти танжывлэй когон кэрэлвлэй. Атлантически окэанын сэвэрвэл чистьаштыш торц дä Йевропы сир тыйр сагашы Сэвэрвэл Иэн окэанын чистьаштыш торц животныйвлä Бэлинговы дон Охотски танжывлашты пишок шукун ылэти. Шышэр пукшиши выт зэрвляйт, кэвлэйт, айыртэмийнжок кол пиш когон шуку улы. Шышэр пукшишивлэжытишти: таманьар ииш китвлэй, кашалотвлэй, бэлуха, касатки улы. Шотат укэ тьюльэнвляй, Бэлинговы танжышты — моржвлэй. Цилä ти животныйвлä перви тишти литеэмий когон ылнынт, кызытшти вэрэмэш нийнм когон пуштын пытэрэмий. Тишти вэлэ сивуч, танжих котык дä танжих бобр ыллэйт; танжих котык дон танжих бобр циш йажо мижэн каваштым пуат. Кызытшти вэрэмэн нийн Командорски островвлашты дä Камчаткын Йугвэл вэлнэ ыллэйт, ти остромвлэш заповедньыкым ёштэмий.

Колвлэдон гын, Тыр окэанын сэвэрвэл чистьажы, Атлантически окэанын сэвэрвэл чистьажыгыц айыртэмийнок пайан ылэш. Сэльдь тишти шотлэн шоктыдымла шуку; ти колым йапоньецвлэй ныр пышкыдэмдышышкы сартат. Промыслалан кэрэл колжы — лосось ииш колвлэй: кэта дä горбуша; мортный кышкым вэрэмэнти колвлэй пиш когон шукун рэкавлашкы пырат, тышти вара нийнм эдэм вэлэйт агыл, животныйвлэйт вак (мёскавлэй, тоны урдымы пивлэй моло) цилэн кычкат; Бэлинговы танжышты тэхэнзначенъянок кижуч дон чавыча колвлэ ылэти. Лулэгийдэм животныйвлэ логыцши — пиш шалдыра крабвлэ дä крэвэктывлэй, трэпангвлэ дä голотуривлэ кого значенъян ылэти.

Крабвлэгыц консервывлэм ёштэйт, Сойэдьиньонный Штатвлашкы дä Японьышкы лыктыт, трэпанг дон голотуривлэжийм Китайишкы шывштат. Выт күшкышвлэ логыц пиш кымда вэрэш ламинари күшкэш; тыйдэн кужы льэндэй постол ылышташвлэжийм танжих кавштаеш лымдэйт, японцывлэ дä китайцывлэ тидэм шэртэш шотлат — качкыт.

СССР-ёшти мазар колым кычкат, ти шотышты ирвэл танжывлэ 25% пуат.

Атлантически окэанын танжывлэй.

Балтийски танжих. Балтийски танжын изи лаштыкши вэлэ СССР-н кидышти ылэш. Ти лаштыкши — матьэрик көргүшкылэй мэндйркы пырэн шыцши Фински зальивын Йугвэл дон ирвэл ло лыкши лиэш. Цилä Фински зальивши, Ньева ёнгыц финльяндски тыйрштишы Гангэ хала йактэ, 420 км кыт ылэш. Зальив торэшыжий сэк кымда вэршти 120 км, цилä зальивын кымдыкши

29,5 түж. кв. км. СССР кидыштү сир түр воктэншай полосажы вэлэ ылэш — сэвэрвэл дон вадывэл ло монгырышкыла Ньэва ёнгийц 25 км-аш вэршкүй, тэхэнь полосаок ийгэвэл дон вадывэл ло вэклий 250 км-аш вэршкүй шоэш.

Фински залывын совэцски сир түр линьижү кужы агуулт гэйнэйт, СССР кидыштү ылмыжылон тидү майланна пиш кого значенчэн ылэш: тишэц Вадывэл Иэропын государствыввлэшкүй дэ Атлантически окзанышкы лакмү сэж лишил корны кээ. Фински залывынштү, Ньэва рэка ёнгыштү, майнман сэж кого портна — Лэнинград шэндэ.

Кийэйтшай Балтийски тангыжын пындаш вэржү пэрви, льэдниж эзполын, вашток иодон шыншүлт шэндэйн ылын, сагажы льэдниж ара сэвэр вэцэн ырык породы пыдыргывлам, кү маклакавлам пыдыртэн валтэн ылын. Ти лапата вэр, льэдниж цакнэн кэмийкү ижү, тангыжышкы сарнайлт кэн, тангыжын йөргэц линьижү шуку гэнэ вашталт миэн. Сэдйндон Балтийски тангыжышты шуку коаш вэрвлэ, рифвлэ дэ вэйт лйёвэлнү шэндэйш кү маклакавлам улы; нийнбум, кыдыхым, льэднижиквлэ күшкэн кодэнйт, кыдыхым йогэн толши ивлэ кандэнйт. Изи острововлэ шуку улы, Фински залывын сэвэрвэл тэрийштүжү — шхэрвлэ ылыт.

Майнман кидыштү Фински залыв лаштыкын кэлгүцшай когоок агуул, иктёрэн налмайкү 30 м нарык, кышты-тиштү вэлэ 50 м кэлгүцшай вэр улы. Котльин остров дон Ньэва ёнглошты Фински залыв 5 м кэлгүцшкү коашэм кээ, сэдйндон Лэнинградышкы миэн шоаш манын, тангыж суднавлалан эртэш йори канал капайэн шэндэймүй.

Фински залывынштү вэйт когон санзалан агуул, Кронштадт дон Ньэва ёнглошты чистьштүжү вэлвэл вэйтшай ширү вэйт ганьок ылэш. Вэйт изиш вэлэ санзалан, кэлгү агуул, залывштүт кого кымдыкан агуул, дэсагашы сиржэт пиш когон ўкшү, сэдйндон Фински залывын ирвэл вэлжү кужы вэрэмээш күлмэн шэндээш — Кронштадт лишни 160 кэчү нарыкэш күлмэ. И кийгүцшай тиштү 80 см йактэ шоэш. Соокши нойабр пытэм кытлан күлмэш тийгэлэш, апрельин пачылтэш, тэнэ гэйнэйт, эчэ май тэлэйнэт тангыж мычкы ивлэ со каштыт.

Шошым дэс кийгүцхүм Фински залывынштү ирвэл монгыр мардэжвлэ бүфилэт, залывынштү нийн вэдэм поктэн наэнэйт, шийгүм гэйн — вадывэл монгыргүйц бүфилэт, вэдэм залывынштү поктэн толтыт.

Вадывэл мардэж пиш кого силадон вэдэм кужы вэрэмэн поктэн шалга гэйн, тэндэйн вэйт когон тэмийн кээ, сирбү моло налбайн шэндэй. Лэнинградышты остатка гэнэ тэнэ пиш когон 1925 ин вэйт налбайн колтэн.

Ньэмээнки тангыж дон Атлантически окзаныштыш торц животныйвлэ Балтийски тангыжышты пулэ чидүй ишил ылыт. Ик ишил колвлэлок тиштү изивлэ: норвэжски сэльдь 30 см кыт ылэш, балтийски — 16 см кыташ вэлэ, балтийски трэска Атлантически окзаныштышкүц кок пай изи. Ширү вэдыштү ломы промысловой колвлэ тиштү цилдэшишкүй ышок улы: судок, лавал, сиг, вэрэмээш толшыввлэ — уголь, корушка. Промысловой сэж кэрэл колжы

тиштү — сэльдь, варыштыш лымжы — салака ылэш, варажы килька кол. Шайшэр пукшыши звэр тиштү тьюлэн вэлэ улы.

Шим таныж. Шим таныж, Азовски таныжгыц паснаок, 411,5 тыйж. кв. км кымдыкан ылэш. Сэк кужи кытши 1150 км, сэк кымда торешыжы — сэвэрвэл дон вадывэл ло чистьаштү — 543 км, сэк ёнгысйржы — Крим дон Изи Ази лошты — 270 км. Сэк кэлгүй варжы — 2000 м-гыцат кэлгүй. Шим таныжгыц ик турэ вэлэ лакмий вэр — Босфор прольив — 30 км кытан ылэш, торешыжы 1,5 км, кэлгүциш 70 м нэрийк. Шим таныж тээр иутгэл дон ирвэл ло монгрышты күкшы, кырыкан, кырык бордивлажат тыштү сир тээр дон паралльэльны ганьок кэйт, сэдйндон шыкэ турэ лиалтшы йажо гаваньвлэ шуку агуул. Вадывэл дэ сэвэрвэл тээрвлэ, Кримийн иутгэл тээрвлажгыц пасна, күкшок агуулэп, вэрэвэрэжий туралын ылэтийн дэ, лач сир тээр полосажок пүлэй кымдан шынээ. Сир тээр мычкы шырэрэйнок сир тээржий нынэлэн вала, кынамжы эхэ урьлт вала моло. Рэкэ ёнгвэл турэ лапата тээрвлэ шынээт. Сэвэр вэлнэш цилэ тээрвлэ мычкок, Дунайгыц Кримски пэлостров йактэ, тэгэлэй Азовски таныж тээр мычкат шуку лиман улы, нийн — пэрвиши рэкэ лапатавлэ, кукши карэмвлэ ылынты, таныж вэйткэйц викок айралт кэнйт, ошма ялавлайдон — юштам ийрэн постолвлайдон айралт шынэйт, санзлан ярвлэшкы сэрнэйт кэнйт. Таныжыш лакши лиманывлэ лошты сэк когожы — Днээ провско-Бугски ылэш. Лап тээрэн вэрвлэштэш гаваньвлэ шукужымок йори шынэштэн шынэйт, ти шотышты Одессийштэш сэк кого гаваньят сэдйхэньок ылэш. Күкшы тээрэн варышты пиш йажо кымда кок бухты улы: иктэйтшы — Севастопольски — Кримийн вадывэл монгыр тээрштэй, вэсийж — Кавказын сэвэрвэл тээрштэй, Новороссийск штэй, дэ эхэ молы вэрэ кымдаракын лакши бухтывлэ — Яалтышты, Феодосишиштэй дэ Батумышты. Цилэ ти бухтывлэштэй портвлам стройэн шындымы, нийн лошты сэк когон кэрэвлэжгы Севастополь — войэнный порт ылэш дэ эхэ Новороссийск — торговый порт.

Таныж пындаш вэлвэлжат, дэ кэлгүц вэрвлэжат сир тээр сэмын лиалтшыйт. Сэвэрвэл дон вадывэл ло чистьаштү сир тээрвлэ төр дэ лапвлэ кэйт, сэдйндон таныж кэлгүциштэй 50 м-гыц утла агуул. Молы вэрэжий — кэлгүй, сэк кэлгүй вэйтшок Кримски пэлостровкыц иутгэл вэкйлэ ылэш. Сир тээрвлажгыц, айртэмийнжок Кавказ сир тээрштэй, вэйт лйёвэл вэр пиш туралвалэн кэйт, лач пындашыжок гйн — төр ылэш.

Сирвокшал таныжштыш торц Шим таныж вэдийштэй санзал пүлэй чиды (вылийн 18%, пындашты 22,5% санзал ылэш). Рэкэвлэгүц ширэй вэйт когон лактэш, Мрамыр таныжгыц ёнгысйр Босфорски прольивтон вэйт чиды толэш, сэдйндон Шим таныжшты вэйт когон санзлан агуул. 60—100 м кэлгүциштэй, Мрамыр таныжгыц вэйт толмы кэлтэйштэй, вэйт когоракын санзлан лиэш. Сэвэрвэл дон вадывэл ло монгрышты коаш чистьаштэй — Одессийшний, Днээпр дон Днээстр ряжэвлэ Йоген лакмий турэ, санзал эхэ чидэмэш, 13% йактэ вала. Босфоршты соок ког Йоги улы: прольив пындашмычкы когоракын санзлан дэ сэдйндон лэлбэрэк вэйт Мрамыр таныжгыц Шим таныжшкы Йогенок миа, Шим таныжшты чидбэрэк санзлан дэ күштэлгырак вэйт — Шим таныж-

гыц Мрамыр танғыжышкы йога. Күшбің кәшбі йогыжы чынърәк эртә, цашышты 3,5 км нағыркым кәә, үлніш йогы торц вайтшымат кок пай шукым лыктәш. Ти уты вайтшы кого рәкәвләгйц толши ыләш дә Йур вайтшат циләгәек парышкы сәрнәлт ак шокты.

Шим танғыжын ирвәл чәстүйәжә вады вәлнүшкүц шокшырак.

Сир түр сагашы тъэмпратурым шырәнок мардәжвлә вашталтән миәт, нынайжы вәт күшнүш вайдым поктән шалгат. Ширәрәк вайдән чәстүйәвләшти, примәрлән Одесски зальившти, танғыж түр күлмә, түнә гәйнәт, лъэдоколвлән пайшмайдон кәнъыләйнок түшти кашташ лиәш; ти зальив шукы вәрәмәеш ак күлмәй.

Шим танғыжышты диш кого штурмавлә шалгат. Тәл вәрәмән, пәл и нағырк, айыртәмейн пиш кого штурмавлә лит. Сәвэрвәл түр лишни мардәж когон ыфылә, үугвәл дон ирвәл лоштыш түршти түхен кого мардәжок ак лиәлт. Новороссийски бухтышты кырыквлә вайләц ыфылышты борә лымән мардәж, аль норд-ост, айыртәмейнок кого силан ыләш. Тәләм ти мардәж түргачок кого силан лиәш.

Зальившти вайдым бора мардәж пиш когон лывша, коштара, шәпнүш вайдеш зальив вайлан вуйта пар наһын шында, нымамат ужаш акли. Хала ольи-навлә мыч эрташ акли, мардәж ваштарәш эдәм шалгән тырхэн ак кәрт, пойәзд-вләм пойәзд хәлә ти мардәж сәрәл шуа, вайт түрштиш тигызы кү маклакавләм рожгә вәлә кыргыштын кәә. Сәкундышты 40 м нағырм мардәж кәә. Иән вайдым томавләшкү, понар столмывләшкү, танғыж вайлүшкү суднавләшкү лывшын күлмәктиш шында, кыды суднавләм күлмәктиш шында, сирш лывшал лыктәш аль вайдешок сәрәл валтан шуа. Тәләм - 20°—25° йактә ўкшыктән колта, зальив сооқшы ак күлмә гәйнәт, ти вәрәмән күлмән шынәш. Бора тәнгә лиәлтеш: кырык ырдыйгын сәвэрвәл монгырыштыш областьвләеш ўшты воздух когон тәмдәл шында, танғыж вайлүшкү тәләм воздух чыдый тәмдә, ўкшэн шыңшы кого ләләйцән воздуххет лапрак кырык ырдый кач ванжән кәә дә пишок кого силадон зальившкү шынгальт вала.

Түнә гәйнәт, сир түргицрәкок танғыж кәлгү ыләштә, тәнәләок острөввлә, вайт лайвалныш кү маклакавлә укәйт, Шим танғыж мыч кашташ тәл вәрәмәнат лүдбүш агыл.

Шим танғыж тәвә мадон мол танғыжвләгйц айырлалтәш: 200 м кәлгүцкүц пындашкыла танғыж вайдышти сәроводород улы, сәдйандон тиләц кәлгүшти түшти нымахань ылымаш укә. Сәроводород ылмыжым тәнгә ынгылымла — 200 м-гүц үлбүкүлә пындашкыла вайт кашмаш укә, сәдйандон кислородшат түшкү витэн ак шо. Органически остатоквлә шүмү годым окисльзенүй ак лиәлт, шукы сәроводород погыналт ләктәш.

Шим танғыжыштыш животныйвлә дә промысла пашаштыш значенъ жы. Кыйытшы Шим танғыж пиш шукәрдү ылши пүлә кого бассейнин лаштыкши вәлә ыләш, ти бассейн түнәм Покшалдунаиски лап төрәмгүцин Аральски танғыж йактә шоэш ылын, Сирвокшал танғыжгүцин сирдон айырлалтәш ылын. Ти бассейнштиш вайт Сирвокшал танғыжыштыш торц ширеңрәк ылын, животныйвлажат кыйытшы Каспийски танғыжыштыш животныйвлә гань ылынит. Босфорски пролив лин колтымыкы, тишкү вара Сирвокшал танғыжгүц когон санзалан вайдышти ылаш тымэншы животныйвлә түнәм сәвэрвәл вәкйлә,

коаш вәрвләшкүй, кого рәкәвлән аңышкүй дә Азовски танғыжышты шылбынайт, вәс статьян манмыла гынь, ширбәрәк вәдйышкүй шылбынайт, аль викок йамын пытәнайт. Санзалгән кәшү Шим танғыжын кәлгүй вәрвләшкүй изин-ольэн Сирвокшал танғыжышты ш животныивлә ылаш ванжаш тыйгәлбенайт. Тәнгә ванжымаш пиш ольэн кәә, Шим танғыжышты Сирвокшал танғыжыштыш нәрүй ииш животный ак ылай. Выйтишты чыйдәрәк санзалаң, пындаш вәдйим сәроводород локтыл шындән, климат условидонат тишиш пишок йажо агыл. Сирвокшал танғыжышты махань-шон животныивлә 7 000 ииш нәрүй ылайт, Шим танғыжышты 900 иишкүй щуки агыл. Тәнгә гыньайт, Сирвокшал танғыжыштыш ииш животныивлә шукуракын ылыт. Сирвокшал танғыжыштыш ииш, промысловый колвлә тишиш:

6-шы рис. Шим танғыжыштыш выйтиш йогывлә.

шыши животныижи тишиш лач ик дъэльфин вәлә шыныштыш йиш колвлә кыды-тидйжүй тәл качәш Мрамырный танғыжышкүй ләктүн кәэт (султанкы кол, скумбри).

Азовски танғыж. Азовски танғыжым Шим танғыжын кого лыманжы шотәш вәлә пиштәмлә. Тыйдән кытшы Дон аңгыц Арабатски коаш йал йактә 360 км, сәк кымда вәрштәш торәшйжүй 240 км, выйвләл кымдыкшы — 37,6 тыйж. кв. км. Шим танғыж дон Азовски танғыжым, Кәрчәнски прольив вайш пишкәтә, прольившы кымда рәкә постол вәлә. 40 км кытан ыләш гыньайт, торәшйжүй 4 км, кәлгүциш циләҗүй 4 м вәлә. Азовски танғыж ышкәжэт пиш коаш, 15—16 м-гүц кәлгүй агыл; сәвэрвәл токыла кәлгүциш со коашемәш, Таганрог лишни 3 м кәлгүц вәлә лиеш. Сир тыйр мычкы коаш йалвлә шуки улы. Нәнән логыц сәк күжүжок — Арабатски стрәлка — вадывәл монгрышты тилемдүйт коаш выйдан Сиваш заливим (Шүшү танғыжым) Азовски танғыжгүй әрән шындән. Сиваш выйшты пиш шуки органически котышвлә дә выйтиш күшкүшвлә ылыт, нәнән пиш йылә шүт, худа пышан ылыт.

Азовски танғыж коаш ыләштәт, суднавләдон кашташ йажоок агыл.

Дон аңышкүй толши танғыж суднавләм крузаш, крузым лыкташ танғыж выйнок, сиргүц мыйндйрни, попаза.

султанкы, скумбри, кәфаль, камбала колвлә ылыт. Шырәнок эчэ вәргүц-вәрбүш кашы колвлә: судок, рыбәц, чохонь — ылайт. Пәрвиш тошты бассейнгүц киэн котшы осётр ииш колвлә: стэрльяк, сәврүга, осётр, шип колвлә сәвэрвәл чәстүйштә вәлә ылыт. Лач Шим танғыжышты вәлә ылайт: бычок кол, кәрчәнски сэльдь дә сардъелькүй — камса. Шышэр пуктулайт.

Нойабр пыйтм кытлан Азовски таңыж күлмә, фэвраль пыйтмашш пачылтэш.

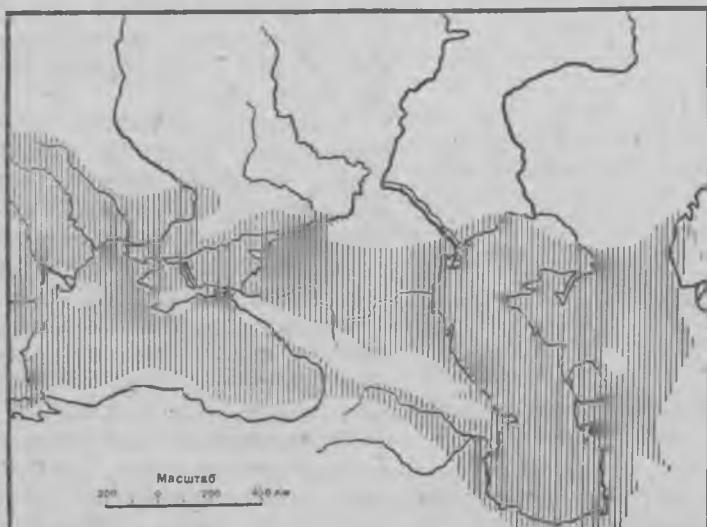
Азовски таңыжышты Шим таңыжыштыш торц кол шуку улы, коаш таңыжышты качкыш когон улы, сэдйндөн кол шалга.

ССР-ЫШТЫ манъар колым лоэнä, ти шоткыц 10%-м Шим таңыж дон Азовски таңыж бассэйншты кычэнä.

Каспийски таңыж.

Каспийски таңыж матъэрик покшалны ылэш, майнман Сойузнан йэвропэйски дон азиатски чистьвлан граньицаштый, окэандон ак ушналт, Ышкэжэт пиш кого йэр постол ылэш. Тынгэ гйньят, кого вэльичинажы гишэн дэ айртэмйнжок пэрвиш ылмашыжы гишэн тидым со таңыжэш лымдат.

Шим таңыж статьанок кызбайты Каспийски таңыжат тагынам, пиш шукэрдй Покшалдунаиски лап төрэмгүц Аральски таңыж Йактэ шэрлэлт шыши пиш кымда таңыж бассэйнин лаштыкши ылын. Крим кырывлэ дэ лавказ ти таңыж

7-шы рис. Пиш шукэршй Шим таңыж дон Каспийски таңыж бассэйн.

покшалны остривлэл вэлэ кайын шынзэнйт. Лъездник налмай эпохнат эчэ Каспийски таңыжын кымдыкши пулла кого ылын, вайтшаг кызбайты торц когон кэлгэй ылын. Сэвэр вэлнэти ти таңыж сагалы цилэ лап тиржим Обший Сирт Йактэ вашток вайт налбай шындэн ылын, ирвэл монгырышты Аральски таңыж-дон иктиш ушналтын, вадывэл вэчийн — Манич рэкэ лапатадон Шим таңыжыш тыйнэлт пижин, Шим таңыжши тыйнам Сирвокшал таңыжжон вайш пижэ ылын. (Таңыж налмай вэр кымдыкшим линьииваудон ыдырэн аижктымы—штрихуймы). Лъездник налмай эпохи эртэмбэ годым шим таңыж Сирвокшал таңыжжон ушналт кэн. Кумо-Манич лапата турэ зэмлэй вайдвэл кузэн кэн, дэ Каспийски таңыж Шим таңыжгүц айралт кэн. Лъездник цайким сэмийн климат күкшемэш тыйнэлбайт, Каспийски таңыжыштыш вайт пычади тыйгэлбай, вара тиды Ышкэжэт Аральски таңыжгүц айралт кэн.

Кызбайты вэрэмэн ындэ Каспийски таңыж Ышкэ турэшок пасна шынзэн котши вайт бассэйн ылэш, вайт вайлавлжэй окэан вайт

выйлэцэн 26 м лапышты шёнзэй. Вэр кымдыкшидон (438 түж. кв. км) Шим таныж дон Азовски таныжым иквэрэш налмайкы — ик ганьракок ылэш. Мэридьиан мычкы сээк кужы кытшы — 1 360 км, төрэшйжы — 200 км-тэйц 550 км йактэ ылэш. Ирвэл монгыр тырьшты таманьар шалдыра зальив улы: Комсомольец, Карабугаз дэй Красноводски. Кара-булагаз дон Комсомольец лошты кого пэлостров Мангишлак улы, вадывэл тырьштыжы — Ашшеронски пэлостров; ти пэлостровысты ньэфтиш шуки улы.

Островвлэ пүлэ шуки улы: ньэфти промысла дон Чэльэкэн остров когонжок лымлы (Красноводски зальившкы пырымашты).

Каспийски таныжыштыш главный портвлэ: Ашшеронски пэлостровысты — Баку, Йыл дэльтышты — Астрахань. Коаш вйт гишэн таныж суднавлэ Астрахань йактэ ак шоэп, таныж суднавлэгэйц дэй суднавлэшкы крузымашым таныж вйлны, Астраханьгэц 61 км-аш вэршты юштэт.

Пындаш рэльяфтон Каспийски таныж кым чистьёш пайналтэш. Сэвэр вэлнэш чистьё, таныжин кым пайышты ик пайжи, пиш коаш: тиши 20 м-тэйц кэлгэй вэр укэ. Каспийски таныжын ти чистьёшкы Тьэрэк, Кума, Йыл, Урал дэй Эмба рэкэвлэ пиш шуки льёвэрэм, нальым кандат, сэдйндон таныжын сэвэр вэл чистьёжы соок коашэм миа. Сир тир мычкы пиш шуки остров шёнзэн кэйт, вйт вийлэцэн пыырт вэлэ күкшэрэк ылэти. Таныжын пок-

8-шы рис. Каспийски таныжыштыш вйт йогивлэ.

шал дэй йугвэл чистьёвлажы кэлгэй вэрвлажы тиши 770 м дэй 975 м лиэш Ашшеронски пэлостров турэ ти кэлгэй вэрвлэ логиц вйт лёвэл порогы эртэ, тидын кытлашты 270 м-тэйц кэлгэй агуул. Ти порогыжы Кавказ кырыккынцок эртэшкы кырык бордэй мычаш ылэш, ирвэл вэкйлэ эртэ. Йыл йогэн лёкмий сэвэрвэл чистьёшты шуки ширэй вйт лёктэштэт, вэдйшты санзал яарыш 7,5%₀₀ ылэш, йугвэл чистьёшты — 15%₀₀. Вйт когон пычын миа гүньяйт, санзал шот вэдйшты ак привайлт, санзалжы вэт кырлтэштэок таныжгын Кара-Бугаз зальившкы йогэн миа. Кара-Бугаз — пиш кого зальив, тиды Ладожски йаргынцок кого ылэш, таныж дон тидын лошты ёнгайсыр, коаш прольив улы. Зальивштыш вйт пиш шокды, кукшы кльимат гишэн пиш йылэ парышкы сэрнэлт миа, сэдйндон таныжгыц зальившкы вйт йогэнок шалга. Кара-Бугаз вэдйшты санзал 186%₀₀-шкы шоэш, вйт пычмашэш (парыш сэрнэлтмашэш) химически пыт ирэ глаубэрэвий санзал тишиштээн итшэйхэлт шёнин.

зэш. Кара-Бугазышки йогэн пырыши кол тышакок кола. Ти дач вэкйлэшүү вэрэмэн тишти глаубэрэвийн санзалым лыктыт.

Каспийски таныжын сэвэрвэл чистьаштий, тэл ўшти лиэш, вйтшат пүлэ ширэй ылешэт, вйт тишти каждый инок, пэл нойябрьгын март пытый йактэ кылмэн шийнзэш, суднавладон кашмашат царна. Покшал чистьаштий гынь, и шоэн вэлэ кайш, тидийжат сэвэрвэл монгыржыгыц йогэн толэш. Иугвэл чисть эчэ когоракын шокши, тэнэ шокшыжы широта гишэн өэлэ агыл, таныж вйт когон кэлгэ ылмы гишэнт эчэ лиалтэш.

Каспийски таныжыштыш вйт сэвэрвэлгүц йуг вэкйлэ вадывэл монгыр тээр мычки йога, вара ирвэл монгыр тэрийшкэлэ сарнайл кэйт, сэвэрвэл вэкйлэ йога. Ширэнжок тиды сэвэр вэлгүцэн ыфйлбүшү мардэжвлэши лиэш. Тиштий кэлгүшти пындаш вйтши сэроводородтон локтылалт шийнзин. Животныйвлалын бэлэш лимбий кэлгүштий Каспийски таныжышты, Шим таныжыштыш торц, кэлгэ ылэш, 400 м кэлгүцшкэ шоэш.

Каспийски таныжын животныйвлажий дэ про мыслалык значэнийж. Шыншэр пукшиши животный Каспийски таныжышты лач тьюлэн вэлэ улы. Шуки колжок Шим таныжыштыш ганьвлэ: сэльдьвлэ, бичоквлэ, судок, Йыл вэлдышти вобл манмы плотва кол, лавал дэ мол колвлэйт бэлэт. Осьстр йишвлажий — стэрльяк, бэлугы, сэврүгы, шип ылыт. Мазар йиш кол тишти улы, пэлжий утла Каспийски таныжышты вэлэ бэлэт. Рэк йишвлэ дэ молы проста йиш животныйвлажайт Каспийски таныжышты тэнгэллэок бэлжий утла ылыт.

Каспийски таныжыштыш животныйвлэ шуки йиш агылэп дэ. тэнгэ гыньят, животный шотши шуки. Таныжыш йогэн лакши рэквэлэ пиш шуки органычески остатоквлам мышын кандат, ти органычески остатоквлэ вэллан вйт кушкышвли кушкыг дэ пристарах тыгыды животныйвлэ пашат, нынэм вара шалдьыраак животныйвлэ качын бэлэт. Маньаррак таныж коаш, сэдйнэрхик тышти бэлйшшвли шуки ылыт. Коаш вэйдэн районвэштий, кэлгэ вэрьштишвли тори, животныйвлэ когон шуки бэлэт. Коаш вэлдышти таныж колвлэ кушкыт, качын бэлэт, мольям лыктыт. Коаш вэйдэн вэрвэлштэ сэк шуки колым кычат. Сэдйндон Каспийски таныж башкыжийн коаш вэрвэлжидон (Йыл, дъяльтыдон) кол ломаш пашашти пиш кого значэнйн ылэш.

Сэк шуки кол ломы промыславлажий Йыл, Урал, Тьэрэк дэ Кура рэквэлэн ангыштий ылыт. Сойузыштына маньар колым кычэнэ, ти шоткыц пэлжий нэрэм Каспийски таныжышты лоат, ти шотыштыжи $\frac{3}{4}$ -м сэвэр вэлнэш коаш чистьаштий кычат. Сэк когон воблы колым кычат, вара шалдьра чистьик йиш кол: судок, сазан, лавал, вара сэльдь дэ осьстр йиш колвлэ попазат. Тьулэн кычмы промыслаат кого значэнйн ылэш.

III. РЭЛЬЯФ.

Йэврази матьэрик кач, вадывэлгүц ирвэл монгырышкыла эртэши пиш күкши кырык йордывлажий дэ пиш кымда күкши төрэмвлэн пойаскыц сэвэрвэл монгырышкыла киши вэрэм — Йэвразин ти чистьам, СССР йашна. Ти пойасышки, Иугвэл тэрийштий, сэк күкши кырык йордывлэйт пырат. Пакыла, сэвэрвэл монгырышкыла пиш кого цилэ тьэрриториий Сэвэрвэл Иян окэн

токыла пасэя валэн миä. Сäндäлýкäн рэльйэфшäй сэдйндон ик статьянрак ылэш. Тъэрриторин $\frac{1}{20}$ чäстъяжäй вэлэ таңыж вйт вйлэцйн 2000 м-гйц күшны шйнзä: Покшал Ази кырывлан сæk күкшäй вärвлä 7000—7500 м йактэ шот. Молы вärжым пэлэ-пэлэ ганьок шэлаш лиэш: иктыйжäй лап тörэм ылэш, окзан вйткйц 200 м-гйц күшны ак шйнзä, вэс пэлжы 200 м-гйц 2000 м күк-шäйшкй шоэш. Лап тörэмвлäжäй вадывэл моныр чäстъяшты ылыт, ирвэл монгырышты — Сэвэрвэл Иän окзан тýр мычкы шуки вärжымок нälйт; күкшäй вärвлäжäй — тъэрриторин ирвэл чäстъяшты ылыт. Лап тörэмйн сæk ўлнок ылши чäстъяжäй Касийски та-ныж ййр киä, тыйды окзан вйт вйлэцйн 26 м лапышты шйнзä.

Мäнмäн сäндäлýкäн вärышты пиш кужы гэологически пэриод-вля мычкы шуки йиш силавлä ровотайэн шалгэйт, ти силавлä мäнмäн сäндäлýкäн рэльйэфым биштэн кодэнйт.

СССР-н кызытшäй рэльйэфим, лиалтмай йондонжы дä вэрэмä шоттон анжалмыкы, кым йиш лаштыкэш пайлаш лиэш: 1) пиш кымда, күкшäй агыл тörэмеш; ти вэр Йэвропы матъэрикйн ирвэл чäстъям Урал кырык йактэ нälйн вазын, иуг вэцйн тидым Кrimски дä Кавказски кырывлä ёрэн шалгат, ирвэл монгырышты — Урал кырывлä ылыт; 2) вэс лаштыкшы эчэ тилэцäт кымда, Уралгйцйн ирвэл монгырышкыла, Йэньисэй рэкä йактэ шывшылт вацши лап тörэм ылэш, иуг вэцйн тидын сага Турански лап тörэм тйкнä дä граньциä сага шйнзäшкй кырывлä: Копэт-Даг, Памиро-Алай, Тьян-Шань, Алтай тйнгэок шйнзät; 3) пакыла — Йэньисэйгйц Тыр окзач йактэ ылши Ирвэл Сибирйн кырыкан сäндäлýк ылэш.

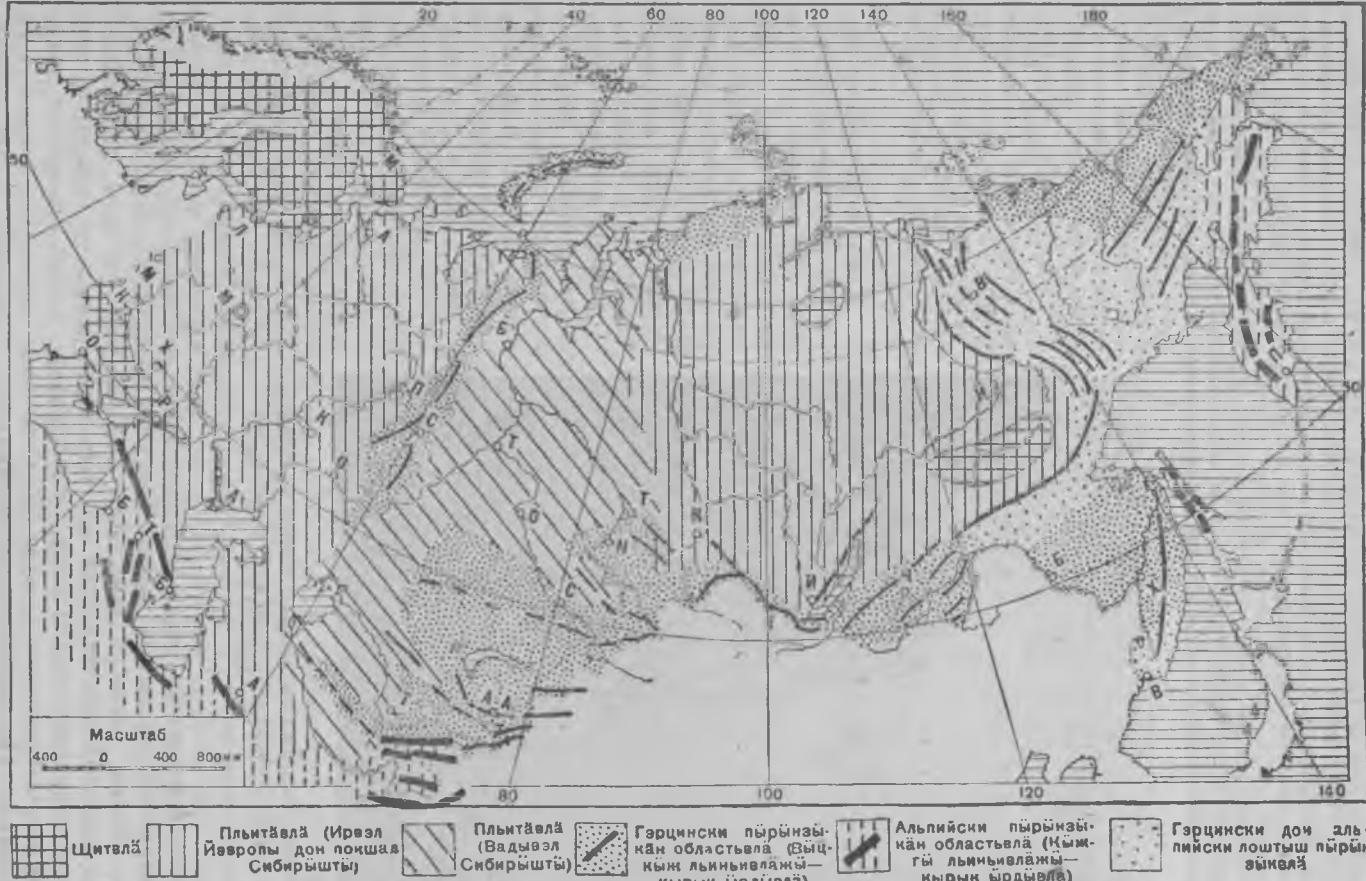
Пйтариш чäстъя 5 млн. кв. км нäрйк лиэш, вэсйжы — 7 млн. кв. км, кымшыжы — 9,3 млн. кв. км.

I. ЙЭВРОПЭЙСКИ ЧÄСТЬÄ.

Ирвэлийевропэйски тörэм.

Составшы дä лиалтмашжäй. Ирвэл Йэвропы, Вадывэл Йэвропы гань агыл, тиды тörэм вэр ылэш. Сойузнан цилä Йэвропэйски чäстъяжок мäнмыла ти тörэмштäй шйнзä. Кырык Ырдивлä кätäштäш тýрвлä мычкы вэлэ шйнзät: ирвэл монгырышты — Уральски кырывлä, иуг вэлний — Кrimски дон Кавказски врвлä. Тörэмйн Ышкбимжäйт Ирвэлийевропэйски эш лймдät. Тэнэ гйнзät, тörэмйн вйлвлäжäй лап дä тör ылэш, шу-кыжок күкшäрэк вärвлä, лап вärвлä улы, күкшäй вärвлäжäйт окзан вйлэцйн 400 м-гйц күшны ак шйнзäп.

Сäндäлýк вйлвлäйн тör ылмыжкын тэнэ ынгылымла: рок ланзывлä тишти пиш шукэршэнок горизонталь сэмйин киät, кышты-тишти вэлэ, шуки вэрэок агыл пйрнзäбкйн тодылт вазынит. Ланзывлäжäйт пиш шукэрш, вйт лйввлäн тырлэн шыцши породывлäгыц линйт. Кристаллан породывлä сэвэрвэл дон вадывэл ло монгырышты вэлэ вйлкок лäктийт (Кольски пэлостров дон Карэльишты, вэс шамактон манмыкы, Ош таныж дон Ладожски дä Онъэжски йäрвлä лоштыш вärышти), эчэ Иугвэл монгырышты (Дињэстр рэкä дон Азовски таныжын сэвэрвэл тýр лошты). Ирвэлийевропэйски тörэм тэнэ стройалтиши ылэш: сæk пындаштох кристаллан породывлä киät, нйнин вйлны пиш шукэрдй вйт лй-ввлäн мышкылт, ланзывлäдон тырлэн шыцши породывлä горизонталь сэмйин

9-шы рис. СССР рельефий стройалтмаш карт,

вазынит; тэнгэ лиалтшы вэрвлам геологвл пльитвлээш лымдат; вилок лактын шыцши кристаллан массив породывлэн тэнгэ вилкы лактын шыцми вэрвлам щитвлээш лимдат. Ирвэлийэропэйски төрэм—пльитэ вилэш. Сэвэрвэл дон вадывэл ло монгырыштыш вилкы лактын шыцши кристаллан варым Балтийски щит маныт (вадывэл монгырышкула тиды пакылат, Финляндьишки дэйрэл Швэцишик эртэ); йугвэл вэцэн лактын шыцши кристаллан варым — Азовско-Подольски щит маныг. Ирвэлийэропэйски пльитэ вилвалан, вийдэш тырлалт шыцши пингбдай породывлэ ливалны маханьшон кэлгийштий тэнгэлдэок кристаллан породывлэ киэт. Щитвлэ — зэмлья комын пишок шукэрши участковыл, вийт ливакий нигнамат литеэлыт ганько. Пльитажий гийн, зэмлья вилвал валымкузым сэмийн вэрэмэн-вэрэмэн кузэн, валэн — сират лин, вийт ливакий лин; тэнгэ гийнэйт, тиштакэн тангыж когон излгы нигнамат лите. Вэртыкаль сэмийн кузым-валым гудым урьлтмашвлэ линьт, сэдбийдон пльитэн чистьавлэ кыдыжы улан, кыдыжы күшан шынэн кодыныт.

10-ши рис. Йыл тэрштий, Жигули кырыквлэшти извоска кувлэ вилок лактын шынзынайт.

найт (примэрлан налшаш, Куйбышев тэрштий вургымла вэлний Жигули кырыквлэн извоска кувлэ).

Вилэц кышкэн шындымы роквлэ кок статьян лиалтныйт: 1) сэвэрвэл дон вадывэл ло тиргийн тагынам шукэрдэши кого льездныик валэн миэн, ти тэрэмийн шуки вэржимок лэвэтий мудэн шындеен ылын, вара 2) утла пиш шукэрдат агыл эчэтий тэрэмийн кыдытидэй пасна чистьавлам тангыжвлэ налайн шындеенайт дэйшёк нальям оптэн коденайт ылын.

Лъэдныик ылмы период дä лъэдниклодон оптэн кодымы роквлä. Мэнмэн вэрэмä торц пиш шукэрши гэологически эпохи годымат агыл, лишйлräк вэрэмёнок, Ирвэллиэропэйски тörэмйн вадывэл чäстъяжым, тыйгэлэок сага ылши Гэрмански тörэмиймät, сэвэрвэл дон вадывэл ло Иэропын цилагэок пиш кого лъэдныик лэвэти вазын ылын. Ти испольински лъэдныикйн цэнтржy Скандинавски пэлостровышицы ылын. Тышэц лъэдныик йугвэл дон ирвэл ло монгрышкыла, кызйгти Финльяндьи мычкы валэн, тörэмйн сэвэрвэл дон вадывэл лом дä покшал чäстъяжым викок лэвэти шындэн ылын. Лъэдныикйн йугвэл граньицажий тэнээ эртэн: Житомиргыц Крэмэнчурышки, Дньэрпра кач ванжэн дä Полтавы кач сэвэр вэлйшкы, Бранск халаггыц вадывэл монгрышкыларак, Тула тохила кэн. Тышэц вара эчэ йугвэл дä йугвэл дон ирвэл ло монгрышкыла сэрнäл кэн Стальинград яктэ изиш вэлэ шотэрэк, мыйнэшок, сэвэр вэкйлэ сэрнäл кэнэт, Горький халаггыц дä Шур рэка ѣнг торц ирвэл вэцйнрэк Иыл кач ванжэн. Пакыла лъэдныикйн граньицажий ирвэл дä сэвэрвэл дон ирвэл ло вэкйлэ, Пэрмь тохила сэрнäлэн дä эчэ пакыла сэвэрвэл дон ирвэл ло вэкйлэ кэн; тышти вара Скандинавски лъэдныикши Урало - Тимански лъэдныиктон вайш пижэн, ти лъэдныикйн цэнтржy Сэвэрзэл Уралышты ылын, ирвэл тыйржy Обь рэкашкы шоэш ылын. Ти сэмийн биндэ, Скандинавски лъэдныик кок вэрэ, кызйгти Дньэрпра дон Дон рэка лапатавлэ мычкы, йуг вэлйшкылэ мыйндыркы кок ййлмийдэн валэн, ти рэкавлэ лоштыш күкшик вэрэм караң эртэн. Тэнээ пиш ольэн ийжнэн валышы лъэдныик ара тörэм вйлвэлэм викок вашталтэн кодтэн. Сэвэрзэл дон вадывэл ло монгрышты ти лъэдныик мүлэндй вйлвэлэм йагылтэн кодэн, кү нэрвлэм йагылтэн, йыргэштэн шийндэн, кү аравлэш паралльельны корнывлэм, лаксаквлэм ыдырэн кодэн. Пакыла, йугвэл монгрышкыла тиды тörэм вйлэн шуным дä ошмам кышкэн оптэн шийндэн,

11-ши рис. Ирвэллиэропэйски тörэм мычкы лъэдныик шэрлым годым лъэдныикйн йугвэл граньицажий.

сэрнäлэн дä эчэ пакыла сэвэрвэл дон ирвэл ло вэкйлэ кэн; тышти вара Скандинавски лъэдныикши Урало - Тимански лъэдныиктон вайш пижэн, ти лъэдныикйн цэнтржy Сэвэрзэл Уралышты ылын, ирвэл тыйржy Обь рэкашкы шоэш ылын. Ти сэмийн биндэ, Скандинавски лъэдныик кок вэрэ, кызйгти Дньэрпра дон Дон рэка лапатавлэ мычкы, йуг вэлйшкылэ мыйндыркы кок ййлмийдэн валэн, ти рэкавлэ лоштыш күкшик вэрэм караң эртэн. Тэнээ пиш ольэн ийжнэн валышы лъэдныик ара тörэм вйлвэлэм викок вашталтэн кодтэн. Сэвэрзэл дон вадывэл ло монгрышты ти лъэдныик мүлэндй вйлвэлэм йагылтэн кодэн, кү нэрвлэм йагылтэн, йыргэштэн шийндэн, кү аравлэш паралльельны корнывлэм, лаксаквлэм ыдырэн кодэн. Пакыла, йугвэл монгрышкыла тиды тörэм вйлэн шуным дä ошмам кышкэн оптэн шийндэн,

төрэм кымдыкэш валун — кү маклакавлам кышак-шон шындэн кодэн; ти кү маклакавлам Скандинавигыйц дэ Финльяндьитийц, мыйндёр областьвлагыйц льездныик намал валтэн; тэнэ льездныик сага толмышты годым кү маклакавлам шырнлтыйнёт, ыдыралт кэмй вэрвла ныйн вылны йажонок пайдырнат. Сэвэр вэлны валунвлам шуки улы, мүләндү пашалнёт айттыртат вак.

Льездныик шынзэм тэрвлашти күэр, ошма, шун рок дэявалунвлам аралалт кодынот, күкшика вэрвла — мычаши моренывлам шынзэн кодынот. Льездныик иканаат агыл кужембэн — мыйндёркын уг вэклия шон, эчэ майнеш цакнэн. Тэнэ иктэ кокана кылмактэн, иангдэн шынзэн ылын, иангдымын йидэтидэн паштэк бишкимян катаморенывлам шынзэн кодынот, кызыт нийн Ирвэлиевропейски төрэмэн сэвэрвэл дон вадывэл ло чистьи мычкы ваштокого йырнвлал эртэт, сэк когонжок тидэн рэльяфым ёштэт.

Льездныик воксэок карааг цакнэн кэнэт, ти вэрэш котши шунжым, ошмажым йогышы ангирвла, рэкавлам мышкын юктарэн наянзэнт, вара эчэ мардэжвлэйт маньар гынъят вэсыктэрэн кэнэт, төрэм мычкы льездныик шотым вэршат оптэн кодэнэт, төрэмэн угвэл чистьажым — Крим, Кавказ кырыквла йактэ мүдэн шынзэнэт. Льездныик ылмы вэрэш котши шун, ошма тыгыдэмши пыдьргывлажиц льосс манмы породы лиалтэн; льосс рокши, тиды пиш тыгыды пырцан, пырак постол, ошма йарышан шун рок бэлэш, сэдйндон пиш каныблын мышкылтэш.

Морэны кимй вэрвла турэ льездныикци йогышы ангирвла пишок когон ошмам шынзэн кодэнэт, ти ошма кызыт Припать, Дньэр, Ока, Цна дэя мол рэкавлан лапатавлам мычкы пиш кымда вэршти шынзэ. Морэны кимй күкшика вэрвла лоштыш лапатавлышти дэя нийнгэц угвэл монгрышкыла маханьшон формандэя маханьшон вэльичинаан йэрвла шынзэн кодынот.

Тангыж пындаш роквлам. Льездныик цакнэн кэмийкы, вара Ирвэлиевропейски төрэмэн лаштыкши тангыж ливаки лин, лиминжок: сэвэрвэл чистьажим Сэвэрвэл Иэн окэн вэйт мүдэн шынзэн, угвэл-ирвэл вэлншым — Каспийски тангыж вэйт наён шынзэн ылын, тэнам тыйдү кызытши торц пүлэ кого ылын.

Сэвэрвэл Иэн окэн тэнам кызытши Ош тангыж дон Балтийски тангыж кач Атлантически окзанышкы ваш пижэн ылын. Ти пижэн котшивлажи Ладожски дон Оньежски йэр ылыт. Льездныиктон аралэн кодымы роквлам сэвэрвэл дон ирвэл ло монгрышты тангыж вэйтдэш пүлэ мышкылт кэнэт.

Каспийски тангыж цакнэм сэмбэндүй угвэл дон ирвэл ло монгрышты тангыж пындаш шыншши ошма вэрвла дэя шун рок вэрвла кукшэш киэн кодынот, рок лоштыжы вашток санзал шынзэн кодын дэя эчэ кызытши Каспийски тангыжшты бийшши молльусквла гань рактавлам кодынот. Каспийски тангыж сагашы төрэмэн шуки чистьажок окэн вэйт вэлэцэн лапышты шынзэ. Төрэмэн вэлважжий викок тёр аыл, ошма тайылвлам лошты санзал йарышан вэрвла (солончаквла) дэя санзалаан йэрвла улы.

Йогыш вэйдэн ровотажы. Ирвэлиевропейски төрэм вэлэцэн, льездныик шылэн кэнэт дэя тангыжшат карааг шылайнэт, тыйдэн

12-ши рис. Лъедник ылмы готшыгыц, Ирвэллиэропэйски төрэмэш шыйндэн аралэн кодымы роквлä, ошма.

Штрихвлäдоч ыдырэн анжыктымы полосавлä — морёны кимбай вärвлä; точкы-влäдон анжыктымы вärвлä,— ошма шыйцмбы областьвлä; шим лъинни — лъоссын сэвэрвэл граньцäжы.

выйвлажым вара йогыш вытвлэ вашталтылаш (вэсэмдэш) түнгэлэнйт. Эчэльднык анзынат ылши рэкавлэ тэнэ ровотайэнит: вылэц шийндэн кодымы роквлэ логыц пытари корным виктэрэнйт, вылвэл роквлам чүчэн колтымыкы, вара пингиды породы-вламат чүчаш түнгэлэнйт. Ти сэмийн лиалтшы рэка лапатавлээш рэльйэф когон вэсэмдэлт кэн. Йугвэл монгрышты льосс рок йурвлээш дэ шошым йидэ когон мышкылтынат, рэка лапатавлэ сага эчэ пиш шуки урмашвлэ дэ мышкын лыкмы кужы карэм-влэ лин шинзийнит. Ти гишэн төрэм вылвэл кызьтшы сийнан лин, викок тёр вэрвлажы шоэн вэлэ ылыт.

13-ши рис. Морэны күкшик. Аизылнок валун күвлэ киат.

Рэльйэфийн тьипвлэ. Ти сэмийн йиндэ, рэльйэф хархьэрдон дэ тидын лиалтмаш условивладон Ирвэлийэропэйски төрэм ныл чистьээш пайялалтэш: 1) сэвэрвэл дон вадывэл лоштыш чисть (Кольски пэлостров дэ Карэльи), рэльйэфийн тишти когонжок льэднык ёштэн, сир вылвалым тиды пыдыртэн кодэн; 2) покшал чисть (вэс шамактон, льоссын сэвэрвэл граньцай йактэш цилэ молы чисть), льэднык тишти рокым угыц привайэн кышкэн вэлэ кодэн, 3) йугвэл чисть, тиштиш рэльйэфийн когонжок йогыш вытвлэ ёштэнит; 4) йугвэл дон ирвэл ло чисть, тишти йогыш вытвлэ чыйдэ, рэльйэфшат чыйдэ пыдыргалтын дэ со ик статынракок ылэш.

Сэвэрвэл дон вадывэл монгыр чистьёжий ёшкэ сийнжидон льэдныкэш лишь рэльйэф ылэш. Льэднык пыдыртымаш киашвэлэ тишти цилэ вэрэ кайыт. Льэднык тою намал кандымы рок тишти чыйдэ. Царя кү нэркавлэ вылкок ляктэн шинзийнит, кыды

ты:
тэ-
ды-
шэш-
рок
вла-
эм-
нан

вэрэжй вýлвáл рок нымаханыят укэ. Капайэн урыктэн лыкмы лапатавлэш вýт нáлын шýндэн, пиш шуки йáрвлá лиáлт шýнзийт, иктий вэсýдон нýйн ýм турдуран рэкáвлá вáш пижýтт; кыт сэмйин йáрвлá — сэвэрэл дон вадывэл ло монгыргыц йугвэл дон ирвэл ло монгырышкыла шýнзят, йáр пындашвлáжёт пиш шукурший рэльйэфйштýш лапатавлá ылыт, льэдныик эпохы ылмэшкáт эчэ нýйн ылынит.

Покшал чáстъяштýжй льэдныиктон толши рок дá күвлá шýнзэн кодынит, морэнный рэльйэфэш ти областым лýмдэт. Тишти льэдныик ара сир вýлвáлым когон пыдыртыдэ, пыдыртэн:

14-шы рис. Льэдныиккий котши йáрштýш морэны ара.

каньмы күвлáм, рокым вэлэ аралэн шýндэн^{кодэн}. Сир вýлвáл тишти қогонжок күкшика тайылвлáэн. Күкшика вáрвлá дá кужы тайылвлá иктий-вэсýштýгыц лапатавлáдон айырлалтыт, лапатавлáштýжй махань-шон форман йáрвлá шýнзят: йáргэшкй йáрвлá, кужикáвлá, кыт сэмйин шывшылт шýцшáвлá. Йáргыц йáршкы рэкáвлá йогат, тагыцэйт ѣргацт шýнзэнит. Күкшика тайыллан вáрвлá лошток эчэ кынамжы викок тöрэмэн вáрвлáаг улы.

Кымши, йугвэл чáстъяжй льосс шýцмй областышты дá шукуржок тöрэмэн вár ылэш. Ти вáрштý—тöрэмэн—урмашан рэльйэф ылэш. Тöрэмэн вáрштý пиш шýрэнок цилá вэкýлá тура сирэн рэкá лапатавлá, урьлт шýцшй карэмвлá дá балкывлá эртэт, ѣргэн шýндымлáок тöрэм мычкы шýнзэн кэйт.

Нýлымши, йугвэл дон ирвэл лоштыш чáстъяжй пэрвишй

Каспийски тангыж пындаш варышты ылэш. Тишти — *пытк төрэмэн рэльйэф*, йогыш вийдэн пашажири тишти сэх чыйдэн пайдырналтэш, вийт вареш когонжок мардэх ровотайа, ошмагийц таган форман күкшика варвлам — барханвлам иоштэн аралэн шийндэ.

Ирвэлийэропэйски төрэмэн рэльйэфши. Ти сэмийн ёндэ, күкши варын сэвэрвэл чистьёштэжий когонжок морэны тайылвлэ (морэны йырганвлэ) шийнзэн кээт. Кольский пэлостровын сэвэрвэл дон вадывэл ло монгрыштыш кристаллан күкши массив вэлэ мол варгыц викок айралтэш, тишти Хибин кырык 1240 м күкшиштэш шоэш, сэвэрвэл дон ирвэл ло монгрышты ылши күкшок агуул (сэх күкши варжы 310 м лиэш) пиш шукэрши Тьимански краёж эртэ, Пэчоры рэкагыц тиды вадывэл монгрыштырак ылэш даа пакыла Канын пэлостровын йактээт шывшылтэш.

Кольски пэлостровын вадывэл монгыр чистьёштэжий шуку райды куээн, валэн, тидын тангыж вийт мышкан, льэднийник йагылтэн. Сэдйиндон пингэйдий породан күкши варвлам купол форман лин шийнзийт. Хибин кырык лач тэвэ тэхэнэ форман шуку күкши варвлагыц лиалтши ылэш, күкши варвлажий сага-сагаок шийнзэн кээт. Тьимански краёжши тагынам пиш шукэрши тангыж пындаш шырлалт шийций пингэйдий породывлагыц лин.

Ирвэлийэропэйски төрэмэш шийнзэн хотши морэны аравлэ (грайдэвлэ) лошты сэх коговлажий кокты: Валдайски даа Смоленско-Московски.

Валдайски грайдэ (321 м) Ийл дон Вадывэл Двина йогэн лакмийтурэ ылэш. Тышэц вара тиды сэвэрвэл дон ирвэл ло вэклий даа йугвэл дон вадывэл ло монгрышкыла эртэ. Сэвэрвэл дон ирвэл ло монгрышкыла ти варгыц кым вэки күкши варвлам эртэйт: иктийт — Ладожски дон Оньэжски йэр логыц эртэ, вэсб — Оньэжски йэр дон Оньэгий рэкэ логыц кээ, кымшыжы — Ош тангыжин Мэзэнски губа (вийт зальив) токыла эртэн кээ. Валдайски грайдэ эчэ пакыла — Минск хала токы, вара Польши дон Германы сэндэлэйшиштэш шывшылт шоэш. Ирвэл Йэвропышты Валдайски грайдэ главный, вийт пайылыши (водораздъэл) ылэш; Балтийски, Шимы даа Каспийски тангыжвлам вазалши сэх кого рэкавлам тишэц тыйнгэлалтэйт. Валдайски грайдэ мычкы утларакшок тыйнгэцэндэй уг вэлшиштэл, льэднийник йэрвлам когон шийнзэт.

Вэс морэнэн грайдэ, йуг вэклийларяк ылшижы — Смоленско-Московски (283 м күкшиштэш) ылэш. Вадывэл монгрышты, Минск лиши тиды Валтайски грайдадон вайш лиэш, сэвэрвэл дон ирвэл ло монгрышты Сэвэрвэл Увалыши ёнгэлтэш, ти Увалвлажий — күкши агуул (260 м) төрэмэн варвлам, пачэлэй-пачэлэй райдын-райдын сэвэрвэл дон ирвэл ло монгрышкы, Уральски кырыквлам йактэ шот. Сэвэрвэл Увалвлам, Сэвэрвэл Иян окэн бассэйн дон Каспийски тангыж бассэйн лошты важний, вийт пайылыши (водораздъэл) ылыт.

Төрэмэн яугвэл чистьёштэжий шуку варэ күкши варвлам улы, мэридьиан сэмийн, сэвэр вэлгыц яугвэл монгрышкы эртэйт, нийн лоштыжы Днээр, Дон, Ока, Ийл рэкавлам лапатавлам ылыт. Ти

күкшы вәрвлә лошты сәк покшалнок Средньэрussки күкшы вәр (309 м) улы, тиды Ирвэллэропәйски төрәм покшәцән ганьок йугвәл чәстүйәжыдон эртә. Валдайски йырән торцын түңгәләшәт, йугвәл монырышки кәә, соок шәрләлт миә, 1300 км нәркәшкы, Донъец рәкә йактә шывшилтәш, тышты вара Донъецки крәжышкы (361 м) аңгәлтәш. Средньэрussки күкшы вәр эчә лъездныик наимәшкәт ылын, лъездныик вара йуг вәкүлә валым сәмәнъжы ти күкшы вәргәц карангын, Днъэр дон Дон рәкә лапатавлә мычкы кок йылмалә валэн. Ти күкшы вәрйн ирвәл түржы туран шынзән; вадывәл түржы пасән валэн.

Донъецки крәж — пиш шукәршы пиринзәкән кырыквләгыйц киэн котшы ыләш. Кимы сәмәнъжы сәвервәл дон вадывәл логыц йугвәл дон ирвәл ло монырышкила анжа, пингәдй породывләгыйц извоска кү, ошма кү, сланъец күгыйц аралалт шыцшы плато ыләш. Пингәдй породывлә вашт рәкәвлә кәлгү корнывлам — рәкә лапатавләм чүчен ләктүйнит. Донъецки крәжшты шуку кү шү, санзал улы, кыртни дон соталгы валган мәталлвләйт тышты улы.

Средньэрussки күкшы вәргәцән вадывәл монырысты Днъэр провски лап төрәм киә, тайдынгүц пакыла — Волино-Подольски күкшы вәр (418 м) киә, тидын ирвәл моныр чәстүйәжы кристаллан породывләгыйц лиайлтшы, Азовско-Подольски щитын лаштыкши ыләш. Днъэр лапата ул чәстүйәжыдон Подольски күкшы вәргәц щитын вәс лаштыкын — Азовски таныж сагашы күкшы вәрим айырән наимән. Кристаллан массив вашт, Кү йырән манмы вәрдон Днъэр рәкә эртән кәмә турә пәрви порогывлә ылынты, Днъэрпыштыш гидроэльектростанци плотинам стройэн шындымыйкы, ти порогывлә выйт лыйвәк линйт.

Средньэрussки күкшы вәргәц ирвәл монырышкила Окско-Донской лап төрәм ыләш. Ти лап төрәм мычкы шындыркы йуг вәкүләлә лъездныик валэн; лъездныик лыйвәц йогышы аңгәрвләтишак, пиш кымда вәрәш ошмам оптән кодәнйт.

Днъэр сагашы лап төрәм дә Окско-Донской лап төрәм йуг вәлшты Шим таныж сагашы лап төрәм шыкы ванжэн ушналт кәйт, тайдыжы Шим таныж дон Азовски таныж түр мычкы ирвәл вәлнүш Ставропольски плато йактә шывшилт шоәш.

Окско-Донской лапатагыйц ирвәл монырышкила Йыл түр сагашы (Приволжски) күкшы вәр эртә, вургымла сирдон Горькийгүц Стальинград йактә күкшын шынзән кәә. Вадывәл монырышкила, Дон рәкә лапата вәкүлә тидәт пасән вала, Йыл вәкүләжы туран вала, күкшы вургымла сирым биштә. Самарски лукашты ирвәл вәкүлә ләктүйн шыцшы вәрим Жигулевски кырыквләәш (371 м) лымдат. Йыл түр сагашы күкшы вәр йуг вәкүлә вара эчә лапырак ёйбасыр — Йэргэни и манмы йырәнйышкы (190 м) сәрнәлт кәә. Йуг вәкүлә Йэргэни 350 км-бышкы Манич рәкә лапата йактә шоәш.

Ирвәл монырышки эчә пакыла, Йыл вәс вәлнү Урал сагашы (Приуральски) күкшы вәр улы, Урал токыла со күкшемәлт миә. Тайдын сәк күкшы чәстүйәжы — Обский Сирт (650 м) ыләш. Лъездныктоң шындымый рок тиштү укә, шуку

вэрэок тиштүй вэлкок извэстньяк күй дон гипс ляктыйт, карст лимашвлэ (рок лошки пырэн кэшүй рэкэвлэ, урылт валышацвлэ, пэщорвлэ) шырэнок лит.

Төрэмийн йугвэл дон ирвэл ло чайштүй Каспийски тангыж сагашы (Прикаспийски) лап төрэм улы. Ти лап төрэмийн шукуы вэржок окэан вэйт вэлвэл торц лапшты (26 м яактэ лапын) ылэш. Вадывэл монгырышты Каспийски тангыж сагашы лап

15-ший рис. Йыл сагашы күкшүй вэр тайштүй карэм лимашвлэ.

төрэм Шим тангыж сагашы лап төрэмдөн пижэш — ти лап төрэмвэлд Йэргэний дон Ставропольски плато лошты киши Кумо-Манчицки лапатадон вэш ушналтыт.

Граньцай тайр мычкы эртүшүй пырэнзбэкан кырыквлэ.

Ирвэлийевропейски төрэмийн йугвэл дон ирвэл монгырышты ылши кырык бирдивлэл плитгэгийц айырлалтыт, зэмлья комланзывлэ тиштүй горизонталь сэмийн ак киэп, пырэнзбэковлэшкэй цымырнэлт шинзийнйт (25-ший рис. анжыда).

Шитвлэ дон плитгэвлэл — зэмлья комышты шукэрдээрэлт лиши участковлава ылэйт. Нийн — пиш пингбэйдэй аравла ылэйт, когон пингбэйдэм шинзийнйт, кирбист шэлдэлт вэлэ кэрдйт, шэлбэковлэл турэ кузэн ёльвалэн вэлэ кэрдйт, пырэнзбэковлэшкэй цымырнэлт ак кэрттэл. Плитгэвлэлэн тайр мычкыжы пышкыдырак участковлава шинзэт, зэмлья ком тайштүй ёйнхэлт, пызьрнэлт кэрдэш моло. Тэхэнэ участковлава гээсинкльинальвлээш лймдэт, лач тэвэ ти участковлавштүй брдивлэл тэмдбимашкыц кырык пырэнзбэковлэ — кырык бирдивлэл лиалтбт. Кырык бирдивлэлни лимий периодацлэ Зэмльян историштэй таманьар гэнэ ылшиныт. Сэдйиндон пиш шукэршы кырыквлэлт, эчэ брвэзбэрэлт кырыквлэлт ылэйт. Пиш шукэршы кырыквлэ пыдьргалтынг; сэдйиндон нийн лапраквлэ, кашар мычашан дэ тура тайран агылэп. Вара лиши кырыквлэ күкшүйвэл, нийнин рэльхэ, биштэ раскыдыракын пайылалтши ылэш. Зэмльян историштэй ик эпохынок лиалтшай кырык бирдивлэл иквэрэш ушналтынг, шырэнок пырэнзбэкан кымда ик систээмшкэй цымырнэлт

шынзйнйт. Мানмāн Кримски дā Кавказски кырыквлāнā сэж остатка вэрэмэн — альпийски манмы кырык лимаш эпохын лиалтйнйт, пýрбýнзýкáн кырыквлāн пиш кымда систэмейн изи лаштыкши вэлэ ылыт; ти систэмейжий Йэвропы матье-рикйн цилä тйр мычкок эртä (Альпы, Карпат, Балкан кырыквлä), ирвэл монгы-рышкила эчэ пакыла Азишкý шывшылтэш (Копэт-даг, Памиро-Алай, Гиндукуш, Гималай кырыквлä).

Уральски кырыквлä тилэц анзып, гэрчински манмы пýрбýнзýкáн кырыквлä ли-маш эпохын линйт, тыйгэлэок пýрбýнзýкáн кырыквлäни пиш кымда систэмейн лаштыкши вэлэ ылыт, ик вэцбйн нийн у Зэмлй токыла кэйт, вэс вэцбйн — Азиш-кý ванжат,— Казахстан дон Тьáнь-Шань кач пакыла Вадывэл Китайшкý шыв-шылты.

Кырык пýрбýнзýкáн лиаш тýнгáлмй годым кэрэж кынамат вулканычески йавльзныйвлä лиалтйт: вулканвлä лит, шýрбáлт шýшшймагмы породиввлä зэмлй вýлкй Йогэн ляктйт, тэнэ лимбй годым зэмлй рýшкáлтэш. Сэдйндон

16-ши рис. Главный Кавказски кырык Ырды. Улны кырык ловлашты пýрблä эртät.

кýзýтят — мä ёлбýмнä вэрэмэнйт эчэ прамой шынзйн шоктыдым кырык пýрбýн-зýкáн лиший зэмлй рýшкáлтмáшвлä лит (СССР-н Йэвропэйски чástьашты ют вэлний — Кавказышты дä Кримышты, Азиатски чástьашты—Покшал Азишты, Байкал йэр Йýргэц).

Кримски кырыквлä. Кримски кырыквлä Крим пэлостровын йугвэл чástьажýм йáшият, нйнй йугвэл дон вадывэл ло монгыр-гýц сэвэрвэл дон ирвэл ло монгырышки шывшылтыт, кырык налмй полосажы 150 км кыт, 35 км — кымд к лиэн. Вадывэл чástьаштыжы паралльэль сэмйин кым грáдä шынзэн кэйт, лош-тышты лапата вárвлä ылыт. Йугвэл тýрштыйш сэж күкшй Ырдýжй 1500 м-гýц изиши күкшýрэк (Роман-Кош—1543 м), молы кок грáдажы тидýгýц пүлэл лап ылыт.

Кримски кырыкын йугвэл Ырдýжй — кырык пýрбýнзйн ик вэлжй — сэвэрвэл тýржй вэлэ ылэш. Вэсй жй — йугвэл монгы-рыштыжи — кого урьлтмаш паштэк ўлýкы, Шим тангыжын пиш кэлгй карэм пындашки валэн шынзйн.

Кавказски кырыквлä. Кавказски кырыквлä Шим тангыж дон Каспийски тангыж лошты шынзят, сэвэрвэл дон вадывэл ло

монгыргыц йугвэл дон ирвэл ло монгырышкыла шывшилт кээт. Төр льиньидон нэлмийк, нийн 1300 км кыт лит, торэшшити — 200 км нэрэй лиэш. Кавказ кырыквлэшти Главный ёрдү улы, пиш күкшү, тидэн покшал вэржү лымдон дэй льедныквлэдэн мудьлт шэнзүн, мычашвлэй актэшти 5000 м-гүйцэт күкшү лиэш; тилэц-пасна эчэ лапрак ёрдүвлэй шуки улы, кыдывлажү Главный ёрдүдон паралльельны кээт, кыдывлажү торэшрэй лыкын шэнзэт.

Кавказски кырык ёрдү кич ванжым вэрвлэй пиш чидү, тидү влажат когон күшнү ылты (2500—2800 м күкшүцбүшти). Ёрдү кич ванжаш тидү когон айттарта. Когонок пайламын ванжым вэрвлажү — Крэстовыи, Мамисонски, Клухорски.

Кавказски кырык ёрдүгүц йугвэл монгырышкыла Кавказ шайылныш кырыкан сэндэлүк киа. Кого аражок тышти күкшү Армэнски кырыкан вэр (2000 м күкшүцэш), йогэн лакши вулканчески породывлэй тидэм лэвэлт мудэн шэндэнит; Армэнски күкшү төрэмийм сэвэрвэл дон вадывэл ло монгыргыц дэй сэвэрвэл дон ирвэл ло вэцэн кырык ёрдүвлэй ёрэн шэндэнит; молы кырык ёрдүвлажү күкшү төрэмийн ирвэл тээр мычкыжы эртэйт, Главный Кавказски кырык ёрдүлэок сэвэрвэл дон вадывэл ло монгыргыц йугвэл дон ирвэл ло монгырышкыла шывшилтыт. Кырыкан вэр вылнүй ёрёшү вулканвлэй улы; СССР-шти сэх күкшүжү — Алагэз (4095 м) ёрёшү вулкан ылеш. Главный Кавказски кырык ёрдүштэй ёрёшү вулканвлэй улы. Кавказ кырыкын сэх пайламычашвлэй — Эльбрус (5630 м) дон Казбэк (5043 м), ниняй ёрёшү вулканвлэй ылтыт.

Кавказ шайылныш кырыкан сэндэлүк дэй Главный Кивказски кырык ёрдүн покшал чистьажү Сурамски кырык ёрдүдэй дон вэш пижүт; ти кырык ёрдүгүц вадывэл дон ирвэл монгырыштыла кок лап төрэм — Рионски дон Курински — киэт, нийн урылг шэнцмашэш линйт. Рионски лап төрэмжү вадывэл вэкйлэй Шим таңгыж пындашкы лапэмэлт валэн кэёт; ирвэл монгырышты Курински лап төрэмжү Каспийски тантажын урылт валэн шэнцшү кэлгү пындашкыжы лапэмэлт кэёт.

Уральски кырыквлэй. Уральски кырыквлэй лач Йэвропы дон Ази ло граньцэшти ылтыт. Кыт сэмийн 2500 км кыт ылтыт, торэшшижү — сэвэрвэл вуйышти 50 км, йугвэл мычашты 150 км нэрэй лиэш. Уральски кырыквлэшти шуки кырык ёрдү улы, кыдыхы кужыраквлэй, кыдыхы мытыквлэй — мэридьиан сэмийн, сэвэрвэлгүц йугвэл вэкйлэй шывшилт кээт. Уральски кырыквлэй Кавказ кырыквлэгүц когон шукэршүвлэй ылтыт. Сэдйндон ти кырыквлэй шуки вэрэмэ пыдыргалт мышкылт миэнит, когон күкшү агулэп. Сэх күкшү мычашвлажү 1900 м-гүц күкшү агул. Сэвэрвэл дэй йугвэл чистьавлажү күкшүрэквлэй (Сэвэрвэл Уралышты Народныи манмы кырык мычаш — 1875 м, Йугвэл Уралышты Йамантау — 1639 м), Уралын покшал чистьажү тэй вэрвлажүц пулэ лап. Цилэ Уралын покшал күкшүцшү 500 м-гүц күкшү агул. Кашташ Урал ак айттарта, качши эртэш ньима ясас укэ. Кавказыштыла агул, тидэн кич шукэрдок эчэ пытари арава (грунтовый) корнивлам, варажы рэльс корнивламт виктэрэн колтэнит.

Пиш шукэршы кырыкан сәндәлйк ыләшәт, Уралышты маханьшон кәрәл рок пайдавлә шуки улы, айыртәмйнок кыртны рудавлә тыйшты шуки; тиләц пасна Уралышты вәргеный, шортный, платтиниә, кү шү дә шәргәкән күвлә улы.

Сөвэрвәл дон вадывәл ло монгырышты Урал кырыккың айыртәмйнок күкшы ағыл Пай-хой кырык Ырдбә айырлалт кәә, Вайгач дон У Зэмльә островвләшкү шывшылт ванжа.

2. ВАДЫВӘЛ СИБИРСКИ ДА АРАЛОКАСПИЙСКИ ЧАСТЬÄВЛА.

Вадывәлсибирски дә Турански лап төрәмвлә.

Уральски кырыквләгүц йугвәл монгырышки, Урал кырыквлән остатка кырык пачвлә дон Каспийски танғыж лошты Ирвәләвропәйски төрәм эчә тиләцәт кымда төрәмдон ушналт кәә; ти төрәмжүшик кымда вәрбышкү шывшылтәш: вадывәл вәлгүц ирвәл вәкү — Уралгүц Йәнисәй рәкә йактә, сөвэрвәлгүц йугвәл вәкү — Сөвэрвәл Иән окән түргүц күкшы кырык Ырдивлә йактә шоеш, ти кырыквләжүшик Цэнтральный Азиштый дә Ираныштыш күкшы төрәмвләм ти төрәмгүц айырат. Ти төрәмбын сөвэрвәл чәстүйжүм Вадывәлсибирски лап төрәмәш ләмдәт, йугвәл чәстүйжүм — Турански лап төрәм маныт. Нәйнән лошты күкшы ағыл Казахски Ырән улы, 50° с. ш.-гүц йуг вәцйирәк эртә. Казахски Ырән Урал йактәок ак шо, кок лап төрәмвлә лошты йуг вәлни лапата полоса эртә, ти лапатам *Тургайски прольив* маныт.

Лимашүйжүшик дә составшы. Вадывәлсибирски дон Турански лап төрәмвлә Ирвәләвропәйски төрәм статьяноң пльитә ылыт. Ти пльитән пындаштыжи кристаллан породывләтүц лиайлтүши фундамент киә. Кристаллан фундамент вәлнүйжүшик пачәшрәк лишү, танғыж пындашәш тырлалт шыщүш ланзывлә киат; ти ланзывлә пырыйнзбәкән кырыквлә лителит, вәртикаль сәмйин вәлэ лаштыкынлаштыкын күзәнүйт, валенүйт; сәйбидон төрәмбын кыды-тилү чәстүйвләжүшик танғыж ләвәкәт линүйт. Түнгэ гыйнүйт, ти пльитә Ирвәләвропәйски пльитагүц чыйдә тошты ыләш. Фундаментын кристаллан породывләжүшик вәлкок ләктүн шыңзбәнүйт, тәнгэ — Уралышты, Казахски Ырәнштүш дә Аральски танғыжгүцин йугвәл дон ирвәл ло монгырышыла Кызил-кум пустинштүш ләктүн шыңзбәнүйт (25-шү стр. 9-шү рис. анжыда).

Вәләц йәрән оптымы роквлә. Танғыж пындашәш тырлалт шыщүш породывлә логүц, пиш шукэршы фундаментым мүдән шыңдүйшү породывләжүшик — лъезднык нәлмәшкү лишүвлә ылыт. Ти периодын күзүтшү Вадывәлсибирски лап төрәмбын шуки чәстүйжок танғыж вәт ләвәлни ылын, Тургайски прольив вашт ти танғыж вәт Турански дон Каспийски танғыж сагашы лап төрәмбын нәлн шыңдән ылын. Ти танғыж пындашәш шыщүш лъавырәвләгүц когонжок шунрок, ошма вәрвлә дә ошма кү лиайлтүн. Варарак, лъезднык нәлмә эпохын, Вадывәлсибирски лап төрәмбын сөвэрвәлжүшик лъезднык нәлн шыңдән ылын, лъездныкшүшик Уралгүц вәлән, Иртиш дон Обь рәкәвлән вәш лимәшкү 61° с. ш. йактәшон. Алтай кырык Ырдивлә вәләцәт кого лъездныквлә вәләнүйт.

Лъэднык валым сэмйн, шылэн мимайж сэмийн пиш шуки вый лактын. Выйтлан сэвэр вэклэл кэаш цакнэн мишь лъэдныкшок ёйтартэн, сэдйндон лъэднык вийтвлэл йугвэл монгрышки лывшалтынты, Арапокаспийски бассэйншкй йогенит, ти бассэйн пэрги пүлэ кымда ылын.

Уральски лъэднык викок цакнэн пытыймкй, Вадывэлсибирски лап төрэмийн сэвэрвэл түржий эчэ икэнд таныж лывакы лин, лъэдниккйц котши роквлам ти таныж викок мышкын пытэрэн. Вэс вэцйнжий, алтайски лъэднык вийтвлэл лап төрэмийн йугвэл дон ирвэл лоэш тыгыды куэрэм дэ ошмам пүлэ аралэн кодэнит. Вадывэлсибирски лап төрэм кымдыкэш шындэн кодымы роквлам тэхэньвлэ ылыт: сэвэр вэлтий — ошма, кыды вэрэжий күэр йарышан ошма, йуг вэлний — ошма йарышан дэ льосс статьян шунрок, кыды вэрэжий эчэ йагылгалт шыцши тыгыды күэр йарыша шун улы, Турански лап төрэм кымдыкышты — ошма, кыды вэрэжий таныж пындашэш шыцши ошма күгийц пыдьргалт шыцши ошма, кыштыжи гынь, рэка вийттон шындэмий рок, шунроквлэ дэ льосс киа.

Йогышы вийдэш дэ мардэжэш рэльйэфийн вашталтмашвлэ. Вадывэлсибирски лап төрэмийн рэльйэф лиалтмий годым йогышы вийт когонок ровотайыдэ, Ирвэлийэропэйски төрэмштэшлэ вийдэн пашажий когонок дэ кымдэ вэршток ак пайдырналт. Сандалыкши пиш тёр вийлавлайн ылэштэ, сэдйндон тэгэ лиалтэн. Вадывэлсибирски лап төрэм кымда вэрштэ киа — сэвэр вэлгийц йуг вэки 2000—2400 км кытышки шывшылтэш, вадывэл вэлгийц ирвэл монгрышки — 2000 км-шкй. Цилэти кымдыкэш рэльйэф со ик статьян тёр вийлавлайн, таныж вийт вийлэцэн когон күкши агуул: Семипалатинск турэ Иртиш вийт таныж вийт вийлэцэн 209 м күкшцэштэ вэлэ шынзэ, Омск турэ — 68 м күкшцэштэ, Бэрэзовышты, Обийн тайгаштэлаж — 30 м күкшцэштэ лиэш. Таманьар шүдэ километрвлам эртэ, когон рэльйэф вашталтмашым сийнзэ ак уж. Кыртни корны шырэнжок тёр линьидон, пиш кэмий ганьок пиш тёр вэрвладон таманьар лу километрвлам эртэ, кузымаш-валымашвлэ укэ ганьок. Лап төрэмийн сэвэр вэлнэш, сэк кого чистьашгыжий, климат условивлэ сэмийн, купивлэ наядын шындэнгэль шыргывлэ кушкын шагалынты. Йугвэл тайрштэжий, Барабински стъэпштэ, Обь дон Иртиш лошты, рэльйэф изиш вэсэмалтэш, кышты-тишти күкшикай вэрвлэ, „грива“ манмы сэвэрвэл дон ирвэл ло монгыргийц йугвэл дон вадывэл ло вэклэл эртэ; йуг вэклэл, Кулундьински стъэпштэ — тагынам шукэрдок ылши тошты рэкавлэн кымда лапатавлэ киэн кодынты. Вайавлажэт, рэкавлэн йогым корнывлэйт лъэднык вийтвладон мышмашэш лиалтэнит.

Турански лап төрэмштэй йогыш вийдэн пашажий пиш чыдь пайдырна; мардэжийн ровотажы гынь тишти пишок кайэш, зэмлья вийлавлам тишти когонжок мардэж вашталтэя. Вийлокок лактын шыцши ошма күвлам мардэж со лывшэн, ошмам ёштэн шындэн. Мардэждан юштэн нэнэмий ошма кымда вэрвлам мүдэн пиштэн, шуки тайжэм квадрат километр кымдыкаш ошма пустиньвлам ёштэн шындэн. Пыдьргалт шотмы

ошма күвлә әчэ кыйыттәт вәрэ-вәрэ ылыт, стол форман күкшика вәрвләлә кайын шынзат.

Кышты пингйдә породывлә вәлкок ләктән шынзаныт, тәхэнь вәрвләштә мардәжын пашажы йажон кайәш; ти породывлә кыды вәрәжү мардәжәш пыдыргалт шынзыныт, таманъар мәтр күкшицаш колоннывлә шалгат машанэт. Ошма пырцывлә әчэ пакылаат шырналт пыдыргат гәнь, тәнам льосс лиәш, мардәж сәмәнү мәндүркү вәсәлт кәә, когонжок вара кырык лапвләеш шынзәш, йажон шачыктышы почвым йыштән шында. Льосс полосан торәшүй жы аньыт таманъар лу киломәтр кымдык лиәш. Пәрвиш рәкәвләдон намал оптымы ошма вәрвлә тиләцәт кымдан киат.

Пиш шокшы айаран кечивлә годым ошма пустиньвләштәш пörшүмардәж-влә пиш шукы пракым вәйсүктәрән лүктәт. Мардәждон лүктәмү пыракет пиш кымда төрэм кымдыкәш когон шәрлә. Бүрән шыцшы воздух күшкүлә кузә, тыгылы пыракым сагажы лүктә. Ирок пайлым ире, мардәжәш пырак шагал шынзәшт, сотыжат ак кай, вүйта тата пыцкәтә ланзы мүдән шында. Кечү вәлкү тәнам йәрә сыйзәдонок анжаш лиәш; пысланылт шынзәш, сотым ак пу, шимзәмәлт шыцшы вулны йыргәцлә вәлә кайәш. Кечү шынзәш, воздух кузаш цәрнә, вәсәлт кузышы пыракшат вара зәмлья вәлән пиш кымда вәрәш вазәш. Ти шыцшы атмосфәрә пыраккып пиш йажон шачыктышы льосс роквлә (сары рок) лиälтәш.

Рэльйәфын тьипвлә. Рэльйәфын характеристыр сәмәнү дә тыйн лиälтмәш сәмәнъижү Вадывәлсибирски дон Турански лап төрәмвлә кым чäстъяш пайылалтыт: 1) *йуг вәлнүшәш*—йугвәл монырыштышы кырык йәрдүвлә торц сәвэр вәлнүшү Казахски йәрән йактә; 2) *покшалнүшәш*—Казахски йәрәнгүц 56° с. ш. йактә; 3) *сәвэр вәлнүшәш*— 56° с. ш.-гүц Карски таныж йактә.

Йугвәл чäстъян рэльйәфшү пыток йашкә сәмәнъижү йажон пайләрналтәш. Пиш кого вәр кымдыкәш тиштә таныжлаок ошма пустиньвлә киат. Вәргүц вәрйашкү йошталт кашшы йакшарикә-сары дә луды ошмавлә сарла форман пултәмвләшкү—барханвләшкү аралалт шынзыныт, кынамжы 12—15 м күкшиц аравлә лит. Ошма лоәш иктә маҳань күшкүшвлә важым колтән шокгат гәнь, ошма тәнам кашташ цәрнә, төр вәлвәлән тайылвләшкү ѿль ошма йәрәнвләшкү сәрнәлт кәә, ѿль пыйырка ландәмән—коэштәлтшү вйт постол вәлвәлән ошма стъәп лин шынзәш. Күэрән вәрвлә ѿль пыдыргалт шыцшү тыгыды күэрән ѿль вәдәш йагылгалт шыцшү тыгыды күэрән вәрвлә шоэн вәлә ылыт.

Турански лап төрәмшүтә ошма вәрвләгүц пасна әчэ вәс йиш вәрвлә улы—плато форман төр вәлвәлән шунрокан күкши вәрвлә, нынбын түрүштә пиш тура йырланан ыләш.

Шоэн лиälтшү йур пустиньшүтәш ошмаеш вазәшт, ўлкүй йанжын витә, кыды нәркү гәньыт кәлгүцшүтә пэрәгәлтәш. Сәдйидон пустиньшүтәш ошмаштат күшкүшвлә күшкүт. Шунрокан пустиньшүтәй йур вазәш гәньыт, тәнамок кошкән, парыш сәрнәлт кәә, сәдйидон түшәк ныммат ак күш. Тәхэнь участка-вләм „шужышы стъәвләәш“ лымдэныт.

Вәс чäстъяжү, Казахски йәрән дон 56° с. ш. йактә, ик сәмән төрәм ыләш, лач Казахски йәрәншүтә вәлә зәмлья вәлкок пингйдә кү породывлә ләктүт—пиш шукәршү кырык

пýрýнзýквлä нинý ылыт. Тэнэ ик сэмйн киши тörэм кымдыкысты кышты-тишты лапатавлä киät, ти лапатавлä мычкы стьепштäй рækäвлä йогалтэн кэät. Каспийски таныж сагашы лап тörэмштäйшлäök почвышты санзал витэн шýнзýн, рækä вýтвлäжät санзал totan ылыт. Тörэм кымдыкэш ныгышкат йогыдымы йäрвлä пиш шуки улы, кыдывлäжý санзalanвлä, кыдывлäжý ширىй вýдäнвлä.

Севэр вэлнýшы, кымши чäстъäжý эчэ тörýräk, тилэцät ик сэмйн ылэш. Тöр рэльефштäй рækäвлän кükшýräk сирвлäштäйни нэркäвлä вэлэ изиш кükшýн кайын шýнзäт.

Граньицä тýр мычкы эртýшý пýрýнзýкän кырыквлä.

Турански тörэм дон Вадывэлсибирски лап торэмйн тýрвлä мычкы йуг вэцýн шуки кырык систьэмй шýнзэн кэät: Алтай, Тьян-Шань, Памиро-Алай, Ко пэ т-Даг. Алтай дон Тьян-Шань — пиш шукэрдý лиши кырыкан сандалыквлä; молывлажý — шукэршý агылвлä, альпийски пýрýнзýкän систьэмй готши кырыквлä.

Алтай. Алтайски кырыкан сандалык пиш кымда вэрим нälйн шýнзýн, Монголидон дä Китайдон вåш лимй государства граньицä СССР-н ти вэрдон эртä. Алтайын йугвэл кырык йрдýвлажý Цэнтральный Ази көргйшкýлä мýндýркы шывшылтыт. Тиды — пиш шукэрдý лиши пýрýнзýкän область, вýлэцýн когон пыдургалт шýнзýн, тörэм ганыракок лиалтýн, вара эчэ вэс пачаш лүктäлт кэн дä пиш шуки урьлтмашвлäэш шälänhälт шýнзýн. Сэдйндон вэр тиштий сэдыхэнный ылэш: эртäш литымы пиш кэлгý карэмвлä лошток кымда тörэм кырыквлä ылыт, тура тýрэнвлä, эчэ кымда лапатавлä, 30 км кымдыканвлä, тилэцät эчэ кымдавлä шýнзэн кэät.

Лач Монголын граньицä вýлныжок кükшý массив Табин-богдо-ола (4500 м кükшýцäш) шýнзä, ти массивгүйцýн цилä вэклия Алтайын сэк главный кырык йрдýвлä кэät. Шуки кырыквлä вýлны гот мычкы шуки вэрэмажок лым шýнзä, нýнýм "бэлки" манын лýмдэнйт. Сэк кükшýвлä Катунски бэлки манмывлä, Алтайын сэк кükшý мычашыжы — Бэлуха (4550 м) тишток ылэш. Льэдныиквлä Алтайшты Кавказыштыш торц пүлä чыйдý; льэдныиквлäжät изивлä ылыт.

Севэрвэл дон ирвэл ло монгырыштыш кок кырык йрдý — Кузньэцки Алатау дон Салаирски крэж Вадывэлсибирски лап тörэмшкý мýндýркы шывшылт пырат. Кү шү улан Кузньэцки бассэйн нýнýн лошты ылэш.

Алтай пиш шукэршý кырыкан сандалык ылэш, тидын көргыштýжý махрань-шоя кэрэл пайдавлä шуки улы.

Алтайгүйцýн йугвэл дон вадывэл ло монгырышкыла кükшок агыл Тарбатай кырык йрдý шýнзä.

Тьян-Шань. СССР көргыштý Тьян-Шань — сэк кымдан киши кырык систьэмй ылэш. Тидын кытшы 1500 км-гýц кужы ак ли, төрэш сэмйнжý — 350 км, сэк кükшý мычашвлажý 7000 м якташ шот. Ирвэл монгырышкыла Тьян-Шань йрдýвлä Китай

сандалыкышкы эртат, ти сәмйин гыйн, цилә системийн кытшы 2000 км-тыйцат кужы. Тынъ-Шанын вәржы 40° дон 46° с. ш. лошты ылэш, тиды Кавказ широтадон иктыш толэш.

Тынъ-Шань — пиш шукэршы кырыкан сандалык, пач периоудын эчэ вэе пачаш пырынзайлт кэн, угыц кырык лин. Сөдйндөн Тынъ-Шанышты күзйтшы вэрэмнёт эчэ зэмлья рышкалтмашвлалит.

Тынъ-Шань кырык Ырдывлә пүгү форманвлә ылты, йуг вэкйлә пүгүр вэлштийдон анжат, широтасәмйин, ирвэлгүц вадывэл монгырышкыла шывшылт вазынты. Ирвэл монгырышкыла кырык Ырдывлә лишэмалтыйт, вадывэл монгырышкыла шарлалт кэйт.

Сэвэрвэл дон ирвэл ло Ырдывлажай лапраквлә, тыйнэ гыйнёт 4600—4800 м күкшүцүшкү шот. Лач Китай граньциә тыршток пиш кымда массив Хан-Тынгри киалтә, Тынъ-Шанын сәк күкшү мычашыжы (7195 м) тишток ылэш. Тишэц вадывэл монгырышкыла вэйэр статьан цилә вэкйлә таманьар кырык Ырдый шарлэн кэйт, пасна мычашвлә тиштэт 5500 м күкшүцүшкү шот. Сэк йуг вэлний эртүшү, Кокшаал-тау манмы кырык Ырдый сәк күкшү ылэш (6000 м күкшүцүш). Климат күкшү ылэшт, лым түр линни түштү күшиний эртэ (3000—3700 м күкшүцүштү); Тынъ-Шанын Ырдывлажай, тилэцэт күшний шийнзятт, пиш кымидан лым вэрвладон дэ льэдныиквладон мүдйлт шийнзийт. Хан-Тынгригүц пиш кого льэдныиквлә кечалт валат, зэмлья вэлнийжат нийнүү кого льэдныиквлә шотыши пырат; Иниль чэ к льэдныик 70 км кытан, шуки льэдныиквлажёк 20 км кыташвлә ылты. Күзйтшы вэрэмнёт Тынъ-Шань льэдныиквлә цакнаш, мытыкэмаш тыйнгэлбийт.

Памир-Алай. Кокшаал-тау кырык Ырдый вадывэл монгырышкыла Алайски Ырдышкай ванжэн кэä, пакыла шывшылтэш. Ти кырык Ырдый 6000 м күкшүцүшкү шоэш, Тынъ-Шаным дэ тыйнгүц йугвэл дон вадывэл ло монгырышты ылши Памиро-Алайски кырыкан сандалыким иктыш уштара. Памиро-Алайын Ырдывлә кытыштыдон, кымдыкшытадон Тынъ-Шанын Ырдывлажай изи ылты, күкшүцтон вэлэ күкшү ылты. Нийнёт широта сәмйин кэйт, пүгү тупыштыдон вэлэ Тынъ-Шаньла йугвэл вэкйлә агыл, сэвэр вэкйлә анжат.

Алайски Ырдый шайылны йуг вэкйлә кымда Алайски лапата киä, тидын шайылны вара Памиро-Алайски системийн кырык Ырдывлә — Лэнин Пик манмы мычашан (7128 м күкшүцүш) Зaalайски Ырдый дэ Пётр I кырык Ырдый, ти Ырдый вэлни СССР-ыштэнхажий сәк күкшү кырык мычаш — Стальин Пик (7495 м) ылеш. Тиштакэнок СССР-ыштүшү сәк кымда, Федченко льэдныик ылеш; ти льэдныикэн кытши 77 км, кымдыкшытадон, сага пижши молы льэдныиквлагэ шотлымыкы 1300 кв. км лиэш. Заалайски кырык Ырдигүц йуг вэкйлә кырыкан күкшү сандалык Памир („Мир лэваш“) киä, тиды кырык Ырдывлам пүкшэмээн шийндейм вэр постол ылэш, азиатски матъэрикштүш сәк күкшү кырык Ырдывлә тишти вэш лит, мычашвлаштайдон иктышкү пижыт (Тынъ-Шань, Куэнь-Лунь, Каракорум, Гималай, Гиндукуш).

Памир — кырыкан сэк күкшій сәндәлдік. 5700—6000 м күкшій-цән мычашвлам тыйшті ўңыт таманьтар лун шотлат, 4800—5600 м күкшій цән вләжкі — шуқы шүдбін шотлалтыт. Пасна кырык Ырдівлә лоштышы лапатавләжкі 3500—4000 м күкшій цән ти. Кырык каш ванжым вәрвлә шуқынжок Монблангыцәт күшні шынзат. Тәвә тидівлә гишән Памиршкі шоаш, тыйшкі эртәш пиш трудна.

Памирштіш күкшій кырыкан районвлам, Арктыкым пәлән нәлмәләк остатка ивлә мыч вәлә пәлән шоктымы. Ти пач лу и лошты советски власть шуқы экспедициим органызуйэн, шоаш литымеш пәрви шотлам областивлә каш ти экспедициивлә эртән ванженийт; сэк когорак кырык мычашвлашкы кузэн шомы, курым киши лымтіргейпінэт күшән мәттәорологически станциилам организуимы. Кырык каш пәрви кашташ литымә вәрвләшті шоссе корнывлам баштыйм. Памиршті экспедициивлә шуқы кәрәл пайдавлам, ти шотышты шортнýмайт моныт.

Копәт-Даг. Памиро-Алайски системейн кырык Ырдівлә Аму-Дария йактә вәлә шот. Вәрәшшті Афганьистангыцын дә Ирангыцын Кара-кумын йугвәл тыйшкі кырык Ырдівлән у системей — Гиндукуш системей толәш. Тиди сәвэрвәл-вадывәл вәкйлә кәә, сәвэрвәл монгрышкыла пүгі көргіжыдан анжа. СССР дон Иран ло граньицашты ти кырывлә Копәт-Даг лым-дон 800 км кытышкы шывшылтыт, Каспийски таңыж йактә ак шоәпрақ дә йуг вәкйлә сәрнәл кәэт, Иран сәндәлдікшті вара Эльбурс Ырдішкі ванжән кәэт. Копәт-Дагын күкшіцш 2900 м нары; Копәт-Дагын сәвэрвәл тыйжы пиш туран валаат, ти кырык Ырдішкі СССР вәцийн кузаш ясасы.

Кырык лиайлтмашын кызытшы жәпаш пәлківләжкі. Кырык пірійнзейквәлән цилә кыт мычкыштоқ, ирвәл вәцийн Тыңь-Шань торц, вадывәл вәлниш Кавказ дә Кримски кырывлә йактә, кырык лиайлтмаш ровота кызыттәт улы, шырәрәкйинок зэмльә ком рышкәлтмашвлагыц тиди пәлдірна. Зэмльә рышкәлтмашвлә тиши пиш кымда вәрйшкі шот дә когон пыдыратт.

Пиш кого силан рышкәлтмаш 1902 ин Андъижанышты (Тыңь-Шаньышты) ылын; түнам 26 тыйж. тома нары сымбәрләлт кән дә 4600 эдәмәт утла йамын. 1907 ин пиш силан рышкәлтмаш Карата-гышты (Памиро-Алайышты) лин, 10 тыйж. эдәм нары түнам йамын. Покшал Азишті шотлымыкы, покшал шотың налын, ик и мычкышты З кәчү зэмльә рышкәлтмашәнвлә лит. Кынамжы зэмльә пыйырт вәлә рышкәлтәш, цаклашат ясасы; кынамжы эчә шоэнәт ағыл пиш когон кымдан рышкәлт кәмашвлә лит (Андъижанышты — 350 тыйж. кв. км-гыцат кымдан рышкәлт кән), кужы вәрәмә шывшылтыт, пиш когон сымбәрән кодат, пиш когон пыдыраттыи силанвлә лит. Зэмльә рышкәлтмаш шоттон дә нинйин силашты сәмийн Кавказышты рышкәлтмашвлә Покшал Азиштіш торц когораквлә ылыт дә шырәрәкйин лит.

3. ИРВЭЛСИБИРСКИ ЧАСТЬЯ.

Ирвэлсибирски кырыкан сәндәлдік Йәнисәй рәкә дон Тыр океанын түр лошты киә, СССР-н сэк кымда, сэк чыйдә халыкан, сәдйиндон сэк чыйдән пәлән шоктымы чәстяжкі тиди ыләш.

Мыйндырны сэвэрвэл дон ирвэл ло монгырышты ылши, Чэрский лймэн кырык Ырдым — кырыкан кого сандалык, 1000 м км кыташ, күкшыцшы дон 3000 м күкшыцшы Ырдым 1926 ин вэлэ эчэ анжэн сирэн шоктымы.

Рэльяф сэмийн Ирвэл Сибирэн тъэрриториий 3 чистьёш пайылалтэш: 1) Йэньисэй дон Льэна рэка лоштыши пиш кымда Покшалсибирски күкшы тёрэм; Йугвэл дон ирвэл ло вэкйлэтийд Льэна шайыкы ванжа, вара Становой кырык Ырдым йактэ шоэш, Алдан рэкаан бассэйнэм викок нэлэш; 2) ти күкшы тёрэмийм йуг вэцэн ёрэн шындышы кырыкан сандалык; 3) ирвэл монгыргыц да сэвэрвэл-ирвэл вэцэн эртшы кырыквлан да кырык Ырдывлэн област.

Покшалсибирски күкшы тёрэм. Покшалсибирски күкшы тёрэм — пишок шүкэрши пльитэ, зэмлья комын сэх тошты участкажы. Кристаллан породывлажы шуки вэрэ агуул рок вэлкү лактыйт: вадывэл монгырышты, Йэньисэй рэка вургимла тээр мычкы Йэньисэйски крэж (1200 м күкшыцшы) шынзэн кээ, сэвэр вэлни — Таймир пэлостровышты да Анабары рэка тэнгэлмэш вэршты ылэш. Сибирэн ти чистьёжийм пиш шүкэрши вэрэмэн таных вэйт нэлбэн шындэн ылын, ўл Тунгускын областышты лачти вэрэмэн кү шү улан пиш кымда Тунгусски бассэйн лиайлт кодын. Ти вэрэмэ готшэн вара ти күкшы тёрэмийн шуки вэржок сир лин, вэйт лайвэцэн лактыйн шынзэн нэйт, сирэшок кодын. Пырэнзийкэн кырыквлэ литэлэйт гынэйт, зэмлья ком тиштий когон тодылтын, урмашвлэлийт; тэнам лиайлтши шэлйквлэшикү вулканвлажыц йогэн лакшы породывлэ пиш кымда вэрвлам мүдэн шындэнйт, таманьар лу, шуды тыхжем квадратный километрэш вэрвлэш, кыды вэрэжжийн нэйт таманьар шуды мэтр кыжгыцм мүдэн шындэнйт. Тэнгэ йогэн лакшы породывлам *trappevl* ма- ныт. Ти породывлэ вашт рэкавлэ йогэн эртэйт гын, кэлгү шэлйквлэ лит, тырвлэштийн нэйнин роал колтын ганьок туравлэ (тыштиш эдэмвлэ тэхэнь вэрвлам „капкавлэш“ лымдэйт ёль „щёки“ — шыргы — маныт); рэка корныштыжи порогывлэ („шивэр“ манмывлэ) шынзэнт. Икпораткан шотаймашты, күкшы тёрэмийн күкшыцшы 300 м нарык лиэш, йуг вэкйлажы гын күкшырэк вэрвлэ, Ырдывлэш лымдэмы күкшиквлэ шынзэнт. Икпораткан шотаймашты, нэйнэт 600 м-гыц күкшы агуулэп, пасна мычашвлэ вэлэ кыды вэрэжжийн 1000 м күкшыцшыкү кузэн шынзэнйт, эчэ күкшырэквлэйт ылэйт; тэнгэ гынэйт, мычаш вуйвлэштийн нэйнин лаптакавлэ, пасэ тырёнвлэ. Льэна рэка токыла күкшы тёрэм пасэмэлтэш, Льэна рэкаагыц ирвэл вэкйлэ, Алдан бассэйнштий, эчэ 1000 м күкшыцшыкү луктэлт кээ.

Йуг вэлниш кырыкан область. Покшалсибирски күкшы тёрэмийм йуг вэцэн да йугвэл дон ирвэл ло вэцэн шуки кырык Ырдым ёрэн шагалыныт, ти кырык Ырдывлажий 3 группэш пайылаш лиэш: 1) Сайанско-Байкальски кырыкан сандалык; 2) Байкал шайылныш кырыкан сандалык; 3) Становой кырык Ырдым.

Сайанско-Байкальски кырыкан сандалык пишок шүкэрдэй лин. Тиштий кырык Ырдывлэ пүгүгэ статьан кым рэдийн эртэйт. Катэ пүгүгэй, йуг вэцэн эртшы да сэх кужызы тэхэнь

ылэш: вадывэл монгырысты Сайански кырыквлэ, ирвэл вэлний Хамар-Дабан ёрды; Байкал йэрэн түүгээл вуйыштыж нийн иквэрэш лит. Сайан кырыквлэ коктэш—Вадывэл дон Ирвэл кырыквлэ шайалттыт. Ирвэл кырыквлэ күкшырэквлэ ыльт, сэх күкшы мычашыжы—Мунку-Сардик—3490 м күкшыцьшик лүктэлт шийнзэн, вэлнийж изи льедникувлэ улы. Сайан кырыквлэштий ёлбаш эдэмвлэ укэ гавьок дэд кузашыжат тёшкы яасы. Кырык мычашвэлэйргэштэлт шайцьшивлэ, кырык ёрдывлаж тура вуйанвлэ агулэп, аль стол вэлвэл гань төрвлэ.

Кокши дэд кымши пүгэвлэ тэнэлэок 3000 м күкшыцьши шот. Кырыквлэ лиалтмэй годым тиштэдт кого уралтмашвлэ линйт; тэнэ иквэрэ, уралт кэмий вэрштий Байкал йэр шийнзэй—зэмлья вэлний тиды пиш кэлгэй йэр ылэш.

Байкал шайылныш кырыкан сэндэлжий шуки кырык ёрдывлэ, күкшы төрэмвлэ штэт, ти сэндэлжий шадывэл монгырысты Байкал йэр торц тэнгэллэлтэшт, ирвэл вэлний Алдан рэкэ тэнгэллэлтмэй вэр яактэ шоэш. Йуг вэлнийж тиды мянмэн государствын граньций яактэ, Аргунь рэкэ мычы эртэм туре шоэш. Кырык ёрдывлэ шукинжок сэвэрвэл дон ирвэл ло сэмийн шийнзэт; Байкал шайылныш кырык ёрдывлэ шукинжок уралт лишэвлэ. Сэх кого кырык ёрдышок Йаблоновы кырык йорд, цилэ Байкал шайыл сэндэлжий кок чайтээш шэлэш: вадывэл дон ирвэл монгыр чайтээвлэш. Күкшы төрэмвлэ 1000 м күкшыцьшик шот, ёрдывлаж—2600 м яактэ шот, нийнин цэрэлэлэвэл тиштий "гольэцвлэш" лымдэт, вэлнийшти лым ньигенамат ак шайц.

Становой кырык ёрдышкы шуки ёрды пырат, ти кырыквлэ Алдан рэкэ мычашкыц тэнгэллэлтэшт, андак широта сэмийн, ирвэл монгырышыла, бб-ши параллэль мычы Охотски тангыж яактэ шот, тышти вара ёшкэ корныштым сэвэрвэл дон ирвэл вэклэл вашталтэн колтат дэд 61° с. ш. яактэ шот. Становой кырык ёрды йогыш вэтвэлэ кок вэклэл виктэрэн колта: Алдан притоквлам (Лъэна бассэйншкы) дэд Зэйан притоквлам (Амур бассэйншкы), тэнэлэок Охотски тангыжышкий йогышы рэклам виктэрэ. Ти кырык ёрдэн сэх күкшы мычашыжы 2535 м, кытши 2000 км нэрэй лиэш.

Ирвэлнийш кырыкан область. Байкал шайылныш кырыкан сэндэлжик эчэ пакыла ирвэл вэклэл шывшылтэш, пакыла шывшылт кэшүй кырыквлэжий—Байкал шайыл—Амурски кырык ёрды пүгэвлэш лымдэт, нийн ирвэл монгырыштыш Забайкальэгэйц тэнгэллэлтэшт. Ти пүгэн ирвэл мычашкыжы Бурэински аль Изи Хинган манмы кырык ёрды янгэлтэш, тиды ирвэл вэклэл агул, түүгээл дон вадывэл ло вэклэл шывшылтэш (ти кырык ёрдэн кытши 800 км нэрэй лиэш, күкшыцьши—2220 м нэрэй лиэш).

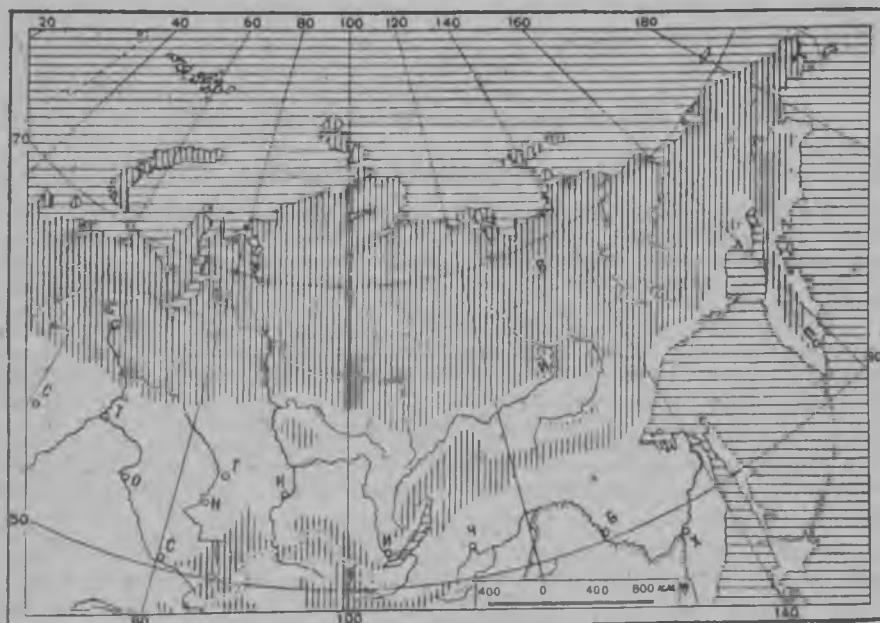
Бурэински дэд Становой кырык ёрдывлэ дон Амур рэкэ йогым корны лоштыжы Зэйско-Бурэински плато кий, тэдэн күкшыцьши 500 м нэрэй лиэш, Бурэински ёрдышкыц ирвэл вэклэ—уралт валэн шайцьши Амурско-Уссурийски лаптэрэм улы, тангыж вэйт вэлэцэн 47 м вэлэ күкшырэкэн шийнзэй.

Цилә молы вәрштыйжы Йапонски таных түр йактэок Сикота. Альин кырык Ырдывлә шынзэн кээт, ти кырывлә пиш шукэрдй лиалтшывлә, когонок пыдыргалт, йагылгалт шоныт; күкшыцышты нынны — 1560 м näрб лиэш.

Сөвөрвәл дон ирвәл ло монгыр кырыкан область. Ти область ирвәл вәцйн Покшалсибирски күкшы төрэмшкә ёнгэлтэш, түдйин гыйц Лъэна рэкә лапатадон вэлэ айырлалтэш. Тиштыйш кырык пыршынзквялә кок пүгйлә, тул вэлштыйдон йугвэл монгырышыла анжат. Тул монгыр, кужырак кырыкши тэхэнь кырык Ырдывләгыйц ылэш: вадывэл вәцйн — Вэрхойански, ирвәл вәцйн — Колимски дон Анадирски; ти кок кырык Ырдыйж лачокшымок кырык Ырдый постолвлайт агылэп, күкшы төрэмшн түрвлэжэй вэлэ ылыт, латнан, изин-ольэн Окэан түршкэлә лапэмэлт валат. Вэрхойански дон Колимски кырык Ырдывлә ваш түкнэлтий варшты нынны сага йугвэцйнлә Становой Ырдый пижэш. Көргү вэл пүгэжым Чэрски кырык Ырдый ыштä.

Камчаткы дон Сахальин. Колимски дон Анадирски кырык Ырдывлэгыйц ирвәл монгырышыкы кымда лап төрэмэн полоса эртä, тиды Камчаткы кырывлам айырэн шынзэй.

Камчаткы дон Сахальиний кырык Ырдывлә сэж остаткаэш лиалтши — альпийски пыршынзкэн систьэмэй готшывлә ылыт. Нынны мэридьиан сэмийн — сэвэр вәцйн йугвэл вэкйлә кээт. Камчаткыштат, Сахальинштат кок Ырдый ради эртэйт — вадывэлдон да ирвәл монгырдон; нынны лоштыжы урылт валэн шынчшы лап

17-ий рис. Лъядчык налмы эпохын Сибиршты и налмаш.
Штрихвладон ыдырэн шындымбы варвлам и налйн шындин ылын.

төрэмвлэл улы. Камчаткыштыш кырык йордывлэл 1500 м күкшайшкы шот, Сахальинштыйж—2000 м күкшайшкы шот. Камчаткин ирвэл монгыр пүгэйжий йуг вэкйлэ эртшүй пырэнзийкан кырык йордийн мычашыжы ылэш, ти кырык пүгэ Курильски островвлэл мычкы дэх Хоккайдо остров кач эртэ. Ти кырыквлэл поздаракын лиалтайнйтэт, Камчаткы вулканвлэжэц сэдбайшок лактыйт, Камчаткы вулканвламтишти сопкывлэ маныт. Вулканвлэжий ирвэл сир тээр мычкы шайнзэн кээт. Шүлэшши вулканвлэжок 12; күкшайштйдон 1600 м-гүц 4900 м йактэ шот. Лым шайнзэмий линьни Камчаткышты 1500—1800 күкшайштй ылэштэ, шуку сопкы вэлнок лым шайнзэ. Сэх күкшайжок, Кль учэвски сопкы (4850 м). СССР-штэ лач ик Камчаткышты вэлэ шүлэш вулканвлэл ылэти.

Лъэдныик налмай пэриод Сибирштэ. Лъэдныик налмай пэриодын Сибирйн сэвэр вэлжий вашток пиш кымда лъэдныиктон мүдйилт шайнзэн ылын, йуг вэкйлэ 61° с. ш. йактэ шон. Сэх когонок и налайн шайндэмий вэрвлэ: вадывэл монгырышты—Гидански дон Таймирски пэлостроввлэшти ылынит, сэвэрвэл дон ирвэл ло вэлнй—Вэрхойански дон Чэрски кырык йордывлан областышты. Кырык йордывлан күкшай чистьвлам, айыртэмийнжок Алтай дон. Сайан кырыквлам, пиш кого ивлэл мүдэн шайндэнйт ылын, тышец майндёркй сэвэр вэкйлэ кужы йайлмывлэлэ валэнйт. Ти лъэдныик кишёвлам шуку вэрэ мон шоктымы, Ирвэлсибирски тангыж тээр мычкы гэйн, тэндэмий ивлэлок эчэ рок лошты киат, эчэ шылэнйт шоктыдэлэйт. Сибирштэ кльимат когоракынок кукшат, и кыжгыштэ Йэвропэйски чистьян сэвэрвэл дон вадывэл лоштыш торц вэцкэйжрэл ылын.

IV. РОКЛОШТЫШ КЭРЭЛ ПАЙДАВЛЭ.

Рокло пайдавлэн лиалтмаш.

Роклоштыш кэрэл пайдавлам тэнэгэ айырат: мэталл йишвэлэш ёль рудавлээш (кыртны рудавлэл, колчеданвлэл, свинъец йилга—блэск дэх молывлэйт), эчэ куштылгы манмы мэталлвлэлэй ярлалтмашвлэл (алльуминий ылман бокситвлэл, качмы дэх молы йишсанзлавлэ, фосфоритвлэл, слюда, извоска дэх молывлэйт), дэх мэталл йишвэлэш агуял (кү шувлэл, ньэфти, сирэ).

Мэталл йиш рокло пайдавлэл шайрэнлэл шайшши манмы массыгыц, кэлгэй пындашкы зэмлья вэлкы пызырэнлэл лакштывлэгий диалтайнйт. Тэнэ магмы ўкший годым магмы көргэшбайжок ниний лиалтайнйт, ёль магмы көргэгийн лакшти газвлэлд онквэрэш мэталлвлэлэй ярлалт линйт ёль зэмлья ком шэлжквэлэ вашт күшкы лактбийн кэшбий вишкбийдэй ярлышвлэгий жисли манмы мэталл вэрвлэли ёлт шайнзэнйт. Жильвлэшти мэталлвлэлэй кыц шон айыл шайнзэт, удэльний вэс сэмын: лэлэй мэталлвлэл (платиний, шортний, вэргэний, вулны) пүлэл кэлгэштишти ылэти; күшнайрэлтишти—ши, свинъец, цинк; эчэ күшни—сурьма, ргуты.

Ти сэмын лиалтшти мэталлвлэн магмийчески шачмаш вэрвлэ шуку вэрэмэ мычкы пыдыргалтынит, саг шы породывлэлд онквэрэш шаланлэлт миэнйт, вэйт ярэлэл ёль мардэж сэмын вэс вэрбий шоныт, вара тышац угын шайнзэнйт. Тэнэ вэйт пындашэш шайшши кыртни, марганьец, вээр энэй рудавлэл лиалтшти, тэнэлэлок пыдыргалт шайшшивлэйт—платиний, шортний, вулны кимы вэрвлэ линйт.

Мэталл йишэн агуял пайдавлэл, куштылгы мэталлвлэн ярлалтмашвлэйт шуку статын лиалтшти: зэмлья вэлкок лактбийн шайшши пингбий породывлэл

гыйц линйт (бокситвлă), тангыж вйт кошкэн кэмй вэрэш линйт (качмы санзал дон кальй санзал), тагынамши кушкышвлăгыйц лиллт кодынит (кү шү), пиш шукэрш кушкышвлăгыйц да животныйвлăгыйц лин кодынит (ньэфти).

Рок ло пайдавлăн гэографически вăрбын-вăрэ ылмаш.

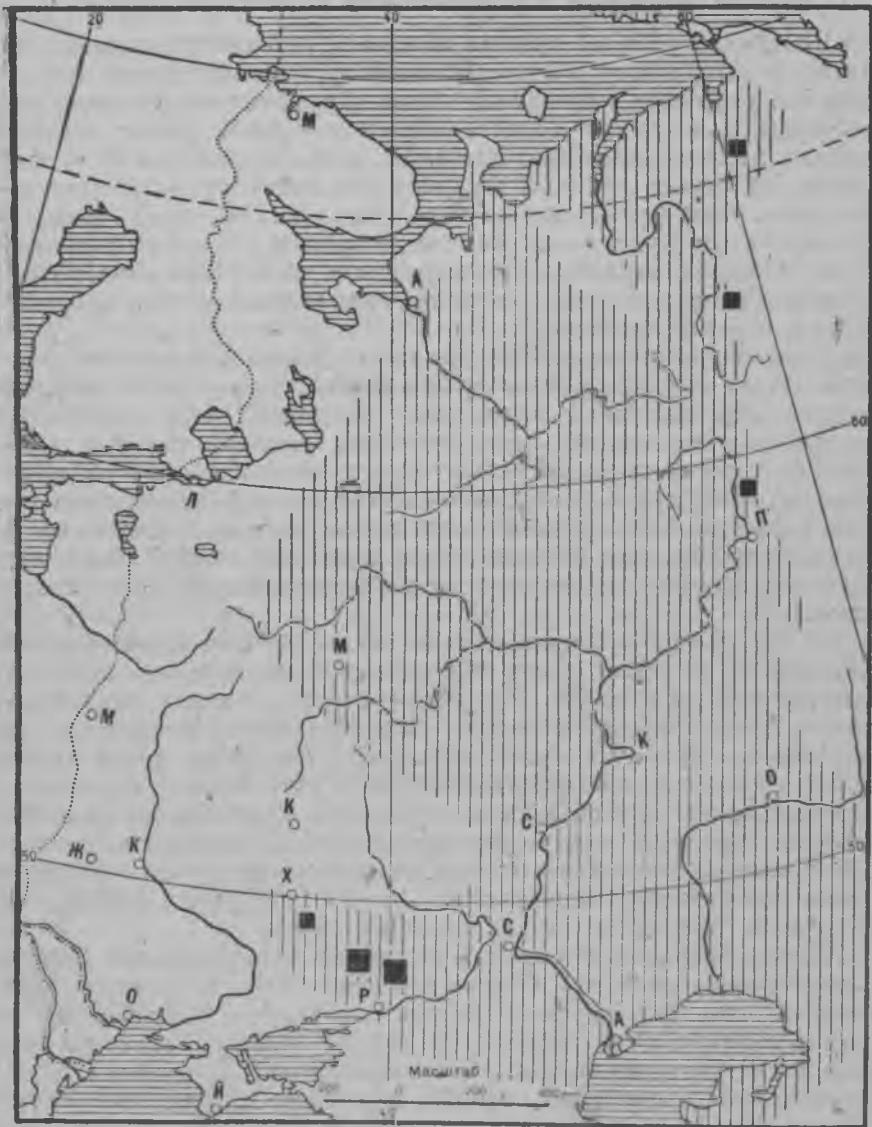
• Ширэнайлт шайцшы магмын массывлă когонжок кырыквлă лилтмй годым, зэмлья ком тодылтмаш турэ шэлйквлăшкй лăктйн миэнйт, сэдйндон мэталлвлăн ылмы вэрвлажат пырэнзийкан кырыквлăшты, кырыкан областьвлăшты когонжок ылыт. Уралын мэталл рудавлă (кăртни, платинă, ньикэль, вьргэнй) да Кавказын (вьргэнй, кобальт, ши, свинъец, цинк) рудавлă тэнэ лилтйнит. Кавказым Уралдон тёрэштэрэнä гйнъ, тиды чыдйрæk пыдыргалтын, рудавлажат тишты шоэрэкйн улы. Уралыштыжы руда улан вэрвлашты кырык породывлă пыдыргалт шонит гйнъ, тышак пыдыргалт шоши мэталл вэрвлă (платинă дон шортни пырци вэрвлă) лилгйнит.

Ирвэлэйевропэйски плъитä пындашты киши кристаллан породывлаштät кăртни рудавлă тынэок улы. Курск хала тоныши кăрни вăр сэдыхэнй ылэш, тиды кэлгйшты киä, „магнитын аномалии“, вэс сэмйн манынжи гйнъ, магнит стрэлка онгуралтмы торц вэлэ тидбим кычал моянт; зэмлья көргйшты киши кого кăртни ара шывшмашэш магнит стрэлка йшкэ корныжыгыйц карантш. Щитвлă пиш кужы вэрэмä мычкы да когон пыдыргалтынит гйнъ, рок лоштыш кэрэл пайдавлă тышты шоэн вэлэ улы, чыдй запас киä, кырык пырэнзийквлăштышлă щуки иишэн агыл.

Кү шү, ньэфти, санзалвлă гань пайдавлă тайгэок йшкэ сыйнän вэрвлашты да йшкэ сыйнän условивлашты лилтйнит — кэйзитшы плъитавлäm, примэrlän Ирвэлэйевропэйски плъитä частьявлäm наён шындышы коаш тангыж тырвлэш линйт, махань-шон гэологически периодаля годым лилтйнит. Сэдйндон кү шү вэрвлă ылыт — Печорски бассэйншты (Воркут рэка мычкы), Уралышты, Москва лишин дä Донъэцки бассэйншты, каминий дä кальян санзал — Уралгыйц вадывэл монгырыштыла (Сольникамск, Ильецк) дä Донъэцки бассэйншты (Артьэмовск); ньэфти улы — Урал сагашы полосашты, Кавказышты, тидын сэвэрвэл лапыштыжы (Грозный, Майкоп) дä йугвэл лапышты (Баку).

Покшалсибирски плъиташты кү шувлă Тунгусски дон Канско-Иркутски бассэйншты (Чэрэмховышты) ылыт, кү санзал — Ангара рэка сага Усолье-Шорий. Ангара порогивлэн районышты пиш шуки кăртни руда вэрвлă улы. Кү шү ылмы вэрвлашкй зэмлья көргйгйц шыралт шайцшы породывлă лăктйн кэнйтт, кү шү дон йарлалт кэнйт гйнъ, тышак вэрэ-вэрэ графит лин колтэн (Курэйкй). Плъитэн вадывэл монгырышты, Иэнэсэйски крэжшты шортий пырцивлă когон улы, крэж көргйштэш, пиш шукэрш, шортий шачмы вэрвладон ийнй ваш пижйт, Алдански, платоштат тайгэок шортий улан вэрвлă ылыт, шортийжы тышты пырци постол шаланайлт шайзин.

Мэнмэн кидышты ылши кырыкан сэндэлйквлă лошты Урал кырык махань-шон рудавлайдон сэк пайан ылдэш. Урал — пиш

18-шы рис. Кү шү лиалтмэй эпохын Ирвэлээропэйски төрэмштэй кыцэ тангыж шийнэн.

Штрихвлăдон таңыж вăр анжыктымы, шим квадратвлăдон — кү шү вăрвлäm анжыктымы.

шукэрший пырыйзыхан кырык вар ылэш, пиш когон пыдыргалт шийнэйн дээ эчэ вэс пачаш угыйн пызырнайт кэн ылын, вэс пачаш пызырнайт годым угыйц лиши пырыйзыхан кырьи шырнайт шыцши руда йарышан породывлай йогэн лактынайт. Сэх пындашток кишү тошты породывлайти киат: хлористый кыртни, платьиня, асбест, никель; вара лиши породывлайти — кыртни рудавлай (Благодать, Високай, Магнитный кырыквлайти), сльуда дон шергакан күвлай, виргэнэй рудавлай, вольфрам рудавлай, жилыдун кишү шортны. Эчэ вэс пачаш вийт пындаш шыцши породывлайти — кыртни рудавлай (Байкал, Хальловы), бокситвлай, шаланайт шыцши платьиня дон шортны пырцы варвлай. Кү шум кырык лапвлайти вэлэ моаш лиэш (вадывэл монгырышты Кизэл, ирвэл вэлнай Йэгоршинск дон Чэльбинск).

Алтай дон Казахски йэрэнайти вэс пачаш пызырнайтмай Уралышты торц изи ылын, мышкылтасат тэнгэ когон мышкылтэ, сэдйндон тишти когонжок польиметалл руда варвлай: виргэнэй, свиньец, ши, шортны, цинк (примэрлан Риддер). Валны кишү пайдавлай логыц сэх кэрэлжок кү шү (Кузбасс, Караганда); молы районвлай торц ти район кү шудон пиш пайан. Пишок когон мышкылт кэшү Кузнецки Алатаушты кыртни рудавлайт улы.

Руда кимй варвлай Сайаныштат, Байкал шайылнат улы (шортны), Сихота-Альянайти, Тын-Шанышты (уран-радий рудавлай), Памиро-Алайыши.

Кэлгэштиш породывлай Кавказышты вэлкыжок чийд лактыт. Иугвэл монгырышты виргэнэй дээ польиметалл рудавлаймоаш лиэш, центральный ёрдыштэй польиметалл рудавлай улы (Садон), Иугвэл тырбышти — кү шувлай (Тквибульи, Ткварчэльи) дээ вийт пындаш ши когон лиайлт котши марганьец рудавлай (Чиатуры).

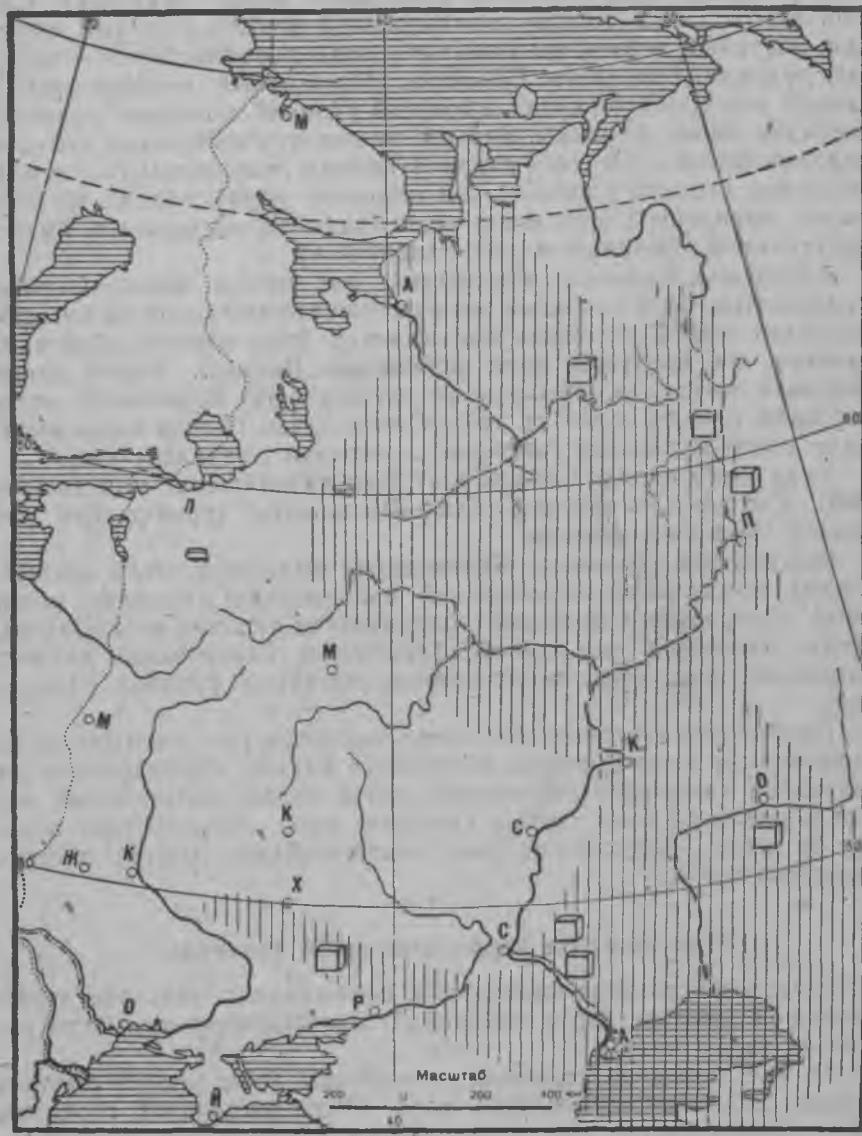
Тээрриторин геологически стройалтмашкиц рок лоштыш кэрэл пайдавлайт гэографически варын-варэ киат, сэдйндон рок ло пайдавлайн кимй варвлай анзыцок пайлэн налайш лиэш, анзыц пайлай варвлайти план сэмийн кычалайш лиэш, лач кызыттиш вэрэмэнти паша — наукин пиш кого йаштэмашайжы (йаштэн шоктымашыжы) ылэш.

Рок лоштыш кэрэл пайдавлайн запасвлай.

Сола хөзяйствашты климатши, почыввлажий маньарак кэрэл ылтыт, рок лоштыш кэрэл пайдавлайт промышльэнныстышты сэдйнгээок кэрэл ылтыт.

Ик ииш пайдавлай үогонжок олтымашки кэйт, энээрги лыкташ палшат, тиды — кү шү, ньэфти, торф. Молы иишвлайж сириолан Иарат, нинийн лошты сэх кэрэлвлажи — кыртни дон виргэнэй.

Кү шү — сэх когон кэрэл иишолтыш, $\frac{3}{4}$, мэханнически энээртим тилбү пуа. Капайэн лыкмы шувлай лошты главный иишвлай — пыцкайт лудалгы, күйн шыцши, эчэ антрацит. Иктэ-махань лэлбүц Иэдийнчиидон шотлан сэх кого шокшым антрацит пуа, сэх чийдбий пыцкайт лудалгы ииш. Кү шум пэлтэй годым пиш йажо кокс (вэс статьан манмыла гэнь, пиш цаклакан пэлтэйт цымырналт

19-шы рис. Күңгыш дон кальйи санзал лиалтмай эпохын тағыж выйт кышкевек нәлдін колтэн ылын.

Ош күбвлә — санзал кимәл вәрвлә.

шыншы шү) ләктәш гәйнъ, тәхәнъ кү шү шәргәкәнәш шотлалтәш, тәхәнъ кокс металургишкү кәә.

Кү шү кимү вәрбүм йожөш, худаеш пиштүм годым, кү шүн шот дон качәстыжым вәлә ак нәләп, кимү сәмжым (кимаш-кәлгүцүм, пасна ланзывлан' күжгүцвлам, иквәрәш нәлбын цилә кү шү ланзын күжгүцшүм) шотыш -нәлбәт. Кү шү кимү вәрвлә эдәм балым вәрвләгүц, промышлъянный вәрвләгүц да мәталл ылмы вәрвләгүц, айыртәмәйнок күртни вәрвләгүц мәндүрнүй ѿль лишни киат — тидыжат пиш кого значәнъян ыләш.

Кү шү запастон СССР кокши вәрштүм ыләш (мир вәлни пытариш вәрштүм АСШ ыләш). Сәк шукуы запасаң кү шү вәрвлә Сибирштүм ылты, кыды-тидү вәрвләжү мәндүр сәвэр вәлни, эдәм балым вәрвләштү киат, нынным эчэ йажон тыйшлән шоктымы агыл.

СССР-штүм кү шүн сәк кәрәл вәрвләжү тәвә кышты ылты?

Донъэцки бассэйн (Донбасс) — Сойузнан Йәвропәйски чәстъяштү йуг вәлнижү, Дон рәкә дон тыйдин Сәвэрвәл Донъэц притокши мычкы киа; запас — 70 мәллъиард т; йажо кү шүвлә (антракит дон коксуйалтши кү шү). Донбасскү пишок мәндүрнат агыл — пиш шукуы күртни киа (Кривой Рог дон Кәрч).

Кузньэцки бассэйн (Кузбасс) — Вадывәл Сибирштү, Томь рәкә — Обын вургымла приток - мычкы ыләш; запасыжы — 400 мәллъиард т-ат утла, кү шүвлә пиш йажовлә, пиш күжгүн киат.

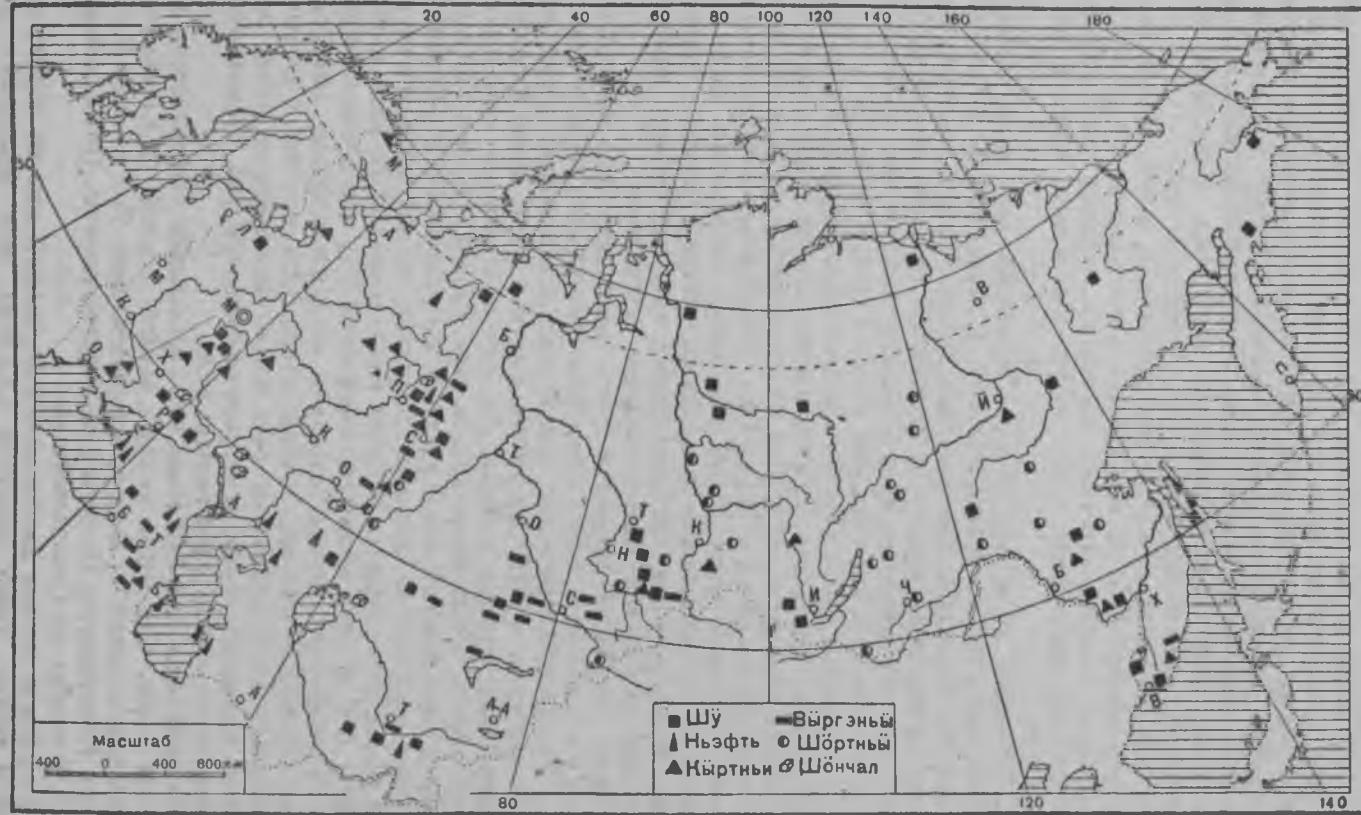
Карагандынски бассэйн (Караганда) — Казахстанышты; пач ивләштү вәлә пәлән шоктымы; запасыжым йажо кү шүвләм 15—20 мәллъиард т нарыкым шотлат. Кузбасс торцын анжэн, Урал күртни запасвлә йактә кок пай лишни ыләштәт, сәдйиндон ти бассэйн пишок кәрәләш шотлалтәш.

Кәрәл вәрштүм ылмыдан тәнгэ пиш шәргәш шотлалтүт: Москва сагашы бассэйн, пыцкатә лудалгы шүвлә тиштү киат, Москвагүц 100—150 км йугвәл монырышты ыләш, эчэ Уралыштыш кү шү вәрвлә, күртни кимү вәрвлә лишник ылтыат, пиш кәрәләш ләктүт. Ти пач ивлә лошты мон лыкмы кү шү вәрвлә логыц айыртәмәйнок кәрәвләжү — Воркутски — Печорын бассэйнштү, эчэ Буреински — Дальний Востокшты.

Запас шоттон да лыкмаш шоттонат кү шү торц ныэфты пүлә чыйдү, качәстыжыдан когон йажо ыләш: 1) ик висә шотын ныэфты дон кү шүм нәлмәкү, ныэфтыжү 1½, пай шукуы шокшым шуа, 2) ныэфтыгүц пишок шәргәкән вишкейдү олтыш (күрасин, бәнзин да молы) ләктәш, тәхәнъ олтышыжы көргәш йылатымы двигательләлан флотышты пиш когон кәрәл, тиләц пасна автомобилләлан да трактырвлән пашаштат ти олтыштә ровотайаш акли.

Ныэфты запастон СССР-на мир вәлнижат сәк пытариш вәрштү ыләш. Сәк когон ныэфты ылман вәрвлә СССР-штүнә Кавказышты ылты: 1) Баку, Закавказиештү, 2) Грозный, Сәвэрвәл Кавказышты. Ныэфты улы Казахстанышты, Покшал Азишты, Уралышты да Сахальинштү.

Торфы м, олтыш шотеш нәлмәкү, ныэфты дон кү шүгүц пачышты шалга. Торф запастон СССР-на мир вәлнижат сәк

20 шы рис. Рок ло пайдавлă СССР-штă географически вăрйн-вăрэ кыпэ шийзэн миăт.

пыйтариш вәрүштүй ылэш. Торфын кимүй главный вәрвләжүй Йэвропейски чäстьяштүй покшал дä сэвэрвэл полосашты ылыт, тиштүй халык чакын Ылә, промышлъэнныст когон шäрлэн кэн, олтыш тиштүй пиш когон кэлэш, ньэфти дон кү шүжүй тиштүй укэ.

Кýртни и — шуки вәрэок ылши мэталл. Кýртни — „машинäвлэн кап ылэш“, кү шүжүй гынь — „машинäвлэн качкышысты“. Кýртни кимүй главный вәрвлä Украинаштүй (Кривой Рог), Кримыштүй (Кэрч) дä Уралышты (Магнит кырык, Байкал, дä эчэ м. в.). Ти пач ивлä лошты эчэ ик вәрэ Курски магниттэн аномалыи манмы магнит кýртни вәрим пälэн мон шоктымы дä ровотайаш тýнгälмүй. Тиштүй пиш кого запас киä, зэмльä вýлны пэрви маньар пälэн шоктымы кýртни запас ылын, ик вәрүшток тиштүй тýнэрүй кýртни киä. Тилэц пасна эчэ шуки вәрэ кýртни улы: Йэвропейский чäстья покшалны (Тула), сэвэр вэлнат, Сибирьштät, Кавказыштат, Покшал Азиштät, Дальний Востокыштат (Изи Хинган). Тиштүш запасыжы айыртэмйнок кэрэл ылэш, шуки кýртни улы гишэнд агыл, тидын сагажок кү шү вэр улат (Бурзински кү шү вэр), сэдйндон пиш йёнэн вәрэш лäктэш.

Шуки вýргэнй улан вәрвлä Казахстанышты ылыт (Коунрад, Балхаш йäрйн сэвэрвэл тýрштүй), эчэ Уралышты дä Закавказьштүй.

Цинк, свиньец, соты валган молы мэталлвлäйт мä тонына пиш когон ылыт: Казахстанышты, Кавказышты, Уралышты дä Дальний Востокышты. Шуки шörтный улан вәрвлä Ирвэл Сибирьштүй дä Дальний Востокышты йýрвашок вәрйн - вэрэ ылыт. Пиш шоэн моаш лимб дä пиш шэргүй мэталлвлäйт мä тонына улы, тэхэнь мэталлвлä — платьинä (Уралышты дä Йакутшиштүй), ванадий, вольфрам, мольбидэн дä молы (айыртэмйнжок Забайкальштүй).

Руда йиши агыл рок ло пайдавлä, химически сирйю шоттон аль' стройкалык матъэриалвлäеш кэрэл пайдавлäйт мäймэн сандалбайштүйнä когон улы, нинйдон пайан ылына. Глаубэробы санзал Кара-Бугазышты, Каспийски тангыж зальивштүй, кальий санзал Сольникамск хала лишнй Уралышты, апатьитвлä дä ньэфельинвлä Кировск хала сага Кольски пёлостровышты — тэвэ ти вәрвлä циланок мировой значэнйн ылты.

Рок лоштыш кэрэл пайдавлäгүц пасна йогэн валышы вýт силаат, „ош шү“ манмы сила, промышлъэнныст луктäлмаштүй кого значэнйн ылэш. Йогэн валышы вýт силадон пэрви проста вакш арававлäm сартэн ровотайыктэнйт, кýзыйт бýндэ турбинвлäдон эльэктрически энъэргим лыктыт, тидйжым вара проводвлä мыч мýндйр вәрүш колташ лиэш.

Кү шү дон ньэфти — икрэдй энъэргим пыятат, вэс пачаш эчэ пуэн ак кэрттэп (викок йылэн пытат), йогэн валышы вýт сила (пар лимашэш, эчэ осадкывлä лимашэш) соок лиаёт шалга. Вýт вýлэн икэнäк эльэктростанцим стройэн шындымыкй, тýдй вара пакылажы уты окса шавыдэок ровотайаш тýнгälэш. Сэдйндон „ош шү“ пиш шулдэш шагалэш, шулды лин кэрдэш. Кого силан эльэктростанцивлäштүй ныигнамат когоракын шулды энъэрги лäктэш, тэхэнь станцивлäжым кого рэкээш, когоракын йогэн валымы.

вэрвлэштэй стройэн шындаш лиэш. Гот мычкы ик поратка төрйн вйт йогымашат когон кэрэл: и мычкаш өрэмштэй мазарак вйт иктбрэн йогэн эртэй, энъэргижэт сэдйнэрэй шулды лиэш.

Вйт энъэрги запастон СССР-нэй мир вйлнйжэт сэх пытариш вэрштэй ылэш, мир вйлнйш „ош шү“ запаскийц СССР пайеш $\frac{1}{3}$ вазэш. СССР көргүштэй „ош шү“ запаскийц шукужок Сибирлан вазэш (айыртэмийнок Ирвэл Сибирлан да Дальний Востоклан), кокши вэрштэй Покшал Ази лиэш, кымши вэрштэй — Кавказ.

„Хозайствэнный квлан задачвлэ гишэн“ манмы шамакыштыжы Стальин т., социалистичэски стройымаш план ситарымштэй ма кэрэл лиэш манын попэнэт, тэнгэ кэлэсэн:

„... Сэх анзыцок сэндэлжкүштэй природын пайдавлэ: күртны руда, шү, ньэфти, кинди, хлопок,— ситалыкынок кэрэл лит. Мэ тонына ниний ылыт вара? Улы. Кэрэк махань вэс сэндэлжкүштэйшкүштэй тидэвлэ мэ тонына шукурак улы. Тэвэ Уралын нэлшэш, тишти тинэр пайдавлэ погыналт йарлалт шынзийнт, ик сэндэлжкүштэй тэнгэ укэ. Руда, кү шү, ньэфти, кинди — Уралыштыжы ма вэл укэ! Мянмэн сэндэлжкүштэнэ, каучуккүштэй пасна, цилэх улы. Ик-кок ишти мэ тонына каучукат лиэш. Ти сэмийн, природын пайдавлэд он мэ пайан ылына, мэ тонына цилажжок ситалыкын улы. Ти пайдавлэ мэ тонына кэрэлгүштэй утын улы“.

V. КЛЫМАТ.

Климатын общий характеристики.

СССР-н тъэрриторижы цилэх климатичэски полосавлэшкок шоэш, арктически полосагийц субтропически йактэ шоэш, тропически полосашкы вэлэ ак шо. Субтропически полосашкы 4% тъэрритори вэлэ пыра, үштэшкүйж — 16% пыра. Сэндэлжкүштэй кого чистьёштэйжок үшти тэлвлэ соок шалгат, ти вэрэмэй кужынок шывшылтэш дэх топлотши вэрэмэй ылэш.

Мянмэн сэндэлжкүштэйш климатын, цилэгэок нэлмийн, айыртэмийн палжкүштэй — континентальность ылэш; сэндэлжкүштэй географически вэржий сэвэр вэцэн дэх сэвэрвэл дон ирвэл лошты идон мудьлт шыцшэй пользар танжыжвэл йактэ шоэш, йугвэл монгрыжгүйц Цэнтральный дэх Вадывэл Азин кукши пустиньян күкшэй төрэмвлэд он дарэн шынбийн, сэдйндон тэхэнхэй климат ылэш. Атлантически окээн вэлэх климатын пышкыдэмдэй. Сэвэрвэл пэлшарын ти вэрвлэх турэ вадывэл мардэжвэл когонок бүфлэйт, тишкы шокшым дэх лывыргым кандат. Сэдйндон Атлантически окээнгүйцэй карангмы сэмийн климатын континентальностиши соок когоэмэш. Сэх шокши кэнгэж тэлзэй дон сэх үшти тэл тэлзэй лошты тъэмпэраторы маньар когон вашталт миа, лач тэвэ сэдйгүйц континентальность сэх раскыдан палдьрна. Окээн лиший ылши Вадывэл Йевропышты тъэмпэраторы

вашталтмаш 7° -гүц 25° йактэ шоэш. Мä тонына, Йэвропэйски чäстъян вадывэл вэлний 25° -гүц тÿнгälэшт, Урал токыла 35° йактэ шоэш, Урал торц Йэньисэй токыла 35° -гүц 45° йактэ шоэш, Йэньисэйгүц ирвэл вэки — 45° -гүц 65° йактэ шоэш. Ирвэл монгрышицыла кэмб сэмйн кайгыж дон тэл тъэмпэраторывлэ лоштыши со когон дä когон айырлалтыт, ти лошток эчэ лывыргы вацмашыжат со чайдэмэлт миä; тэвэ тидыжат кльиматын континентальныстым анжыкта.

Рэльйэф стройалтмаш сэмйн мäнмäн сайдалыкын кльиматым Иэн окэан когон вашталтылэш, Сойузын тъэрритори кымда фронт сэмийнжок ти окэан вэкилэ ылэш. Пиш кымда арктически бас-сэйнштэй үкшэн шайций воздух мэссивлэ пиш кого аран сирышы, кымда тörэмвлэ мычкы йонатанок толыт, широта сэмийн шайнзайшы кырык ёрдывлэ укэ ылтыт, мэндиркы йуг вэки шот, тъэмпэраторым үкшыктат. Сэдйндон тэвэ Арктикын кльиматым пälэн лäктäш СССР-лэн пиш кого значэньи, пиш кэрэл ылэш.

Рэльйэф сэмийнъялök, кльиматтонат СССР-н тъэрриториже 3 чäстъяеш пайылалтэш: 1) Йэвропэйскиеш, 2) Вадывэлсибирски дон Туранскиеш, 3) Ирвэлсибирскиеш. Тилэц пасна эчэ каждый чäстъяштэй юшкэ кльиматын айыртэм сэмийнштэй йутгэл областьвлэ айырлалтыт: Йэвропэйски чäстъяштэй — Крим дон Закавказиэ, Турански лап тörэмэн йугвэл чäстъяж дä йуг вэцийн äрэн шайндайшы кырык подоса — покшал чäстъяштэй дä эчэ Дальний Востокшты — Амурско-Уссурийски область.

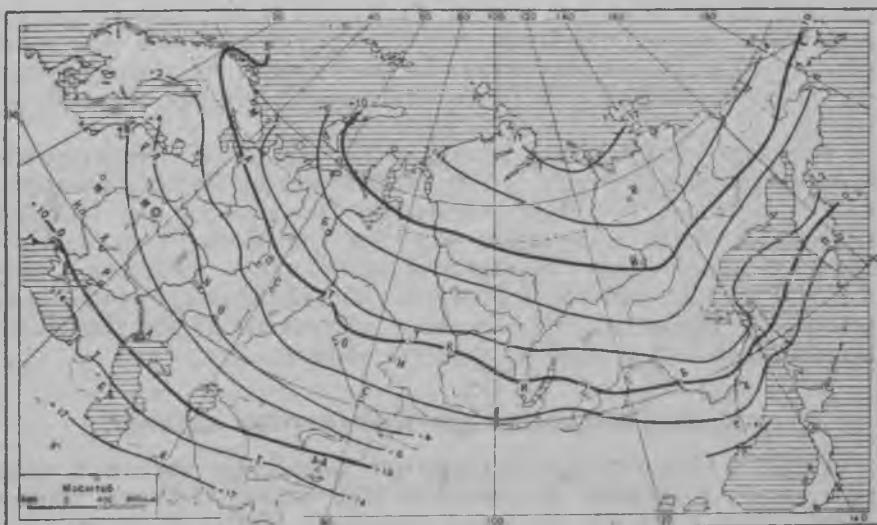
Ирвэлийэвропэйски лап тörэмштэш кльимат.

СССР-н Йэвропэйски чäстъяштэш кльиматым когонжок вашталтылыт: 1) сэвэрвэл монгрыши Иэн окэан; Сойузын Йэвропэйски чäстъя тÿржy ти окэан тÿршкы 2000 км кытат утла ўнгäлтэш. 2) Вадывэл дä сэвэрвэл дон вадывэл ло монгрыши Атлантически окэан; ти окэнгыцын мä когон мэндирин ылнын гыйньят, Атлантически окэаныштыжы, Йэвропын вадывэл тÿрвлэ мычкыж кого силан шокши йогы Гольфстрим эртä, тропиковлэ торц ёрэн шайций вайдын пиш когон юктаарэн канда. Ирвэл Чэвропэйски тörэмэн вадывэл дä сэвэрвэл дон вадывэл ло чäстъяжий Атлантически окэан дон Гольфстрим ёрхкэт вэлэ агул, тилэц пасна эчэ шуку лывыргын (йурым, лымым) пуат. 3) Азин Ирвэл монгрыши ылши пиш, кымда матьеэрик, ти матьеэриккыцок вэт Ирвэлийэвропэйски тörэмжät шывшылт толэш; тэлжим тидыжат пиш когон үкшä, кайгыжым ёрэ.

Тъэмпэраторы. Атлантически окэаныц шокши гишэн сэк пытэрижок и мычкаш покшал тъэмпэраторы вашталт миä: ик широташтох пасна вэрвлам анжалмыкы, окэн лишил вэрштэй шокширак ылэш. Лэнинград хала Оренбург торц сэвэр вэкилэ 900 км-аш вэрштэй ылэш гыйньят, ти халавлэштэй и кыт мычкаш покшал тъэмпэраторы иканьок ылэш ($+4^{\circ}$). Ти сэмийн йанварски изотермийвлажат сэвэрвэл дон вадывэл ло монгрыгыц йугвэл дон ирвэл вэкилэ эртät (22-ши рис.).

Каныжым океанын шокшызы түнгэләк ак пälдýрналт. Сир вýлвáл вýт вýлвáл торц когон бýрэн шýнзэш, изотэрмý корны-влажат широта сэмйнъяк кзат (вадывэл - йугвэл дон вадывэл логыцын ирвэл - сэвэрвэл дон ирвэл ло вэкил). Ийуль тýлзýн + 18°-ан изотэрмý вады вэлни Витьэбск хала (54° с. ш.) кач эртä, ирвэл вэки - Киров хала (59° с. ш.) кач эртä (23-ши рис.).

Йанвар тýлзýн сэк ўшты тъэмпэраторуы (-22°) Пэчоры рэкä айг дон Урал лошты ылэш, сэк шокшы тъэмпэраторуы (0°) - Кри-мын сэвэрвэл чäстъяшты лиэш. Сэк шокшы каныж - йугвэл дон ирвэл ло монгырышты, Йыл тýнбýшты (ийульын икпоратка тъэм-пэраторуы + 25°), сэк йугата каныж - Иян таныж тýрышты (+ 8°).

21-ши рис. И кыт мычкаш изотэрмýвлä.

Тэл вэрэмэн ўшты шалгымаш сэвэрвэл дон ирвэл ло вэкил когоэмайлтэш; Пэчоры тýнбýшты йанварын икпоратка тъэмпэраторуы -22°, сэк кого ўштывлажы -50° яактэ шот.

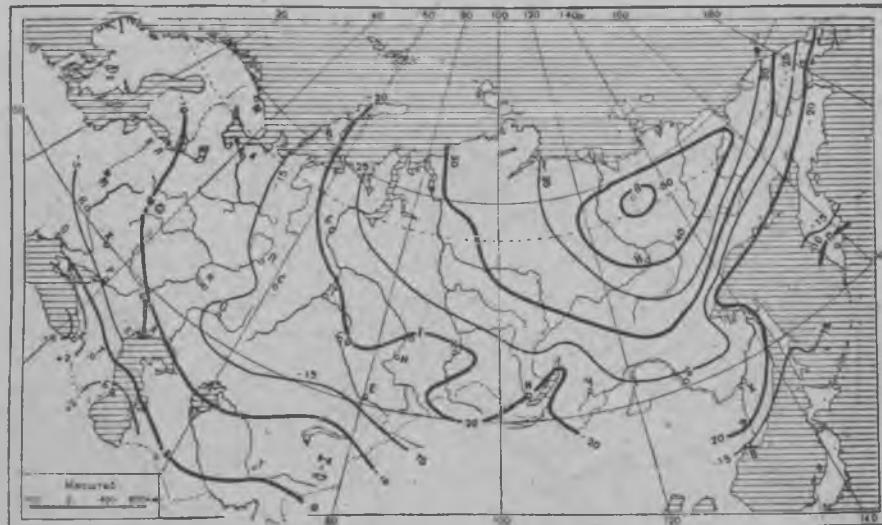
Каныж вэрэмэн шокшы шалгымаш йугвэл дон ирвэл ло вэ-кил когоэмайлтэш; Астраханышты ийульын икпоратка тъэмпэраторуы +25°, сэк кого шокшызы +39° яактэ шоэш.

Годыштыш вэрэмайлä (тэл, шошым, каныж, шыжы) кыдын кыташ ылыт. Сэвэрвэл дон ирвэл ло вэкил маньар пакыла кэйтэт, сэдйнэржк кужин тэл шывшылтэш. Ўшты шалгымаш периода (сутка кыт мычкок 0°-гыц үлни ылмаш) Одесссы халашты 80 кечй лиэш, Харьковышты - 120, Москвашты - 150, Архангэльскишты - 180, Пэчоры ёнгышты - 200 кечэт утла (25-ши рис.). Лач тинэр гань срокшок рэкавлажат кылмэн шынзэт. Сэвэрвэл дон ирвэл ло вэлни октябр тýнгэлтыйн лымазаэш, дъэкабр тýлзýнж цилä тörэм кымдыхаеш ош лымазын шынзэш.

Йуг вэлни шошым вэрэмä фэвраль пэлэ кытлан тýнгэллэлтэш, сэвэр вэкил а изин-ольэн лишэмайлт миэн, кэтä сэвэрвэл дон ирвэл

ло вэкий ийуль түлзэш ижий миэн шрээш (26-ши рис.). Август түлзэн түштэй шыжы түнгэллэлтэш. Сэвэрэвл дон ирвэл ло монгрышты сэнтъябр түлзэн үштэй период түнгэллэлтэш, нойабр пыймашэш Ирвэлий европэйски төрэм кымдыкешок тъэмпэратурь 0°-гыцат улсын валэн кээ. Түнэ гыньёт, үштэй период толмэшкэт дээ эчэ эртймийжёт үштэвлэ со түштэй ликэлэт.

Осадковыл. Ирвэлий европэйски төрэмштэй осадкы вацмаш, Атлантически океангыцэн каранг мимий сэмийн, вадывэлгыц ирвэл вэкий кэмын сэмийн чыдэмэлт миё. Сэх шуку осадкыжок Дньэрпрэн күшйл чистьаштэй вазэш (Смольянинский — 650 мм). Пакыла

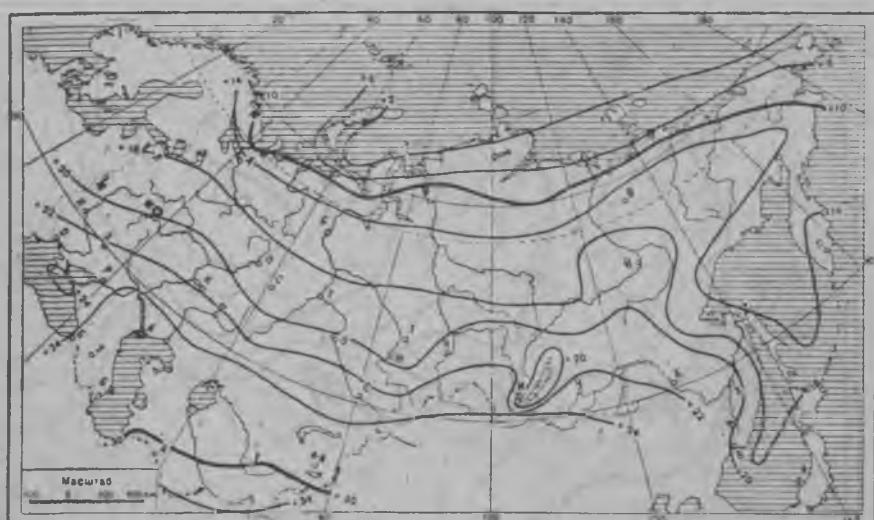
22-ши рис. Январ изотэрмийвлэ.

ирвэл вэкийлэ осадковыл чыдэмэлтэйт: Москва мэридианышты — 600—550 мм, эчэ пакыла ирвэл монгрышыла — 500—450 мм; Уралышты вэйт парвлам кырык Ырдивлэ ёрят, сэдйндон түштэй начкы вацмаш 600 мм ияктэ когоэмэлт кээ. Сэвэр вэкийлэ дээ йуг вэкийлэ осадковыл чыдэмэлтэйт. Сэх чыдый осадкыжок Каспийски тангыж сагашы стъэпыштэй вазэш (160 мм) дээ эчэ сэвэрэвл дон ирвэл монгрышты (Мээнэнский — 290 мм).

Сэвэр вэлний кэнгэж түлэйвлэ мычкы осадкы вацмаш иканьракок ылэш, йуг вэлнийж гынь сэх шуку осадкыжы шошым пыймаш дон кэнгэж түнгэллмэй жэпийн лиялтэш. Йуг вэлний осадкы пиш кого йурвлэдон вазэш — лужгэн йогэн эртэ, рокыш витэдэок карэмвлэшкй пиш чынъ йогэн вала. Лым шынзымашт кого значэнйян ылэш. Сэвэр вэлний дээ цэнтрэштэй лым кыжгын вазэш, төрён вазэш, вашт кылмымашкыц почвым пэрэг; шошым вэрэмэн лым ольэн шыла, лым вэйтшы почвышки витэнок миё. Йуг вэлний лым чыдый, кого мардэжвлэ үфылэн вэйтстэрят, худан лэвэтмэй рок кэлгын кылма; шыргы укэ гишэн, лым пиш йылэ шылэн кээ, лым вэйтвлажий рокым чыдый лывыртат.

И мычы айаран кэчү шот—йугвэл полосашты 50—60 кэчү нэрүү лиэш, покшал полосашты — 40—50 кэчү нэрүү, сэвэрүүштүү 20 кэчү нэрүү лиэш.

Атмосфэрэн тэмдүүмэш дэй мардэжвлэй. Ирвэлий европэйски төрэм, цилә Йевропылаок, *вашилт миший мардэжвлэн* полосашты киа. Тынгэ гүньяат, сэвэрвэл чासьаштүүжүү когонжок вадывэл мардэжвлэй ёфылэт, йугвэл чासьаштүүжүү — ирвэл моныр мардэжвлэй. Тэгэе мардэж кашмаш атмосфэрэн тэмдүүмэш түштүү кого, айртээмийнжок Монголииштүү дэй Ирвэл Сибириштүү (780 *мм* яактэ).

23-ши рис. Ийулын изотермийвлэй.

кого тэмдүүмэш лиэш. Кого тэмдүүмэшэн область тишэц пакыла ёнгысирэмлт миа, вадывэл монгрышыла, СССР-н Йевропэйски чासьашкы йугвэлдон, Орэнбург торц Саратывышы, Харьковышы, Каменъэц-Подольскишкы эртэн шоэш. Күкшүү тэмдүүмэш областькүү сэвэр вэкийлэй йугвэл дон вадывэл ло дэй вадывэл мардэжвлэй когонжок ёфылэт, йуг вэкийлэжүү—сэвэрвэл дон ирвэл ло дэй ирвэл моныр мардэжвлэй ёфылэт (24-ши рис.).

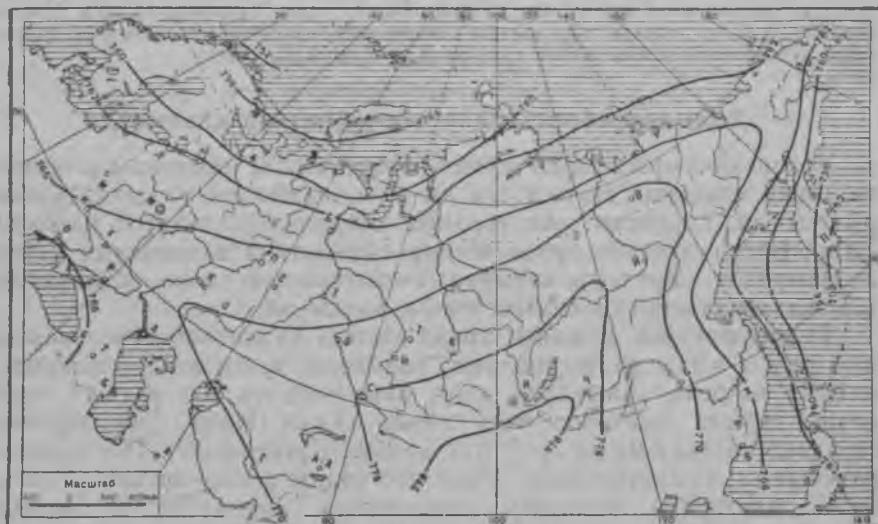
Кэнгүрж вэрэмэн Ази матьэрик когон Бэрэн шынзэштэй, тэмдүүмэш вадээн кэа; сэх чыйдэй тэмдүүмэш Афганьистанышты (748 *мм* яактэ). Тышкы воздухэт шынгалтэш, вадывэл монгрыгүү ёль сэвэрвэл дон вадывэл вэлгүүц ёфылышы мардэжвлам ёштэй. Ти сэмын, төрэмийн шуку чासьа кымдыкэшок цилә и кыт мычкок Атлантически окэан торц вадывэл моныр мардэжвлэй со ёфылэт. Лывыргы воздухым, кэнгүржүү йугатам, тэлүүм шокшыракым нынүү кандат, кэнгүржүүн дэй тэлүүн тьэмпэратурым ик жэпашым ёштэт; осадкожымат нынок кандат. Йугвэл чासьаштүүжүү вэлэ тэлүүм дэй шошым ирвэл моныр мардэжвлэй ёфылэт.

И мычкаш вэрэмвлэл юйдэ тэнгэ вашталт мимашвлагыц пасна, атмосфэрү тэмдиймаш эчэ циклонвлагыц вашталтэш; циклонвлажий Атлантически окэанын сэвэрвэл чайтайшти лиалтыйт, вара Йэвропы мыч толыт. Нийн пылэн игэчийм дэ начкым кандат, тэлж шокшэмдэл-шокшэмдэл колтат.

Йугвэл Кримын да Закавказийэн климат.

Кримын йугвэл түржы да Закавказийэ (Главный крымский юрдийгийг йуг вэкийлэ) айыртэмэн климатически областивлэ ылыт. Ирвэлий европэйски төрэмийн климатийг тиды айырлалтэш — ўштыймий, пышкыды тэлвлэл лит, осадкы вацмашат и мычкаш вэрэмвлэл юйдэ бишкэ сэмэн лиэш.

Кримын йугвэл түржийм сэвэр вэцэн Кримски кырыквла ёрэн шайдэнйт, ти кырыквла күкшы агуулэп гыньят, пиш раскыды

24-ши рис. Йанвараш изобарвлэ.

климатически граньцид шотэш ляктайт. Сэдйндон Йалтышты йанвар түлзийн покшал тъэмпературы $+4^{\circ}$, лым шоэн вазэш, шуку ак ки, лым кимб кечивлэ годышты 7 кечий нэрэй вэлэ, сэх кого ўштывлажий -13°гийц кач ак лиэп. Осадкывлэ шайжийм дэ тэлжим вазыт, кайнаж кукшы, игэчий айаран, пылэн агул. Тэвэ ти айыртэмвлэ гишэн Кримын йугвэл түржий Сирвоокшал таңгыж түр сандайквла ганьрак ылэш.

Такэш агул вэт, Кримшты СССР-н сэх шуку курортшок ылты, санаторивлэ, кайнам томавлэ шукужжок ылты, — тишти и мычкок манмыла шокшышты кайнаж лиэш. Италиштэшлэ да Франциин йуг вэлштэшлэ, пэл и нэрэй таңгыжшты нүштэлэш лиэш.

Закавказийштэг ўштыйм шокшы тэл вэрэмш шалга; таңгыж вэйт вэлэцэн күшиний ылмы вэрвлэл вэлэ тыхэнь шокшы агуулэп.

Тиштүш кльимат тэвэ малын пышкыды: пиш күкшүй стэнъялайок Главный кырык Ырдай шалга, ўштүй мардэжвлам ак колты, вадывэл монгыр дон ирвэл монгыргыц кок кэлгүй, ньигнам кылмийдмий шокшы таныж улы. Закавказийэн таныж түр полосам айыртэмийнжок шим таныж пышкыдэмдай. Йанварын икпоратка тъэмпэраторы Батумышты $+6,1^{\circ}$, Бакушты $+3,4^{\circ}$. Шим таныж түр ўштүй пиш шуку осадкы вазэш: Батумышты 2500 $мм$, Сойуз көргүштүй молы вэрэ тинэр шуку ак вац. Новороссийскиштүй, кырыквлай күкшок агулэпэт, осадкы вацмаш 700 $мм$ яктэ валэн кэй. Сурамски кырыквлагыц ирвэл монгырышкылаат начкы вацмаш чыйдэм кэй: Тифлисийштүй 500 $мм$, Бакушты цилажай 230 $мм$ вазэш.

Гот мычкок шокшы тъэмпэраторывлай шалгат, айыртэмийнжок кэнгүржим шокшы лиэш, ти нүжвэлк эчэ нүрвэл когон вазыт, ўштывлай пиш шоэн ликлэйт, сэдйндон Закавказийштүй Шим таныж түр мычкы шуку йиш субтропически культурым күшташи лиэш. Шим таныж түр вэр мэлэнин чайбий, мандаринвлай, льмоным, апельсиным, шэргэлэн йажо йиш тавакым, бамбукум, пробка тумым, шокшы сайдалыкштүй молы күшкүшвламайтуа. Кримштэшлэг Закавказийштүт, Шим таныж түр мычкы санаторивлай, курортвлай шынзэн кэйт. Кыдитиды вэрштүйжай шайжай качок таныжшты нүштылаш лиэш.

Вадывэлсибирски лап төрэмштүш кльимат.

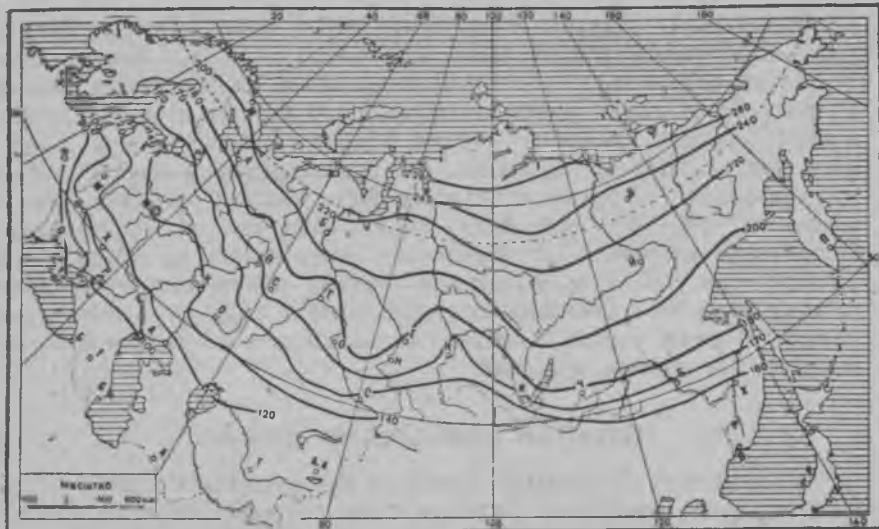
Уральски кырык Ырдай күкшүй агул, пыток айырыши кльиматычески граньцид шотэш лин ак кэрт, сэдйндон Вадывэл Сибирштүй дай Турански лап төрэмбн сэвэрвэл чистьштүй кльимат Йэвропэйски чистьян ирвэл монгыр түрштүй кльиматыц когон ак айырлалт. Уралгыц вадывэл монгырышты торц кльиматын контьиньэнтальныст тишти пыток пайдырна.

Тъэмпэраторы. Уралгыц ирвэл вэклий Атлантически океанын шокшыжы чайды пайдырналтэш, сэдйндон и мычкаш изотэрмийвлажай широта сэмыньярк кэйт, айыртэмийнок йуг вэклий тэнэ лиэш. Нынэн кашмаш: -12° сэвэр вэлний (Йамал пэлостровын сэвэрвэл чистьажай) дай $+6^{\circ}$ йуг вэлний (Иргизштүй). Тэл тъэмпэраторывлай айыртэмийнжок Урал вэс вэлний когон валат. Тэнэ, -20° йанварски изотэрмий, йэвропэйски чистьштүй У Зэмлья мычкы дай Уралын кэйтэ сэвэрвэл мычкы эртэ, Вадывэл Сибирштүй йуг вэклий, Москва кытлаши широта яктэ валэн кэй. Томск хала, Москвадон ик широташтот ылэш ылнэжай, йанварын покшал тъэмпэраторыжы -20° , Москвашты -10° . Урал вэс вэлний тэл ўштырк. Максимальны лап тъэмпэраторывлай -59° шокшы шот. Сибирин йуг вэлнат вэк -40° -ан ўштырлай тэлдим лин колтат, Йэвропэйски чистьштүй гань шокшэмдэн колтымашвлай укэ ганьок.

Кэнгүржим гань Йэвропэйски чистьштүй ганьок шокшы: Томскиштүй ийуль тэлзин икпоратка тъэмпэраторы Москваштыш ганьок $+19^{\circ}$ ылэш.

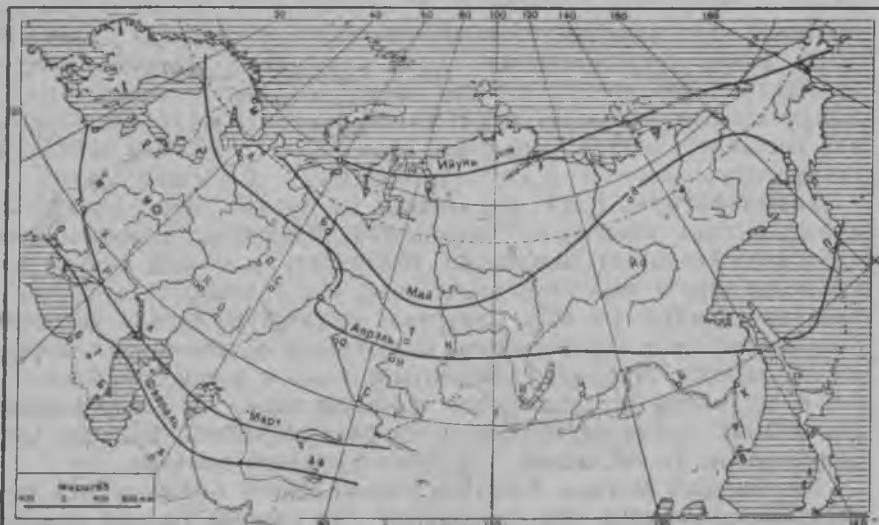
Баштот рок кылмиймаш (кэнгүржимтэй ак ливай) Вадывэл Сибирштүй пүлэй кымда вэршкы шоэш (28-ши рис.).

И мычкаш вэрэм явлай шывшылтмаш. Йэвропэйски чистьштүй торц тэл вэрэмай Вадывэл Сибирштүй ўштүй вэлэйт агул, эчэ кужын шывшылтэш. Йүштүй шалгым пэриод йуг вэлний 130 кэчай шывшылтэш, Семипалатинскийштүй — 150, Омскишты — 180,

25-шы рис. Үштүү шалгым пэриод кэчүү шоттон қынар шывшылтэш.

Сальэгардышты — 220, Йамалын сэвэрвэл түрүштүй — 260 кэчүү шывшылтэш. Йэвропэйски чासьштыйш торц шошым пачэшрэйк лиеш дай йыллэрэйк эртэй. Йуг вэлний апрэльйн пытаришилээ түлзүштүй шошым түнгэллэлтэш, Обы ёншкы май пытыймашэш толын шоеш, Йамалышты — ийулын вэс пэл түлзүштүй ижүү лиеш. Кэнгэж тиштүй пиш мытык. Катай сэвэр вэлний (Йамалышты) 0°-гийн күшийнрэйк шалгышы покшал тъэмпэратуран пэриод 2 түлэй вэлэ шывшылтэш, йуг вэлний (Иргизышты) — 5 түлэй.

26-шы рис. Шошым толмаш. Шим линьивлэ — махань шон түлзэш 0°-ан изотэрмийвлэ.

Осадкывлă. Йэвропейски чăстъяштăш торц осадкы вацмаш чăдăй. Цэнтральный чăстъяштă 400 мм-гыц 300 мм йактэ вазэш. Тобольск районышты дă Алтайишты, севэр вэцбн тидын сагашы Томск — Йэньисейск районышты вэлэ 400 мм-гыц шукурак вазэш. Тиштă кырык рэльяф гишан 500 мм йактэ вазэш, вăрнин-вăрэ эчэ тилэцăт шуку вазэш. 65° с. ш.-гыц севэр вэкылă дă Семипалатинск — Курган льинигыц йуг вэкылă осадкы вацмаш чăдэмеш, 300—200 мм йактэ шоэш, эчэ тилэцăт чăдăй вазэш. Осадкывлă когонжок кăнгайжым лит; севэр вэлнă дă ирвэл монгрышты — августын, вадывэл дон йугвэл монгрышты — ийульян. Айаран кăчăй шот, Йэвропейски чăстъяштăш торц шукурак: севэр вэлнă 40 кăчăй укэрăк, покшал полосашты — 60 кăчăй нăрăй, йуг вэлнă — 100 кăчăй нăрăй лиеш.

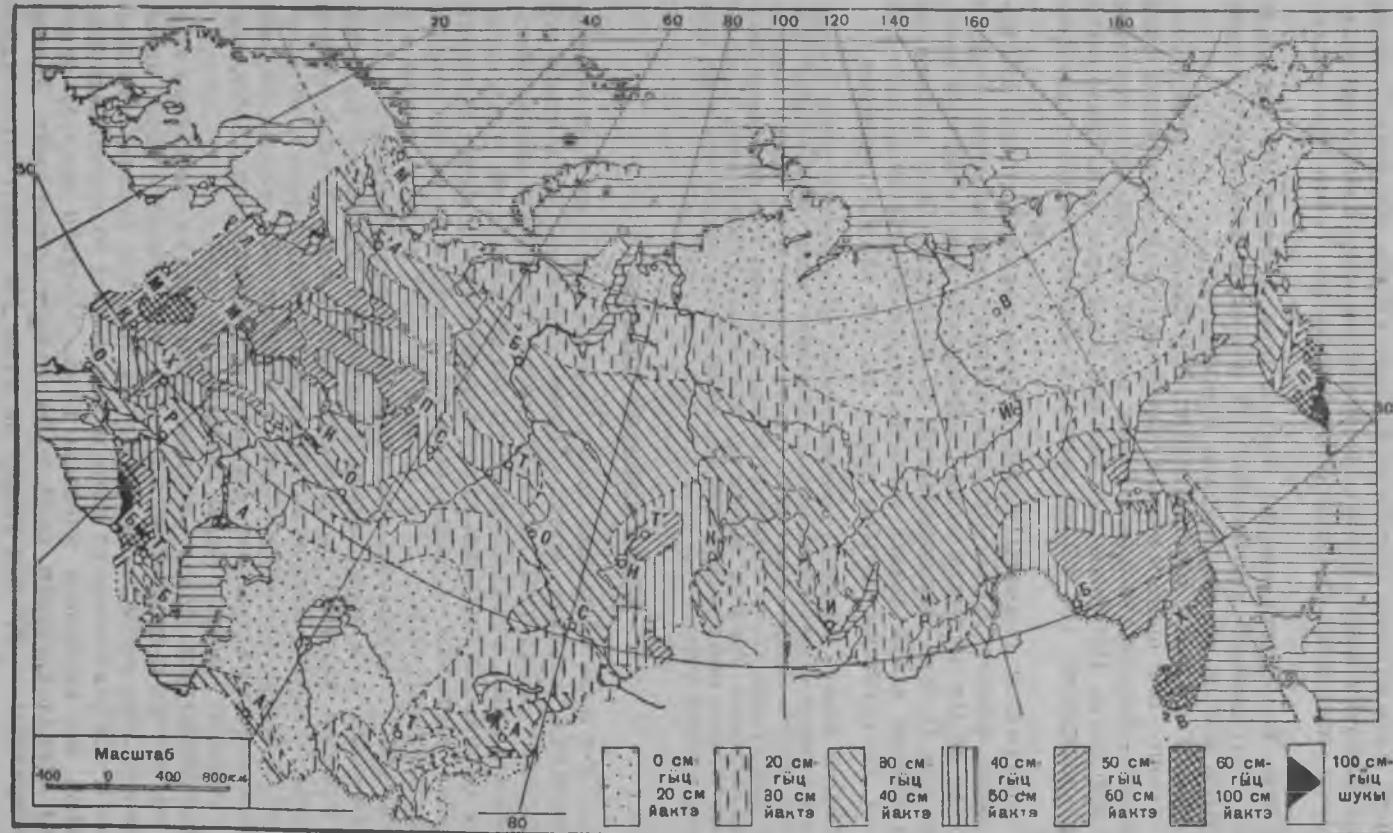
Советски Покшал Азин климат.

47° с. ш.-гыц йуг вэкылă ылши дă йуг вэцбнжок кырык йердывладон, ёрэн шыйндым Турански лап тörэмэн чăстъяжы юшкэ сэмэн климатически област ылэш. Тидын айыртэмэн пăлкывлажы: 1) кăнгайж тăлзывлă годым пиш шокшы шалга; 2) географически широта сэмэнь йонеш толтымы ўштă тĕл лиэш, лач йугвэл кăтă тăрйышты вэлэ ўштăвлă ак лиэп; 3) осадкывлă чăдăй вазыт, пăлвлă чăдăйн шалгат.

Климатын ти характеристерный пăлкывлажы тĕвэ магайц лиалтый: ти вăр Атлантически окэнгайцин майндйрнă ылэш, Индийски окэн вэцбн мардэж моло толын ак кăрт, севэр вэлнăштă ўштă воздух массывлă тишки кăнгайлын толын шот. Ширенок юфайлышь мардэжвлă тиштă лымынжок севэрвэл дă севэрвэл дон ирвэл до мардэжвлă: тĕл вэрэмэн Покшал Азигыц севэр вэкылă ылши областышты атмосферын тэмдймаш кого лиэш, кăнгайж вэрэмэнжы — йуг вэлнăрăк, Афганьистанышты атмосферы тэмдймаш чăдăй лиэш; тĕвэ сэдйндон тэхэнь мардэжвлă юфайлăт. Воздух массывлă, севэр вэлгайц шокшы сирвлăшкă эртэн миätät, юшкэ лывыргыштым чăдэмдăт, пыл укээн игэчим юштăт. Ти мардэжвлă гишанок Покшал Азин севэр вэлнă йанвар тăлзын икпоратка тъэмпэраторурыжы — 10° шалга, сэк чăдайжы — 40°-ышкы шоэш.

Тъэмпэраторы. Кăтă йуг вэлнă дă йугвэл дон вадывэл ло монгрыштыш вăрвлан — Красноводск, Ашхабад, Тъэрмэз халавлăн вэлэ йанварын икпоратка тъэмпэраторы 0°-гыц күшны ылэш, молы вăрэ 0°-гыц ўлны шынзă. Сэк лап тъэмпэраторы тĕлйим — Казальинскийштă (— 40°). Севэрвэл чăстъяштă тĕлвлă ўштăвлă, Казальинск хала Симферополь широташты ылэш гыньят, йанвар тăлзы тăшты Мурманск халашты ганьок ылэш, тăдайжы вэт 69° с. ш. ылэш, вэс шамактон манмыла гынь, 24° севэр вэкылларăк шынзă, Аральски таныхын севэрвэл чăстъяжы, Балхаш, Сирдария рækан ўл чăстъяжы $3\frac{1}{2}$ тăлзэш кăлмэн шынзăт.

Кăнгайж пиш шокшы. Тиштăш тörэмвлăштă ийульян икпоратка тъэмпэраторурыжы экватырыштыш сэк шокшы тăлзын покшал тъэмпэраторурыгыц 2—4° күшны шалга. Сэк шокшы тъэмпэраторы +45,2° йактэ шоэш.

27-шы рис. Гот кыт мычкаш осадки шот.

Осадкывлă. Осадкы вацмаш пишок чыйдă, күкшы кырык Ырдывлăшты вэлэ вадывэл вэлгйц ёфылышы күпшыл мардэжвлă намал кандымы начкы вазэш. Кырык вълан вацши начкывлăгйц пиш кыжгы кого льэднинквлă Памиро-Алайышты дă Тынь-Шанышты лит.

Тöрэм кымдыкэш вацши осадкы шот 250-гйц 100 *мм* йактэ шоэш, Аму-дардан тынгыштылă 86 *мм* нăрь вэлэ лиэш. Кырык Ырдывлă воктэн осадкы вацмаш шукэмалтэш.

Осадкы когонжок шошмы вазэш. Кангыжымжы 10% -гйцат чыйдăн вазэш. Пиш шокши кангыж тылзивлă годым тöрэмбшты тэнэ лиалтэш — йураш тынгышы йурок рокыш ак шо, воздухышток пар лин колта. Йугышты лым каждый инок акат вац. Сэвэрйшты Казальинскышты 1 $\frac{1}{2}$ тылзы лым киă, Ташкентйштät сэдйннэророк киă.

Воздухышты лывыргы чыйдăт, айаран кэчивлă тишти 180 кэчы нăрь шалгат. СССР-йштынă айаран кэчы шоттон Покшал Ази сэк анзыл вăрьшты ылэш (Забайкальйэ йуг вэлни 140 кэчы, Крим дон Йугвэл Закавказийшты 80 кэчыгйц). Пиш кукши дă пиш айаран игэчы шалга гыньят, воздух тишти шоэн вэлэ ирэ шалга, воздухышкы тыгыды пырак вëсäлт, йарлалт шынзэш.

Покшал Азишты, кангыжшы тъэмпэраторывлă тропикштыш торпат шокшылă ылтыт гыньят, шырэрäкйинок лиши кого ўштывлă гишэн субтропически культурвлам кышты-тишти шоэн вэлэ күштэн шокташ лиэш, Покшал Азишки сэвэр вэцэн толши ўшты мардэжвлам кышты кырыквлă ёрэн шагалыныт (Фергански лапаташты, Вахшски лапаташты), тышты вэлэ күштэн шокташ лиэш. Сэдйндон Покшал Азишты икиаш культурвлам вэлэ, малан кангыж шокши вэлэ кэрэл, при мерлэн хлопкым ўдат.

Ирвэл Сибирин климат.

СССР-н цилă чăстъявлă логийц Ирвэл Сибирйшты сэк континентальный климат ылэш. Тидён сирвлажы: Атлантически океангыцын мыйндйрны ылэш дă ирвэл тырвлажы мычкы ўшты тангыжвлă ыдат. Ирвэл Сибирйшты тэл тылзивлăшты утла когон ўшты шалга, кангыжымжы шокши. Вэрэмэ лиэш, Ирвэл Сибирин сэвэрвэл чăстъяжы — зэмлья шар вылнбайжат сэк ўшты область ылэш. Вэрхойанскашты 67° с. ш.-шты „ущтын польус“ манмы вэр шалга — 68,9°. Январын икпоратка тъэмпэраторы тишти — 51,2° (тэлым — 48,5°). Ти широташток, Гольфстрим шокшыдон юрктым Норвэгин вадывэл монгырышты тэлшы икпоратка тъэмпэраторыжы 0° ылэш. Кангыжшы тъэмпэраторывлă Ирвэл Сибирйшты пулă шокшывлă, Вэрхойанска халаштат вак ийуль тылзын + 33,4° тъэмпэраторы лин. Ти сэмйн тэвэ, сэк лап дă сэк күкши тъэмпэраторывлă лошты кашмаш 100° эртэй.

Тъэмпэраторы. Ирвэл Сибирин шуку чăстъяшток январ тылзын икпоратка тъэмпэраторыжы — 30°, эчэ тилэцэт ўлни лиэш. Вадывэл Сибирйшты тэхэнь ўшты укэ. Йакутск турэшы мэрийнанышты — 30°-ан январски изотэрм йуг вэкблă 55 паралльэль йактэ вала, вэс шамактон манмыла гынь, Москван широта йактэ шоэш. Ирвэл Сибирин цилă молы тъэрриториштайжат январ тъэмпэраторы — 20°-гйц күшкы ак кузы. Ик широташток ылышы

Воронъэж дон Чита халавлăшты йанвар тъэмпэраторуры — 10° даё 27,7° лиалтэш.

Тэлым лап тъэмпэраторывлă сэндэлйк рэльйэф гишэн лит: кырык ёрдывлă лошты пат пындаш постол лапатавлă улы, тÿшик ўшты воздух валэн шийнзэш, сэдйгыц ўшты лактэш. Тэлым тишти кырыквлă вилнй, лапатавлăшторц шокшырак. Матьэрик көргыштиш торц таных ѿрышты шокшырак, таных вилэцэн юфылышы мардэжвлă лапшты шалгыши ўшты воздухым күший ылши шокшырак воздухтон йарэнок миэт. Ирвэл Сибирьшти воздух кукши дă мардэжвлă укээт, тэлым кого ўштывлам кানьблынок тырхаш лиэш.

Ирвэл Сибирьшти кানгыж вэрэмэн шокшырак ылэш. Ийулын покшал тъэмпэраторы Вэрхойанскашты + 15,5°. Цилă Ирвэл Сибирьшти, таных таирвлагыц пасна, кানгыжим + 30° тъэмпэраторуран кечивлă лит. Кангыж вэрэмэн тэхэн күкшы тъэмпэраторывлă шалгатат, зэмлья пайш видаш иажо условивлă лит.

Годыштыш вэрэмавлă (тэл, шошым, кангыж, шыжы) кыдын кыташ ылтыт. Ирвэл Сибирьшти тэл вэрэмэн вады вэлнийш торц когон ўшты, тэнгэ гыньят, тэлж кужок агыл. Вый кылмымаш дă лым кимаш периода йуг вэлни 160 кечий шывшылтэш, сэвэр вэлни 260 кечий.

Шошым, кангыж, шыжы Вадывэл Сибирьштишлăок икнăрок шывшылтыт, шошым вэрэмэн вэлэ йылэрэк шокшемдэн колта, шыжым йылэрэк укшыктă.

Осадкывлă. Осадкы вацмаш Ирвэл Сибирьшти Вадывэлнийшкыц чйдй. Йугвэл чистьажий, Байкал шайылгыц пасна, 400-гыц 300 *мм* йактэ начкым ужэш, сэвэр вэл чистьажий — 300-гыц 200 *мм* йактэ, Йэнысэй ёнгыц Йакутск кач, Анадирски зальивкыц йуг вэцэнрэк Бэрингов таных ѿрышкы лакши линьигыц сэвэр вэкйлэ — 200 *мм*-гыц чйдй осадкы вазэш. Забайкальй дон Байкалгыц сэвэрвэл дон вадывэл ло вэкйлэ, Лъэнэ рэкэ тынгэллгмий областышты 300-гыц, 200 *мм* йактэ осадкы вазэш. Осадкы когонжок кангыжим вазэш — ийуль дон августын. Тэлым осадкы чйдйн вазэш, ирвэл вэкйлэ лишэммий сэмийн со чйдйрэкын дă чйдйрэкын вазэш; тэлым тишти, айыртэмийнжок Забайкальйешти лым чйдй, кынамжы эчэ воксэок укэ ганьок.

Осадкы чйдй вазэш, пылвлажат чйдй ылтыт. Забайкальйешти йутвэл дон ирвэл ло вэкйлэ айараң кечий шот 140 йактэ шоэш, тэлым айараң кечийвлă шалгат. Кангыж вэрэмэнт пылайн кечивлă Йэвропэйски төрэмийн покшал чистьаштиш торц шуку агыл. Чйдй лым гишэн Забайкальйешти йугвэл дон ирвэл ло вэлнийжий рэкавлыштиш полой вый налмаш кого агыл, шошымжат ййлэ эртэй.

Рок кылмымаш дă тавы (нальэдь). Сибир кльиматын сэк айыртэмийн палыкши тэхэнный: „курымаш кылмэн шыцши рок“ тышти пиш кымда варышти ылэш, чйдй лым гишэнт сэдйгий лиэш. Кылмэн шыцши рок варын-вэрэ икань агыл. Йакутск лишний рокым пролэн анжэнйт, 117 метрэш кэлгышти кылмый рокым моныт.

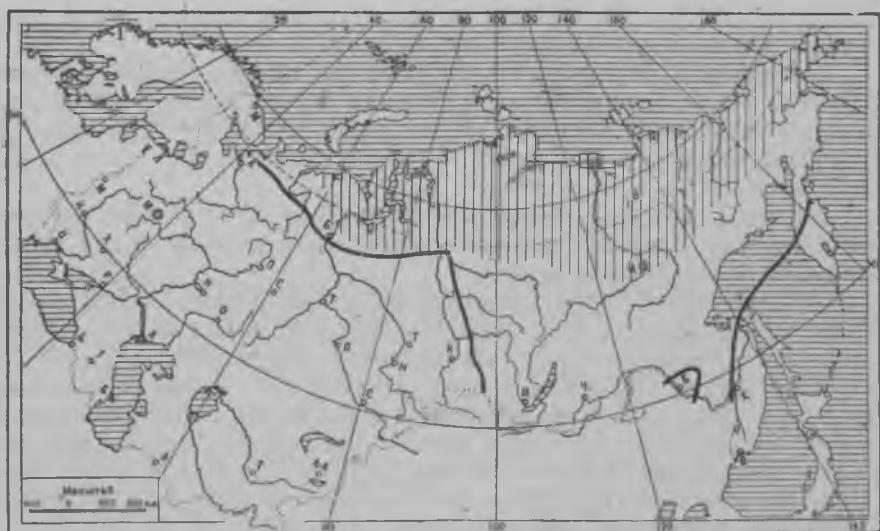
СССР-шти кылмый рокан вэр пиш кымда, шуку варжок Ирвэл Сибирьшти ылэш. Ирвэл Сибирьн изи чистьажий вэлэ, 5—2395

Байкал йэр дон Витъим рэкагыц вадывэл моныр вэр дэй Ул Тунгускы ёнг Йактэ Йэныисэй рэкан вургымла вэлжы кылмэн шынцтэ. Кылмайдын вэрвлэйт вэрйн-вэрэ улы.

Курымаш кылмэн шыдмаш, хозайствашты кого значенъян ылэш. Шудын укээн вэрвлэ, почвын күшбл ланзывл ливэн кээт, кышал лит, стройэн шындымын балышвлэгэ „Йогат“. Тэхэнь вэрвлэштий кыртни корнывлам биштимы годым дэй балышвлам стройим годым тидым когон шотыш нэлмийлэ. Тилэп пасна эчэ, кылмый рок ланзыжы зэмль и вайлж шоэш гынь, кэлгыштий агыл гынь, зэмлья паша видаш, кок иаш киндывлам ўдаш алтйартэ.

Ирвэл Сибирэн ўшты климат анжыктыши вэс айыртэм улы, тиды — тэвэ (нальэдь) манмы ылэш.

Тэлым, пиш ўшты годым, рок пындашкыц трүк вэйт лактын кээ, лымым пörtэн шындада, и нэлбэн шындымы рэка вэлвэлвлам,

28-ши рис. Курымок кылмэн шыцшы вэрвлээн карт.
Шим линьивлэ — кылмэн шыцшы вэрэн Йугвэл граньцд; штрихвлэдон ыдырэн шындымы вэр — вашток кылмыхы вэрвлэ.

лапатавлам викок мүдэн кылмыхтэн шындада. Тэнэ лакши вэйт кылмэн миа, ланзын ланзын пулэ кыжгын кылмэн шынзэш. Тэхэнь ивлэ кынамжы кынжжымат лит. Нэнэн пиш кымда вэрвлам, таманьар мэтр кыжгыцаш, ёнъят таманьар лу квадрат километр кымдыхаш вэрвлам нэлбэн шындадт. Тэвэвлэ грунт көргыштиш вэйтвэлгэц лит, рэкавлэ пындаш Йактэок кылмэн шынэйтэт, рок доштыш вэйт рэкавлэшкэ Йогэн лактын ак кэрт, тэнам вара зэмлья вэлкэ лактын кээ.

Амурско-Приморски областыштыш климат.

Амурско-Приморски область, тишкок эчэ Охотски таныжын йугвэл дон вадывэл ло түржэй дэй Камчатки пырат, Тыр. окэн муссонвлэн вэрштий ылэш. Сэвэр вэкйлэ муссонвл 58° с. ш.

йактэ шот. Таныж вэлэцэн ыфылыш юнгийж муссон ышкэ сагажы шуки начкын канды, начкы вацмаш ти областнышты когон шукэмалт кээ, Камчаткышты, йугвэл дон ирвэл ло монгрыштыжи 1000 *мм* юактэ шоэш.

Кырык лапвладон вальши тэл муссон кого штурма мардэжлэлок ыфылла, Охотски таныж тэргүйтэш ивлам пыдартэн ыфылэн нянгээ. Муссонвлэ тэлэмэт, юнгиймэт тъэмпэраторум тэнэок валтат.

Тъэмпэраторы. Ышкэ географически широта сэмийнжы Амурско-Приморски областнын тэл тъэмпэраторыжи тэргач үшти ылэш. Владивостокышты йанварын икпоратка тъэмпэраторы — 13,6°, ти широташток Сухумышты +6°. Йанварын — 20°-аш изотэрмий тиштий Ирвэл Сибирьштыш торцат ын вэклэвала.

Юнгийж тэлэзийвлэн тъэмпэраторывлэйт, широта сэмийнжы төрэштэрэн анжымыкы, пишок үштиштэлэв ылэш. Таныж тэргүйчкы пишок үшти ылэш. Владивостокышты ийуль тэлээн +18,6° шалга, Владивостокийц сэвэр вэклэвала 2000 *км* вэрийтэй ылший Йакутскышты +19,1° шалга. Таныж тэргүйц карангмы сэмийн, юнгийж тъэмпэраторы кузэн миа: ийуль тэлээн Благовещенскышты +22°.

Осадковлэ. И кыт мычкаш вэрэмвэлэ осадкы вацмашвлам анжалмыкы, кайш: муссонан областнышты когонжок осадкы вацмаш пиш раскыдын пайлдэрнэ. И мычкы маньар осадкы вазэш, ти шоткыц 66%, юнгийм вазэш, шайжийм — 20%, тэлэм — 3% вэлэ. Кукши тэл период апрель тэлээн пытэ. Майгүйцэн вара осадкы когоракын вазэш; сэх шуки осадкыжок августын вазэш. Октябрь тэлэзигүйц эчэ кукши период тэргүйлэлтэш.

Тэлэм, Забайкальэштиш ганьок, лым чыйдэвэлэ вазэш. Кынамжы пишок чыйдэвэлэ лиэш, тиринтэй кашташ акли. Юнгийж тэргүйлэж гэйн пишок когон вазыт. Сэдэндон Дальний Востокыштыш рэкэвлэ шошым агуул, юнгийж пытэйм кытлан, айыртэмийн пиш кого тэргүйлэй турмы годым, тэмийн кээт—Амур лапышты (тэнэок тэдэн кыды-тидэй притоквлэштижэй) ти тэргүйлэвэл вэдэйм пиш когон лүктэл колтат, кого эксыквлам ыштэн кодат.

Таныж тэргүйчкы даа Тыр оксан вэклэвала ылший кырык лапата-влаштий айыртэмийнок пиш шуки тургот мычкы вазэш. Ти кырыквлэгүйц вадывэл монгрышыла и мычкы осадкы вацмаш когон изиэмлэлтэш. Сэх шуки осадкы Камчаткы йугвэл дон ирвэл ло монгрышты вазэш—цилажий 1000 *мм* (27-ший рис.).

Таныж тэргүйчкы юнгийм шайрэнок тэйтэйрэ шалга. Тэлэм пиш кого поран даа йож вэсийтэйт, трүк тэрвэнэн кээт.

Горизонт тэргүйтэй ош лым цырээн изи полоса кайын колта. Прамой пайлдэрнбэйм, ланзан пыл ара пиш чайн күшчэш, когоэмэш, сотын анжышы кэчбиймэт, кловой пыл омымат, тэргүйр гань йаклакан шийн башы вэйт вэлвлэбиймэт изин-ольэн мүдэн толэш. Иктэ вэйт минутышток пиш ныгыды тэйтэйрэй йэргээш пыцок нэлбийн шийндэй. Үкшайтэн, лывыртэн шийндэй; йэргэц пыцкэмшэлт кээ. Пэлгомжы, таныжши тэйтэйрэй лош викок йамын кээт, вашт кайтымы, лудик-пэцкятаа занавэсийдом вуйта мүдэн, кэрэн шийндэйт.

Мэнмэн ирвэл монгыр таныжвлэ вэлнбэй тэйтэйрэ соок лиэш, айыртэмийн когонжы шошым даа юнгийж тэргүйлэштийн тэйтэйрэ шалга. И тэйтэйрэвлэ кынамжы суткаат утла шалгэн шийндэйт, иужнамжыжок-ким цашшиток шорлэн кээт.

VI. РЭКÄВЛÄ ДÄ ЙÄРВЛÄ.

Рэкäвлän айыртэмвлä.

Молы сাংдälýквлäштÿшлäок, СССР-йштät рækä айыртэмвлä рэльефкÿц дä кльиматын условивлä сэмйнь лит. Сэк когорак айыртэмвлäжÿ тэхэнъвлä: 1) СССР-н тъэрритори пиш кымдаат дä тöрэмвлäжät пиш кымдавлäйт, тидын рækä систьэмвлäжät пиш кымдавлä. Сибирьштÿш рэкäвлä — Обь, Йэнисэй, Льэна — кытыштыдонат — зэмлья шар вýлнишшы сэк кого рэкäвлän шо-тышты ылыт. Йэропэйски чäстъаштÿш рэкäвлäжät кытыштыдон дä бассэйн кымдыкыштыдон Вадывэл Йэропы рэкäвлäm эртät.

29-шб_р рис. Йыл тýр сир ныызлалт валэн кэн.

2) Кльиматын условивлä сэмйнь мэнмэн рэкäвлänä шукужок кужы вэрэмäэш кÿлмät. Шошым вэрэмэн, лым шылэн кэмйкÿ, рэкäвлä когон тэмйн кэйт (полой наён колта).

Йуг вэлниш кырыквлäгÿц тýнгälälтшы рэкäвлä вэлэ тэхэнь агулэп. Шокши кльимат гишэн дä чынъ йогым гишэн нýны ак кÿлмэп, тэмаштÿт кэнбýжым, кырыквлä вýлни лым шылаш тýнгäl-мÿкÿ ижÿ, тэмбÿт.

СССР-шты йэрвлä пиш шуку улы. Сэк коговлажÿ: Аральски тангыж дон Байкал йэр — Азишты, Ладожски йэр — Йэропышты.

Рэльеф дон кльиматын анжым статьанок СССР-н рэкäвлäm дä йэрвлäm кым сэмйнъ анжал лäктбñä.

Ирвээлйэвропэйски төрэмбүштэш рэкавлэ.

Йогымаш харктыр. Мэнмэн цилээ рэкавлэнэн, күшнүрэк анжыктымы айыртэмвлэгийц пасна, Ирвээлйэвропэйски төрэмбүр рэкавлэ эчэ тэвэ мадон айырлалтыт: йогаш түнгэлмэй вэрвлэштэй ниний окэн вэйт вэлэцэн когон күшний агуулэп, сэдйндон ниний ольэн йогэн валат. Йыл түнгэлмэй вэр Йылын анжий торц 246 м вэлэ күшнүрэк шийнзэ, кытши гынь — 3700 км ылэш. Саратыв турэ Йыл вэйт Каспийски таныж вэйт торц 28 м күшний ылэш, Саратыв дон Каспийски таныж ложи 915 км лиэш, сэдйндон вэйдэн лапэм мимбүжий 1 км·еш 3 см ляктэш. Ти вэрьштэй Йыл вэйт ик цашыштэй 2 км нарым вэлэ йогэн эртэй.

Кыдынэр вэрэмбэш рэкавлэ кылмэн шийнзэйт, сэдйм анжалын сэвэрвэл дон ирвэл ло вэкий карангмы сэмийн кылмэймэш период со кужэмэш. Дньэпр ёг 80 кечэш кылмэ, Горкий хала турэ Йыл — 140 кечэш, Печоры рэкэ, ўл чайштэйжий — 200 кечэш. Рэкавлэ иктрүүкшток ак кылмэп, иктрүүкшток ак пачылтэп, андакши и йога. Шийжм рэкэ кылмэймэшкэй арньягыц кок тыйлэй йактэ и йога, шошым — кок-кым арнья нарык йога. Кылмэн шыцмэшэш дээ эчэ и йогымаш эш навигаци период когон кытыхэмэш: примэрлан, Йыл мычкы суднавлэд он кашташ $6\frac{1}{2}$ тыйлэй мычкы вэлэ лиэш. Иуг вэлвэш рэкавлэ март түнгэлтэйшн пачылтэй, кынамжы эчэ фэвраль пытам кытланок, сэвэрвэл дон ирвэл ло монгырышты — майын вэлэ.

Полой вэйдэн рэкавлэ когон шэрлэн кээт, ёшкэ лапвлэштэйм наядын шийндэт (Ульяновск лишны Йыл вэйт 20 км·аш вэрьшкэ шэрлэ). Выйштэй когон кузэн кээт (Ульяновск турэ Йылышты 13 м кузэн кээт). Йогыш вэйт аражат, ёнъят таманьяр лу ганя шукэмалтэш (Москва рэкавштэй 30 ганагыц 70 ганя йактэ шукэмалт кээт).

Кэнжж вэрэмэн рэкавлэштэй вэйт пычэш, кынамжы пүлэ когон пычын кээт; изи вэйдим мэжээн маныт. Тынам вара кого йурвлэ эртэйм паштэк вэлэ вэйт привайалт кээт, тэнэ вэйт тэммэйм паводок маныт. Шуку рэкавлажок ольэн йогат, вэйт вэлвэл кузавала, рэкэ сирвлажэт пышкыдывла, выжгата роканвлэ, сэдйндон шуку рэкавлажок, коговлажэт вэк, пындашэшштэй, йогым корнэшштэй льёвхрэм шийндэт, коаш вэрвлэ, островвлэ дээ пэрэкатвлэ лин шийнзэйт; пэрэкат тиды — рэкэ кач ик сиргыц вэс сиршкэ эртэшший ошмаан вэр ылэш. Коаш вэрвлэ дээ пэрэкатвлэ суднавлалан кашташ когон айтшрэт.

Сэк кого рэкавлэ покшалны дээ ўл чайштэй кымда лап вэрвлэ улы; рэкэ ёшкэ лапши мычкы агысыр льэндэлэ вэлэ эртэй, ик сиршкэ ёль вэс сиршкэ лишэмалт кээт. Полой вэйт годым лапата вэржж шукужок вэйт лывэк лиэш, тынам рэкэ ёшланжж вэс корным чүчэн колтэн кэрдэш, тошты корны вэрэшшэжж залыввлэм, агысыр йогы вэрвлэм дээ старица манмы ярвлэм ёштэн кода.

Ширэнок тэнэг: ик түржж күкшй („кырык сир түр“), вэсийжж — ўлыксы („алык сир түр“) лиэш. Күкшй түрвлэштэй шырэрэкйнок сир түржж нызылалт урын вала.

Рэкä тÿрвлä малын күкшäй äль лап ылыт, махань породывлайгыц ылыт — сэдйгыц тиды лиайлтэш. Сэвэрвэлгыц йугвэл монгрышкийгыши кого рэкавлайшты вургымла сир ныигнамат мышкылт урьлтэш, зэмлья сарнамашэш рэкаштыш вйт вургымла вэкийлэх лывшалтэш.

Вэрэмä эртäm сэмийн, юшкэ корныжым рэкä со вшталта, шалахай сиргыцын карангэш, тэй сирштыш халавлэ, солавла вара рэкагыц мыйндйрэн шынзэн кодыт. Тэнэ, Иыл тыйрштыш Казань тагынам пиш шукэрдй рэкä тыйршток шынзэй ылын, кийзйт Иыл тыйргыцын 7 км-аш варшты ылэш.

Үл чäстъяшты кыды-тиды рэкä лапатавлэ пиш кымда варым нэлэн шынддат, пиш шуки лыквлам, кымда иксавлам, йэрвлам, купвлам юштэн шынддат, нинийн лошты лап остввлам йорэн кийшкэн шынддат: Днëэр, Кубань, рэкавлайштыш плавныывла сэдйхэнвэлэ ылыт; Иылын дьэльтат сэдйхэньок ылэш, кымдыхы 6 таж. км лиэш.

30-ши рис. Иыл дьэльтын карт.

тыши линни Уралышты 62° с. ш.-ашты тÿннэлэш, Сэвэрвэл Увалвла мычкы тааманьар варым эртä, вара Валдайски дä Смолъенско-Московски йэрэнвлайшкы ванжэн кэä, Польсийэ йыр сарнэл эртäйт, ўг вэкийлэх кэä. Вйт айрыши линни матэрикшти сэвэрвэл токы лишыцрай эртä, сэдйндон кужы рэкавлайш төрэмэн ўгвэл чäстъяшты ылыт.

Вйт айрыши главный линништи, Валдайски йырэн лишни, Ирвэлий европэйски төрэмэн сэк кого рэкавлэ тÿнгэллайт: Иыл, Днëэр, Вадыэл Двина, Ньэва бассейнин притоквлайш. Средньерусски күкшикшти Днëэрьи шалахай притоквлайш: Дон, Донъэц, Ока тÿнгэллайт. Сэвэрвэл Увалышты — Иылын шалахай вэлнийш притоквлайш дä Сэвэрвэл Двина вургымла вэлнийш притоквлайш тÿнгэллайт. Махань-шон бассейнвлайш рэкä тÿнгэллайш варвлан иктэй-вэсшти лошты иктэй маньарак километр вэлэ ылэш. Халык тэхэн варвладон

тагынамшэнок каштын, суднавлам ик рэкагыц вэс рэкашкы шывшын вашта ылын. Сэдйндон тэхэнь вэрвлам „шывшмы вэрвлэш“ (волоквлэш) лымдэнйт, ти лымвлэ кызьтэт хала лымвлэшти пэрэглт кодыныт (Волочок, Волоколамск дэ молывлэйт). Вара тэхэнь вэрвлэшти каналвлам капайэн колтэнйт, тэнэ примэрлан, Йылым Ньэва бассэйndon дэ Сэвэрвэл Двина бассэйndon уштарэн колтымы лин.

Сэвэрэл дон вады-
вэл лоштыш рэкавлэ—
Кольски пэлостров дон
Карэльишти пиш пи-
нгыйдэй кристаллан по-
родывлэ лодон йогэн
эртэйт, сэдйндөн цилан
ганьок пороганвлэ ыл-
ыт. Рэкавлажэт йэрп
цуцавлэ вашт йогэн
эртэйт, ик йяргүц вэс
йярьшкы мычан мычан
йогалтат. Кристаллан м
полосацтыш молы рэв
Двинашты, Свиришты,
дэ молы рэкавлштэт

Йугвэл поясос льосс кимб вэрвлам дэлльосс йиш шун йарышан областым йашнай. Тиштыйш рэкавлам вэс статьянрак ылыт. Рэкавлам тиштыйшлын лакшай вийтсийнээвлагийц тэнгэллалтыйт. Йэрвлам дэлкувлам рэкавламын лапатавлашток вэлэ ылыт, йэрвлажий тошты старицийнээвлагийц лиялтэнйт. Сэвэрвэл монгрыштын торц рэкавлам чйдэй вийдэнвлам, суднавлалын каштаан лимб рэкавлам шукуы агуул. Кого рэкавлажий тиштый Дон дон Ока вэлэ тэнгэллалтыйт. Йугвэл лаптон йогышы сэж кого рэкавлам — Йыл дон Дньэрп —

31-шы рис. СССР-ын Йевропейски чäстïйшый вýйт айрыши главный линии да рëкäвлän систээмыйвлäm уштарышы каналвлä.

сэвэрвэл чা�стьяшты тыйгэлалтыйт, тышэц йогэн лакший приток-влагыцок сэж шуку вьтшым налът.

Климат кукши, шыргы укэ, сэдйндон лым йылэ шылэн кэй, щошимши полой вьт налмаш рэкавлышти пиш кого лиэш; тыйгэ гийнайт, рэкавлэй йылэ пычыт, күшйл чा�стьявлыштийт кайнаж бэрдйн вьт лаксывлэ вэлэ киэн кодыт, икана-иктыштийдон акат пижэп вак. Рэкэя лапатавлэ цилэ варэок йажон палдыштийт, шырэнок кэлгэй карэмвлэй мыч йогат, карэмвлэжий шырэнок вьт кычышы рок ланзы йактэ урылт шыцшиявлэ ылыт. Рэкэя корнывлэ төрвлэй: вьт ольэн латнан йога. Порогывлэ укэ, Азовско-Подольски массив

32-ши рис. Кольски пэлостровышиш изи рэкэя.

кач эртэмштий вэлэ, кристаллан породывлэ вашт эртэм годым порогывлэ ылыт (сэж кого порогывлэ Дньэрэпр рэкаштий ылыныт, Дньэрэпрээ стройым годым ти порогывлам вьт лывакий ыштэн колтэнайт, эчэ Иугвэл Бугышты порогывлэ улы).

Иугвэл дон ирвэл монгрышыла климат соок кукшэмалт миа, сэдйндон ти вэкийлэ рэкэя шотшат чайдэмалтэш. Стальинградгэц үлбэклий Йылын притоквлэ укэ. Вьтшат Йылыши тышкылэ когон кошка, парыш лактэн кэй. Кэтэ Иугвэл дон ирвэл ло тэриштий, Каспийски таных сагашы лап төрэмштий кылы-тий рэкавлэ таныхышкат ак шоэп, санзалан йэрвлээш дэй купвлээш пытат.

Рэкавлэн значеныйштий. Ирвэл Европэйски төрэмштий халыквлэн ылы-маштий рэкавлэн значеныйштий — кэрэлйшти хыть кынамат пиш кого ылын. Суднавлалан кашташ лимий кого рэкавлэ пиш латнан, йажон йогат, сэдйндон

эдэмвэллэн вэрэн-вэрэ шэрлэш дээ торгэйэн кашташ сээк Йонайн корнывлээш лактынайт. Рэкавлэн мычашыты вашок ылытат, ик рэкайц вэс рэка „волоквлэ“ кич ванжэн кэш кэньбл ылын. Рэкавлэ мыч шукэршэнок торгэймаш паша кэн. Сээ кого торговой корнывлэ тэхэн ылынайт: Дньэпр мычкы „варягвлэ тори грэвлэ токы“ кэш корны, тай вэрэмэнти корны вэлэн кого, торговый центрвлэ — Новгород дон Кийэв күшкын кэнайт; вэс корныжы — Йыл корны, тидын тэрыштий, Камы Йоган лакмы лишни, эчэ пиш шукэрдок кого торговый центр — Вэлький Болгар лин ылын.

Халыклан шэрлэшт, торгэйэн кашташат рэкавлэ пиш йажо корнывлэ ылынайт, бишк токышты халыкым шывшыныт. Кийэйтый мэнмэн шуку халавлёнажок: рэкавлэ лишни, рэка корнывлээш линайт, шэрлэн күшкынайт (Кийэв, Москва, Рибинск, Гольский, Казань, Новгород дээ мольвлэйт). Сэвэрэл монгырышты кийэйтэти тиды пайдырна, халык рэкавлэ мычкы шэрлэ: соловлээ рэка корнывлэ токы пызэргэт, рэка ло вэрвлэ охир киёт. Чиды вэлэн областьвлэшти, йуг вэли шуку соловлэжок вэтийшти, рэкавлэ сага шынзэт. Рэкавлэ халыклан шуку промыславлэм пут (примэрлан, вэтийш транспорт пашшти), бишкэ колыштыдон пукшат. Тэлым кылмэн шийший рэка вэлвлэ сээк йажо корны лиэш.

Зэмль лывырташат (айыртэмийнжок Йыл вэс сирьштиш күкшы вэрвлэм лывырташ) рэкавлэ когон кэрэлвлэ, эчэ тээкстиль промышльэнныт дон хими-чески промышльэннытлан вэдэйм пут.

Эртүш курым тэнгэлтшкыц, кыртны корнывлэм стройаш тэнгэлйнайт, вэти корнывлэн значэнштий изиш валэн кэн. Грузвлэм сээк когонжок мэндйр вэршкы пэрви вэти корнывлэдөн вэлэ шывштат ылын, варажы кыртны корнывлэдөн шывштас тэнгэлйнайт. Тыгыды рэкавлэ мыч вара воксэок грузвлэм шывштас пырахэнайт. Эльэктротэхники шэрлэн кэмийк, энэрги пумы шоттон рэкавлэн значэнштий кийэйт когон лүктэлт кэн.

Проста, вэти араван вэкшвлэ вэрэш кийэйт турбинэн эльэктростанцивлэм биштэти. Вэти станцивлэ пүлэ шулды энэргим пут.

Остатка ивлэ лошты кого гидроэльэктрически станцивлэм пүлэ шукым стройэн шындымы, когонжок сэвэрэл дон вадывлэл вэлий (Волжэш, Свирэш, Нива рэкаэш — Колыски пэлостровыши), эчэ Кавказышты стройимы ылыт. Сээ кого гидроэльэктростанци — Дньэпрогэс, Дньэпр рэкан порогивлэшти. Тилэштэти кого силан станцивлэм Йылэш биштэш сорбат (проектвлэм биштэти). Гидроэльэктростанцивлэм стройим Йарэлэок вэти корнывлэмт йажоэмдэн миэт. Дньэпр мыч йинде вашок суднавлэдөн каштас лиэш. Ты аль вэс систэмшкы пырыши цилэ кого рэкавлэ кыцэ ровотайкаташ лиэш, махань пользуым налэш лиэш — кийэйт тэхэн проективлэм биштэти (Кого Йыл, Кого Дньэпр). Пиш кого канавлэм (Ош таных дон Балтийски таных ло, Стальин лбиман, каналын, угбий стройалты Йыл-Москва ло каналын) стройэн шындымык дээ тошты канавлэм кымдаэмдимык, торгэймаш пашшти рэкавлэн значэнный эчэ когоэмлэти.

Ирвэлийэропэйски тёрэмийн рэкавлэ логайц хозяйства пашшти Йыл, рэка сээ кого значэньян ылэш. Тидын бассэйн вэржий Сойузын Йэвропэйски чистьшти кым пайшты ик пайжым налэш (1402 түж. кв. км). Шуку йиши природан областьвлэм Йыл рэка иктиш уша. Молы рэка бассэйнвлэдокат тиды ушналтэш. Суднавлэдөн каштас лимб притоквлэжийдөн тиды 18 түж. км кытас корным йинтэ, ти корнывлэ мыч тамазар лу тэйжэм судна каштэш, 10 млн. т нэры лэлбцэн грузвлэм ти корнывлэдөн шывштэн шоктат. Йыл бассэйн долъаеш рэкавлэ мычкы кашши паровой флот пэлжэти утла вазэш, рэка транспортон шывштэн шоктам грузвлэ пэлжэти утла вазыт.

Ирвэлийэропэйски тёрэмийштий йэрвлэ.

СССР-ийшти Ирвэлийэропэйски тёрэмийшти кышты-шоян шэпшшэлэ шуку йэрвлэ — изивлэйт, коговлэйт улы. Коговлэ лоштыжи Йэвропын сээ кого йэрвлэ — Ладожски дон Оньэжски йэрвлэ ылыт.

СССР-н Йэвропэйски чासьшгыш йэрвлэх кок группэш пайылалтыг: сэвэрээл дон вадывэл ло монгыр группэш, лъэднык ылмы вэрштэш йэрвлэх ти группышы пырат; эчэй угзвэл группэш — тишкэжий Шим тангыж түр сагашы дэй Каспийски тангыж сагашы лап төрэмштэш санзалан йэрвлэх пырат.

Пытариш группыштыш йэрвлэх лъэдныккыц котшывлэх дэй морэны рэльшэфэн областышты шынээт. Балтийски щит массившты ылши йэрвлэх кужикэ форман ылых, сэвэрээл дон вадывэл монгыргыц йугзвэл дон ирвэл ло монгырышыла анжат. Валун күвлэгэйц лиалтшы шунрок дон ошма полосашты ылши йэрвлэх тёр форман агулэп дэй коашвлэх. Сэх шуки йэрвлэжок Валдайски морэны күкшикэ түр мычкы дэй пакыла вадывэл монгырышы дэй ирвэл

33-ши рис. Кавказыштыш кырык река.

Вэкйлэ шывшылтши морэны мычашвлэ мычкы түл вэцэн шынээн кэйт. Морэны йэрвлэх логийц сэх когожы — Сэльигэр йэр. Лъэдныккыц котши, йорэн шындымы ошмаан областыштыш йэрвлэх коашвлэх, купанг щийцүү лап түрэнвлэх, лыквлэх түр мычкы чайды. Тэхэнь йэрвлэх: Кубенски, Ош йэр.

Лъэднык ылмы областыштыш йэрвлэх — Ладожски дон Онъэжски — кок статьянат линйт. Нийн тэрвлэхийм лъэднык ыдырэн тарвэн Ыштэн; ниний кэлгэвлэх (Ладожски йэр — 223 м, Онъэжски йэр — 124 м), ти йэрвлэхий тьюульэнхий улы, тангыжыштыш йиши

колвлă, рăк сÿнăн животныи влă, молльускывлă юлăт дă эчэ шуки молы пăлъквлашыц тэвэ ма кайеш: ти йăрвлă пэрви таңыж-владон пишшавлă ылынты; льэдник ылмы период паштэк тишти прольив ылын, Балтыйски таңыжым Ош таныждон вăш юштă ылын. Ильмэнъ, Чудски йăрвлă, Оньэжски йăргыцын сэвэр вækylă шынзышы йăрвлăёт ти таңыжшыцын киэн котшывлă ылыт.

Азовски дон Шим таңыж тÿр мычки шынзэн кешшы йăрвлă— пэрви таңыж зальиввлă — льиманвлă ылыт, варарак нинь таңыжшыц айырлалт кэнйт. Каспийски таңыж лап тöрэм вækтэнши йăрвлăёт сэдок ылыт. Каспийски таңыж сагашы молы йăрвлă пэрвиш лапатавлă ылыт, вара ижб нинь йур вÿттон ёлл рëкä вÿттон тэмалт шынзынты, рëкä вÿт йарэлл тишкы шылэн шыцши санзал йогэн толын. Каспийски таңыж сагашы лап тöрэмштëш сэк кого йăрвлă — Эльтон дон Баскунчак, лачокок тэхэнь ылыт, тама. Ти йăрвлăшты санзал пиш шуки улы.

Извоска породывлă лăктын шыцми кыды-тиди вăрвлăшты: Карельишты, Горьковски крайышты, Йугвэл Уралышты, карстовый йăрвлам ужаш лиеш.

Ирвэлиевропейски тбрэмштëш сэк шалдыра йăрвлă.

Вăр кымдэм кв. км шоттон

Балтыйски таңыжын бас-	сэйн	Ладожски	18 130
		Оньэжски	9 751
		Чудски	3 213
		Ильмэнъ	919
Ош таңыжын бассэйн		Сэгозэро	1 246
		Топозэро	1 065
		Выгозэро	861 ¹
		Ковдозэро	584
		Имандрা	852
Каспийски таңыжын бас-	сэйн	Бэлоозэро (Ош йăр)	1 125
		Сэльигэр	230
		Эльтон	161
		Баскунчак	124

Кавказыштыш рëкäвлă дă йăрвлă.

Кавказыштыш рëкäвлă пиш күшшыц, шырэнжок льэдниквлăшыц дă лым логыц йогэн лăктыйт, ниньжы кырык юрды мычашвлăшты киät. Ти рëкäвлă — лачокши кырык рëкäвлă, пиш кашкын йогат, сэдйндөн ныигнамат ак кылмэп. Полой вÿт ти рëкäвлăшты кэнж вэрэмэн лиеш, тÿнам кырык вÿлныш лым, ивлă шылаш тÿнгэлйт. Йурвлă паштэкät рëкäвлă когон тэмбн кэят, тÿнам вара изи рëкäвлăёт пиш когон содомайэн эртät. Кавказын сэвэрвэл монгрыштыш кого рëкäвлă: вэдывэл вækylă — Кубанъ, ирвэл вækylă — Тъэрэк. Нинь коктынат пиш шуки нальым,

¹ Ош таңыж дон Балтыйски таңыж ло каналым (Стальин лымеш лымдымым) виктэрэн колтымыкы, йăрбын кымдыкши пүлă когоэмалтыйн.

ошмам, тыгыды күэрим намалыт, кого дъэльтывлам ыштат. Чынъ күшкүн мимб сэмбынжы Тыэрекин дъэльтыжы зэмлья вйлнйжат сәк пытариши варышты ыләш; таных вэкйлә тиды и ййдэ 100 м күжемалт лактын миа. Закавказийштыш когорак рэкавлә: Шим таныхыш йогэн лакшы Рикон, Каспийски таныхыш вазалыш — Аракс притокшыдан Кура рэкә сәдйхэньюк ылыт.

Кавказышты йәрвлә шуку агад, кымдыкыштыдонат кого агалеп. Шукурак йәржы Кавказ шайыны, Армәнски күкшү төрэмштү; сәк коговлажы — Севан, вәс статьян эчэ Гокча манмы йәр, кырык вйлны 1925 м күкшүцүшты шынзә, вйт энъэрги тишти пиш кого запас ыләш.

Вадывәлсибирски дон Турански лап төрэмштүш рэкавлә да йәрвлә.

Ти пиш кого лап төрэм кок кого бассэйнеш пайылалтәш: Сәвэрвәл Иән окән токыла йогэн валыман Вадывәлсибирски бассэйнеш да ышкә көргешшүжок шынзән котшы, окәнанышы йогэн лактым Аральски бассэйнеш.

Вадывәлсибирски бассэйн. Вадывәлсибирски бассэйн кымдыкешок манмыла Обь — Иртиш рэкавлән систьэмү шынзә, ирвәл моныр түр мычы вәлә Йәнисәй йогэн эртә; тынэ гыйньят, Йәнисәйин шалахай вәл притоквлажы вургымла вәлнйшвлә торц изивлә, вургымла вәл притоквлә Ирвәл Сибиргүйин, Среднйэсибирски күкшү төрэмгүйин йогэн валат.

Вадывәлсибирски рэкавлә Ирвәлиевропәйски төрэмштүш рэкавләм кытыштыдонат, пиш кого вйдән ылмыштыдонат шуку эртәрәт. Ышкә кытыштыдон да бассэйн кымдыкыштыдон Обь дон Йәнисәй — зэмлья вйлнйш сәк кого рэкавлән шотышты ылыт. Ышкә кытыштыдон Обь — Иртиш систьэмү Миссисипи-Миссури дон Ниль систьэмүвләгүц вәлә изирәк ыләш; бассэйн кымдыкton тиды вйзымыш варышты ыләш. Обын сәк кого притокши — Иртиш рэкә. Иртиш Обь рэкагүц кужы ыләш, вйтшы вәлә чыдйәрәк.

Вадывәлсибирски рэкавлә шукунжок кырыквлашты түнгәләйт, түшәц пиш шуку вйдәм валрат. Вадывәлсибирски лап төрэмжү сәвэрвәл вэкйлә когон ак лапәм, сәдйиндон төрэмшү йогэн лакмакү, рэкавлә пиш ольэн да пиш кымдан йогат.

Покшал чәстьяшты Обь дон Йәнисәй 3—4 км кымдык лит, ўл чәстьяшты 25 км йактә торәшшүштү лиеш (Йәнисәй), 40 км йактә шот (Обь). Йүл чәстьяшты 16—20 м кэлгүцаш лит. Йәнисәй чынъярәк йога, варын-варә сир тарыштыш кырыквлә пйзырән шындат, варын-варә порогывлә тыйдән турә эртәт.

Йәвропәйски чәстьяштыш торц и шуку вәрэмә шынзә, полой вйт налмашат пишок кого лиеш. Урал ирвәл монырышила вадывәл вәлнйш торц осадкывлә чыдйәрәк вазыт гыйньят, лым ййләрәк шылэн кәә, рэкавлашкү сәдйиндон шукурак вйт погыналт лактәш. Сәвэр вәлнй полой вйт кузымаш йуг вәлнйш торц кого: Барнаул турә Обь рэкә 6 м кузэн кәә, Сургут турә — 8 м кузә. И йогым годым кого эксыквлә лит. Кәнгүж вәрэмән вйт чыдь кошка,

сэдйндон тиштүш рэкавлә Ирвэлээропэйски төрэмштүшвлә ганьок ак пычэп; Иртиш рэкэн кыды-тидэй йугвэл притоквлә вэлэ коашэмйт. Вадывэлсибирски рэкавлаштүш вэйт йуг вэцэн сэвэр вэкйлә йэрэн шыцши толэш; сэдйндон кого рэкавлә ёшкэ кок вэл сирим вэлэ агыл, сагашы тангыжвламт ёркталийт вэй.

Объ рэкэ СССР-штүш, Алтай льэдныквялгыц йогэн лактэш, Йэнисэйж Монгольгыц лактэш. Йэнисэй рэкавштүш вэйт Обыштүш торц шуки, кого вэдэн ылэш, бассэйн кымдыкшон изирэк. Йэнисэйжат, Обышат цилэ кыт мычкок манмыла судна-владон кашташ лимбэ рэкавлә ылты.

Кол ылмыдон, айыртэмэнок ўл чистьштүш, ти рэкавлә пиш пайанвлә, күшүл чистьштүш, айыртэмэнок Йэнисэйм вэлмийк, вэйт энъэргидон пайан ылты.

Сэндайлк мычкы халыклан шарлаш рэкавлә когон палшат манмыжы тиштүш, Ирвэлээропэйски төрэмштүш торцат когон палдйрнэ. Солавлә тэнгэлэлок рэкавлә мычшэнзлэйт, кок рэкэ ло вэрвлаштүш, айыртэмэнжок сэвэр вэкйлә, халык чийдэй юла. Сибирэн сэвэр вэлний кийзйт эчэ рэкавлә мыч вэлэ каштыт, лач рэкавлә вэлэ эчэ кашмы корнывлы ылты. Сэвэрвэл таңгыж корным пачын колтымыкы да киртни корны линьивлам виктэрэн колтымыкы, вара ти корнывлы мычкы рэкавлә тэришкы товарвлам (грузвлам) да тишидэйт мийгэш шывштас тэнгэлмийк, рэкавлэн значенчнштүш кийзйтш вэрэмэн когон күшкын кэн. Вадывэлсибирски рэкавлэн притоквлә кытыштыдонаст да кого вэдэн ылмыштыдонаст шукинжок Йэропэйски чистьштүш кого рэкавлам эртэт, пиш когон шарлалт шыцши корны сэтым юштэт, вэйт айрыши вэрвлаштэт ўлыхсы, лапвлэ. Ти_гишэн ик рэкэ сэтым вэс рэкэ сэтыон күштылгынок уштарэн колташ лиеш.

Вадывэл Сибирштүш йэрвлэ. Вады вэцэн, Уралгыц тэнгэлэн, ирвэл моңырышкы Обь йактэ, с. ш. 57°-гыц 50° йактэ пиш шуки йэр йэрвашок шэнзэт, ти йэрвлэгыц вэйт ныигышкат ак йогы. Кымдыкшты нинийн кого агыл — сэх коговлажий 10—15 км кыт ылты, шукинжок 1—2 км кыташвлә ылты. Вэйт нинийн сакой иши улы: ширэ вэдэнвлэйт улы, санзалаанвлэйт, качы-санзалаанвлэйт ылты, кынамжы эчэ махань-шон иши санзал йарышан йэрвлэ — ик йэрштүш ик иши санзал, вэсштүш вэс иши санзал, — тэхэнь йэрвлэ юйгэрэок шэнзэт. Йэрвлэ шукинжок чай цашкя форманвлэ ылты. Сэх кого йэр Чаны (3000 кв. км кымдыкан) 10 м-гыц кэлгэ агыл; вэйтш тидэн кышты ширэ, кыштыжы санзал тотанрак.

Ти йэрвлэ льэдник шылэн кэмийк ти периодын лиалтэнйт; ивлэ шылым годым ёнйэрвлэ йогэнйт, пат пындаш постол лапатавлам мышкын лыктыныт, ти вэрвлаш вара сэх кого йэрвлэ лин шэнзэнйт. Малын йэр вэйтвлажий икнэрэй санзалаан агылэп дэ санзалаанвлажайт ик иши агылэп; тидэн тэнэ ынгылымла: махань-шон породан вэрвлаштүш ти йэрвлэ шэнзэт, санзалаанвлажайт сакой ишишвлэ шылэн шэнзэнйт.

Алтайшты, Кавказштышлаок, йэрвлэ чийдэй. Нинийн логыц сэх когожы — Тээлэцки и йэр (200 кв. км-гыцэт кымда) — урылт машэш лин; ти йэргыц. Обыйн ик мычашыжы — Бий а рэкэ йогэн лактэш. Вэс когорак йэр — Зайсан; тидэн вашт Иртишн күшүл мычашыжы йогэн эртэй.

Аральски бассэйн. Аральски бассэйн, тидэй — зэмлья шар вэлнүхжайт тэнэ ныигыш йогэн лактэмий сэх кого бассэйн ылэш. Ти-

дыйн кымдыкшы 2 млн. кв. км лиэш. Тиштүй йогэн эртүшүй рәкәвлә—
кыдывләжүй кого йәрвләшкүй вазалыт (Аму-дария дон Сир-
дария—Аральски танғышыкы, Ильи—Балхашыкы), кыдыв-
ләжүй ошма лоәшок йогэн кошкен пытат (Чу, Зэрвашан, Мур-
габ, Тъеджэн). Нине логыц сәк коговләжүй Памиро-Алайын да
Тынч-Шанының кырык системмәвләштүй түнәләлтүйт, кымда лъед-
никвләгүй да кого лымвләгүй вәдим налбат. Сөвэр вәлнеш стъэп
рәкәвлә шолын ләким выйт вәрвләгүй түнәләлтүйт, пыырка
шарашвләдон аль изи йәрвләдон кашаргалт пытат. Кырык рә-
кәвлә кырык вәләцән пиш когон шужгән валат, кого вәдәнвлә
ылыт. Ти рәкәвлә пиш кого силаанвлә, когон пыдыртат. Кырык
вәлнок эчэ нине пиш шуку лъавырәм намалыт, сарикә-кырән вал-
ган вәдим йоктарат, лапышты эчэ когоракын пышкыды сир түрим
мышкыт-урыйтат, эчэ пүшә бүрбүнзүйкан лит. Аму-дария Ныил рәкә-
гүйцэт шуку нальым лыктеш. Рәкә йогы покшалны шуку остром-
влә шынзән кәйт, вәрштүм соок вашталтыл миэт. Гөлой выйт
кайынжым лиэш, түнәм кырыквләштүй лым шылаш түнәләш,
йур йураш түнәләш.

Йыл вәлкүй, Диңээр вәлкүй анжалмыкат, Аму-дария махан ыләш, түдим ынгы-
лән шокташ ақи. Рәкә литимаш когон кымда, вәс вәл түржүй түтүрә лош-
тышла вәлэ пүд кайеши. Йакшарикә шун йарышан выйт пиш чынъ йога. Вәрбүн-
вәре выйт вүйта падышты шолын-шөлүн колта. Сәдйидон цүдәймәләт ағыл —
тиңәр кого выйт башкымын корныштыжи йогэн түрхэн ак кәрт. Нымамахан вир-
теок вүйта, то тиштүй, то түштүй Аму-дария башкә түрвләжүй. соокшы вур-
гымла сирим урыкташ, мышкаш түнәләш. Сир түр рок аған-аран вәдәшкүй
вүштүк вәлэ урылт вала, сир түрштүй ма ылын, сәдйижат вәдәшкүй урылтеш.

Покшал Азин рәкәвлә логыц Аму-дария — сәк кого рәкә
ыләш; Ирвэлийэропейски төрэмштүй рәкәвлә логыц лач ик Иыл-
гүйцән вәлэ ти рәкә кытак, вәс кого рәкәвләжүй — Сир-дария
да Ильи ылыт. Тәләм ти рәкәвлән ўл частьаштүй кылмән шынзәш.

Аральски рәкәвлән значеныйштүй. Аральски бассэйнин үугвәл частьаш-
түй рәкәвлә СССР-н молы рәкәвлә тори халыклан ког, значеныйн ылыт.
Шоокшы, күкшы кълиматаң цилә областивләштүшләк, зэмләй пашам тиштүй Йори
лывыртэн вәлэ. Ышташ лиэш Кышкевэ йактэ зэмләй пашам тиштүй шәрән кол-
тасш лиэш, түдим шотлым годым, ыштүй вәр кымдыкым аш шотләп, выйт улым
шотлат. Кыды рәкәвләштүйжүй вәдим викок нырвлашкүй йоктарэн пыттарат. Тәнгэ
Тъеджэн, Мургаб, Зэрвашан рәкәвләм ныр вәлкүй йоктарэн пыттарат. Рәкәвлә
тиштүй зэмләй пашалан вәдим вәлэ ағыл, эчэ пиш Йажин шашыктыши нальым
ныр вәлән шындән кодат. Покшал Азиштүй рәкәвлә вәләц йогэн эртүмштүй
годым пиш кого запас выйт энъергим лыктут. Пиш чынъ йогэн валымы
вәрвләш кого силан эльектростандициләм стройэн шындаш лиэш. Покшал Ази
рәкәвлә транспорт пашалан гынъ, когон йарал ағыләп.

Турански лап төрэмштүй йәрвлә. Аральски бассэйнштүй
иктүйгүйцэт кого, ныгыш йогэн ләктүмй йәрвлә ылыт: Араль-
ски танғыж (67962 кв. км), Балхаш (1870 кв. км), Иссык-
Куль (5895 кв. км). Лап төрэмшн сөвэрнәл частьаштүй, Аральски
танғыжүй сөвэр вәкүлә айыртэмшнок, шуку тыгыды йәрвлә улы.
Пами. Ыштат йәрвлә ылыт.

Аральски танғыж — зэмләй вәлнүйжат пиш кого йәр ыләш,
кого йәрвлә лоштыши ик йәржүй ыләш. Түнэ гынъят, тидын сәк
кәлгүй вәржүй 68 м вәлэ. Выйт тиштүй санзала, Каспийски таны-

жыштыш торц санзал чыдь. Вадывэл дä сэвэрвэл дон вадывэл ло монгыр тýржы, Усть-урт плато пытый кытлашты, күкшы дä тура; ирвэл дä йугвэл дон йугвэл монгыр тýржы — лапата, пасэн вала; сэвэрвэл тýр мычкы йэр тэлым кылмä.

Балхаш, кого ылэш гýньят,—пиш коаш йэр, 11—20 м кэлгыцаш вэлэ. Аральски таңыжыштыш ганьок вадывэл дон сэвэрвэл тýрвлажы туравлэ, кристаллан породывлажыц лиáltшыяя; йугвэл тýржы ошман дä лап.

Вытшы ширы тотан ганьок дä тýнэ гýньят, йүаш ак йары. Балхаш тýршты Коунрадышты вýргеный шыратыйши пиш кого комбинаты строймашты выт шуку кэлэш, йушашлык вýдым ёрдýжгыц шывштат ѿль йэр вытшымок йори машинёвладон итшрэйт, йүаш йаралым ѿштэт.

Ирвэл Сибир дон Дальний Востокыштыш рэкавлэ дä йэрвлэ.

Ирвэл Сибир ѿшкэ вытвлажым кок бассэйнышкы колта. Тидын шуку рэкавлажок сэвэр вэклэ, Сэвэрвэл Иэн окэн токы йогат, чыдбэрэкын — ирвэл мочырышки, Тыр окэн токы.

Иэн окэанышкы выт кок кого рэкэ мычкы, Иэнисэй дон Лъэна рэкэ систэмийвладон йогэн лактэш, эчэ молы изиржик рэкавлайдон лактэш, йэвропэйски рэкавлайдон тёрэштэлмэйки, ти изи рэкавлайт коговлажэш лактэшт. Иэнисэй дон Лъэна лошты йогэн лактэшт: Хатанг, Анаbara, Ольэнээк, Лъэна рэкэ дон Бэринговы прольив лошты — Иана, Индигирк, Колима рэкавлэ лактэшт. Иэнисэй ѿшкэж Вадывэлсибирски лап тёрэмийн ирвэл монгырдон йога, Ирвэл Сибиршкы ак пыры, тидын кого притоквлажы — Ангара, Покшал дä Ўл Тунгускы цилагэок Ирвэл Сибиршты ылтыт. Иэнисэй пиш кашкын йога, ти сэмийн анжэн тидымат ирвэлсибирски рэкавэш ѿшлаш лиэш.

Тыр окэн вэкй йогыши рэкавлэ лошты сэк когожы — Амур, эчэ тилэц изи рэкавлэ улы, нинй логыц сэк когоракши Ана-дэр, Чукотски пэлостровышты йога.

Ирвэл Сибирштыш рэкавлэ. Ирвэл Сибирштыш рэкавлэ вадывэлсибирски рэкавлажыц пайлкынок айырлалтыт. Рок кылмымаш Ирвэл Сибиршты Вадывэл Сибирштыш торц когоаат, сэдйндон рокышкы выт когон ак виты, кагийж вэрэмэн вылэц йогыши выт шукурак эртэ. Шуку рэкавлашток порогывлэ улы. Ўшти климат гишэн рэкавлэ пачэшрэк пачылтыт, навигаци пэриодшат кыткэмэш.

Ирвэл Сибирин сэк кого рэкажы — Лъэна. Кытшыдонат, бассэйн кымдыкшыдонат, кого вытшыдонат Обь, Иэнисэй рэкавлэ дон иктёрок ылэш. Йакутск лишней Лъэна рэкэ торэш 30 км нары, главный рэкэ торэшжы 3 км, молыжы — пасна выт корнывлалэн дä островлалэн вазэш. Алдан дон Вильуй рэкавлэн ёнг лошты Лъэна 30 км-гыцат кымда. Лъэна рэкэн притоквлажы ирвэлий европэйски рэкавлажыц кужы ылтыт, Йылгыц вэлэ кужы агулэп (Вильуй — 2112 км, Алдан — 1867 км). Лаптэев таңыжыш вазалмы годым Лъэна пиш кого дьэльтэйм ѿштэ, Йыл дьэльтэгыц 3 пай кого ылэш (20 тых. кв. км-гыцат кымда). Лъэна

рэкэн йогэн ләкмү вүт корнывлажы кэлгү агулэпät, таныжгүц Лъенашкы пыраш·йасырак.

Сибирштыйш цилä рækäвлä логыц Лъена — сэк цевэр рækä ылэш, тидбн сир түрвлажбм анжэн цүдэйбмлä вэлэ. Кок вэлгэ кырыкан түрвлä. Түрвлажы кыды вэрэг роал колтымы гань туравла, йакшар валган ошма күгүц лиалтишвлä. Кыды вэрэжү лёнгä тörэмвлäлä кийт. Ошмагүжбм вуйта эдэм оптэн шындэн: пльитä пльитä вэлнү пиш тбр кийт. Тура сир лйвзийн, лач вүт тэрдонок пышвлäm шывшиг эртбмй ѿгыссыр Йалгорны вэлэ эртä. Тура тир мычкы пиш тбрин льиствэньидбвлä, дä пихтывлä күшкын шалгат. Ик вэрэ йакшар ошма күвлä лактэн шынзийнт, вэс вэрэ вашталтыгла лудикä гранит массиввлä вүт вэлкок анжал шындэнйт. Кыды вэрэжү кашар нэркäвлä вүт вэлкок лүдбшэн кечалт шынзийнт. Пакылажы ёчэ махань шон цбрайн шифэр ланзывлä кайын кэйт, сир тэржат йамакыштыгла вэлэ кайэш, пиш цевэрэн кайын эртä.

Йэнисэй притоквлä логыц сэк когожи — Ангара, тидб Байкал йäргүц йогэн лактэш. Йэнисэйгүцт шуки вýдым Ангара лыктэш, пиш кашкын йога. Пиш когон кашкын йогаат, тэлбмёт пиш поздан кылмä, кылмашыжат пындашкүц кылмэн куза. Пындаш ивлä вүт корным торэмдэн шындэт, сэдйндон тэл вэрэмэнок вүт пулä тэмэн кэйт. Шошымши подой вүт Ангарашты укэ, Ангара кач шуки вэрэ порогывлä ылыт; кэлэсэн мыштыдмы пиш кого вүт энъэрги запасвлä тиштү ылыт. Дньэпрогэс торц тиштү 10 пай шуки эльэктроэнэргим плучайаш лиэш.

„Польарный“ рækäвлän айыртэмвлä сэк йажонок Колима рækäштү пälдбрнэт. Кäнгүжбм ти рækäштү 4000 куб. м вүт ик сэкундышты йогэн эртä (Нээвшты 3000 куб. м), тэлбм гйн 30 куб. м вэлэ ик сэкундышты эртä; тэлбм вүт ик цаш кытышты 0,1 ки нэрб вэлэ йога. Рок тиштү курымок кылмä кийт, сэдйндон рækäвлäш ситаршы көргү вүт укэ, тэнэ рækäвлä колышы гань лин колтат. Лым шылымашэш шошым вүт когон тэмэн кэйт, пиш кого заторвлä лит, вүт вара 16 м күкшцшкү кузэн кэйт. Ул чäстъяштү Колима ийуль пэлэ кытлан вэлэ пачылтэш.

Транспорт пашаштү ирвэлсибирски рækäвлä вадывэлсибирски рækäвлä торц изирük значэнъян ылыт, Ангарашты дä Тунгускывлäштү торэш порогывлä улы; Лъена, Колима, польарный молы рækäвлажат пиш чыдб эдэм бйлбм вэрвлэдон йогэн эртäт. Навигаци пэриод 120 кэчбгүц 110 кэчб йактэ вэлэ цилажү шалга. Кызьтшы вэрэмэн бндэ Лъена бассейнбм йэвропэйски сэвэрвэлдон ик вэцбн дä Дальний Востоктон вэс вэцбн тёрёк уштарат, сваэзбм бштэт. Ирвэл Сибирбн рækäвлаштү вүт энъэрги запасвлä пиш коговлä кийт.

Ирвэл Сибирбн йäрвлä. Ирвэл Сибирштү ик кого йäр — Байкал вэлэ улы, вүтштү тидбн ширб. Вэр кымдыкшыдон (34 тых. кв. км) тидб зэмлья шар вэлнү молы йäрвлä лошты кудымши вэрштү ылэш, кэлгүцшбдон (1741 м) цилä йäрвлäm эртä, вүт аражыдонат Каснийски таныжгүц пасна цилä йäрвлäm эртэрпä. Байкал карэм — валэн шыпшы урылтмаш ылэш. Вүт пиш ирэ, вашт кайэш, тъэмпэраторыжат когон ак вашталт; 250 м-гүц кэлгүцшблä и мычкок со ик статьан + 3,2° шалга. Йанвар тэнгэлтүштүн Байкал кылмä, май пэлэ кытлан пачылтэш. Байкальшты таныж животнывлä ылыт: түулэн дä кыды-тидб таныж колвлä.

Амурски бассэйн. Амур—пиш кого рэкä. Кытши тидын 4478 км, бассэйн кымдыкши — 1,9 млн. кв. км. Амурын покшал чäстъя мычкыжы СССР дон Манчжури лоштыши, государства граньцä эртä.

Амурышты шошым полой вйт ак нäl, тэвэ сэдйндөн молы сибирски рэкäвлäгыц тиды айырла. Лым чäдй вазэшät, шошым кужын шывшылтэшät, шошым вйт когон ак шäрлй. Кäнгäжым кырыквлäшти лым шылаш тäнгäлэш дä кого начкывлä литät, когон тэмйн кэä. Благовэцэнск турэ вйт 10 м кükшбäцäшкй лүлтäлт кэä. Кäнгäжый полой пиш чäнь толын колта, кынамжы кого эксäквлäм баштэн кода. Коаш вйтдэн Амурски лиманышки Амур рэкä йогэн лäктэш, ти лиманжы — Охотски таныж лаштык ылэш. Корны шотшидон Амур рэкä Дальний Востоклан пиш когон кэрэл, значэнйжы пиш кого. Тидын когорак притоквлäжий Зэйа дон Уссури, Уссури бассэйншти кымда, кэлгок агул Ханка йэр шынзä (4000 кв. км нäркäш). Ханка йэр дон Уссури мычкы СССР дон Манчжури лоштыши, государства ло гра-нициä эртä.

Амурышты пиш шуку кол улы. Кол йишвлäдон дä кол шотшидон тиды Сойузын мол рэкäвлäгыц когон пайан ылэш.

СССР-н Азиатски чäстъяштишти дä Закавказийштишти сэх кого йäрвлä.

Вäр кымдэм кв.
км шотон

Аральски таныж	67 962
Байкал	34 168
Балхаш	18 740
Иссик—Куль	5 895
Ханка	3 936
Чань	3 619
Зайсан	2 259
Севан (Гокча)	1 489

СССР рэкäвлäн тöрэштэл анжыктымы вэльчинашты.

Кытши
км-дон

Бассэйн вäр
кымдэмшти тайж кв.
км-дон

Балтийски таныжын бассэйн:	Ньева	75	252
Ош таныжын бас- сэйн:	Сэвэрээл Двина . . .	1255	362
	Вычегда . . .	1105	122
Барэнцовы таны- жын бассэйн:	Печора	1647	320
Шим таныжын бассэйн:	Дньэрп	2139	511
Азовски таныжын бассэйн:	Кубань	822	60
	Дон	1808	450
Каспийски таны- жын бассэйн:	Йыл	3700	1402
	Камы	1820	524
	Ока	1261	259
	Урал	2327	189
	Кура	1279	220
Аральски таны- жын бассэйн:	Аму-дарья . . .	2512	509
	Сир-дарья . . .	2860	265

Сэвэрвэл Иян океанын бассейн:	Оль	Иртиш	5206	2946
	Ангара	(Байкалгэ)	3712	1046
	Ул	Тулгусы	1231	389
	Лен	Ишим	1792	132
	Лена	Йэнисэй	4011	2549
	Алдан	Ангара (Байкалгэ)	2848	501
	Вильуй	Ул Тулгусы	2699	476
	Колима	Олъенъек	1366	270
		Ленна	4599	2582
		Алдан	1867	584
		Вильуй	2112	478
		Колима	1787	595
Тыр океанын бассейн:	Амур	(Аргуньгэ)	4478	1937
	Зэйя	1159	229
	Уссури	769	188

СССР таныхж бассейнвлан төрөштэл анжыктымы вэльчинавлай

Бар кымдэм тэж.
кв. км-дон

Сэвэрвэл Иян океан	11000
Баренцовы дон Ош таныхж	1005
Балтыйски	261
Шимы	484
Азовски	512
Каспийски	3000
Аральски таныхж (дэ Аральски лап төрэмштэш ньигыш Йогэн лактымы йэрвлэ)	1926
Тыр океан	2434

34-ши рис. СССР таныхжвлан бассейнвлай.
Таныхж бассейн гранчицавлам күжгү пунктирдон анжыктымы.

Цилагэ налмый, сэвэрвэл таныхжвлалан 12 млн. кв. км, вазэш Атлантически океанын таныхжвлалан — 1,2 млн. кв. км, Тыр океанын таныхжвлалан — 2,5 млн. кв. км дэ көргү бассейнвлалан — 5 млн. кв. км нарык вазэш.

VII. КУШКЫШ, ПОЧВЫВЛÄ ДÄ ЖИВОТНЫЙВЛÄ.

Лъэдныик ылмэшкы дä лъэдныик готши эпохывлä. Лъэдныик йактэшй геологически эпохиин Ирвээлэвропэйски тörэмштй дä Сибирьштй ыбэйтши торц пайранрак кушкыш күшкыш ылын. Үок лош киэн котшынлätбц кайш: мыйндэр сөвэр вэлнät вак тыйнам иман дä кымда бýльштäшэн шалдьра пушаңгывлä күшкыш ылын, тэхэнь пушаңгывлä кýэйтши вэрэмэн майнман тоны Закавказийштй, Кальфорнишиштй дä эчэ Иапонышты вэлэ күшкыш. Кýэйтши Олэссы лишни тыйнам пальмывлä күшкышын. Животныйвлä логыц тишши слонивлä, бгемотовлä, носорогвлä, гиенивлä бýленйт, вэс шамактон манмыла гйнь, кýзбт шокши сэндлабык-влашши бýлен кэ тшы животныйвлä бýленйт. Тöрök пälт, кльиматшат тыйшти тыйнам шокши ылын.

Лъэдныик эпохи толын шагалмыкы, күшкышвлалднät, животныйвлалднät ылмаш условивлä ваштад кэнйт. Кльимат уштийрæk дä лывыргырак лин колтэн. Извропын цилä сөвэрвэл дон вадывэл чäстыхж дä Сибирьн сөвэрвэл чäстыхвлäжий вэлэйт агыл лъэдныиктон мүдйлт шынэйнти, ти вэрэмшэш йугвэл монгрыштыш пиш күшши кырык бýрдывлайт кýжгы лъэдныиктон мүдйлт шынэйнти ылын. Тилэц анзылныши эпохиин күшкыш шалгышы пиш пэвэр пайан күшкышвлä когон ўкшымашш юамын пытэнйт. Йо: ѣнräк кльиматычески условиин вэрвлэш вэ: э, лъэдныик тýргыбийн мыйндэрэн вэлэ киэн өдьнит: Закавказийн вадывэл монгрышты, эчэ Каспийски тангыжын йугвэл дон вадывэл ло тýрштй, Тал шыштй, Кавказ дон Крим кырык твэлвэл воктэн, Покшал Ази кыркывлäш дä Уссурийски կайшты вэлэ лаштыкын тýрхэн шалгэн кодынит. Күшкышвлä сага ти эпохын бýлышы животныйвлäйт юамын пытэнйт. Ваштальшеш лъэдныик тýрвла мычкы вара изин-ольэн штши кльиматш привикнэн шоши күшкышвлä, кýзбтши сөвэр вэлни күшкыш ганыывлä: шуды йиш күшкышвлä, карльяк когивлä дä карльяк улавалд күшкыш тýнгáлбийнйт. Лъэдныик дäкнэншилэн кэмийк, лъэдныик лýвэл лактйн миши вэрвлэш цилä вэдйн толын миши пушаңгывлä күшкыш тýнгáлбийнйт: бýлштäшэнвлä — вадывэл монгрыгыц, Валывэл Извропыгыц толынит, имэнвлä — Монголийн Алтайгыц, Алтай дон Кавказ кырык лаплгайт штээп шудывлä дä пустиньштй шудывлä ванжэн толынит. Кльиматшат чбдйрэйн лывыргы ливат, Крим, Кавказ дä Покшал Ази кырык бýрдб лапвлäштиш күшкышат ваштала тэн. Ти сэмийн, вара Сойув тýррори покшалныши ксогогак чäстыхш вашток шыргы налбц шындин: йуг вэлни кукшырк ылынат, стьэплä лиайл шынэйнит, Покшал Азишти — пустиньвлä лийт. Лъэдныик эпохи готши күшкышвлä сөвэр вэклэл, штши вэршишви ванжэнйт, тышак кýзбт тундр лин шынэйн, тýнгэлдок кырык бýрдивлä вэлнит тундр вүшкышвлäок күшкышынит, кырык вэлни кльимат условивлä тундрыштыштон иктох ылыт.

Лъэдныик эпохи эртбымыкэт, кльимат ваштальтмашвлä соог лин миэнйт, күшкышвлäйт сэдбнэок ваштала миэнйт. Пушаңгывлä логыц сэж пýтариок тишти коги дон шапки күшкыш тýнгáлбийн, нинийн сага вара йайт, кож, тум, писты, ваштар тишти ванжэн шонит. 2500 ийт угта эртбый, кýзбтши эпохиин кльимат маньарак гйньят ўкшаллал кэн дä лывыргыжат шукурырак лин, сэдбниндон күшкыш зонывлä йуг вэклэл ванжэн мийт, вэс шамактон манмыла гйнь, лъэс вылжий тундр пыра, лъэсбайжий стьэп вэлкй кэй.

Лъэдныик эртэн кэмий паштэктэйт эчэ майнман тýрроришиштй бýлен кашши животныйвлä шукуры ишвэл ылынит, кыды-тидбивлажи вара юамын пытэнйт: мамонтвлä, мижэн носо огвэл, дыкбий ўшкужвлä, тýнгрвлä, пучывлä тэнгэ пытэнйт. К-ды-тидб вэл э нинийн лулэгивлэштим мот, примэрлан, Москва лишни мамонтын лулэгий монит.

Күшкышым, почвывлам дä животныйвлам зонывлайдон айырен мимаш. СССР-н цилä тýррори ло күшкышвлäн, животныйвлэн дä почвывлам харктыэрбшти сэмийн дä йишиштэн ылмышты сэмийн пасна-пасна зонывлэш айырат. Зонывлä широта сэмийн кэйт, иктей вэсэй паштэкт сөвэр вэцэн йуг вэклэл, кльимат условивлä ваштала мимий сэмийн шывшилтыт.

Сөвэрвэл Иан окэан тýргыц тýнгáлбийн, зонывлä тэхэнь порайд-кýдон кэйт: 1) тундр зоны, 2) шыргы зоны, 3) стьэп-

влан зоны, 4) пэлэпустиньвлан дэ пустиньвлан зоны, ти вэрвлэ Каспийски дон Аральски таңгыжвлэ йэр ылыт.

Ик зоны дон вэс зоны лошты пыток айралт шыцмй граньциа укэ, ик зоныгыц вэс зонышки изин-ольэн ванжэн эртэт. Каждый зонышты ёшкэ статьян күшкышвлэ, ёшкэ статьян почвывлэ, ёшкэ статьян животныйвлэ ылыт.

Тэнэ шотлан кэлэсймй зонывлашты күшкышвлэ дон животныйвлэ льездниик пытам эпохын ижб күшкаш, ёлаш тэнгэлнийт.

Совэтски сойуз тъэрриторин йуг вэлнайжок — Кримэн йугвэл тиршты, Кавказыши Шим таңыж тир мычкы (Колхидшты), Каспийски таңгыжын йугвэл дон вадывэл ло тир мычкы, Покшал Азин кырык ёрдывлэ вэлнй дэ Турански лап төрэмшты, Дальний Востокыши, Уссури рэкэ мычкы — тэвэ тэнэ пасна лаштыквладон вэзэмши зонын — субтропически күшкыш зоны чистьвлэ ёнзэн кэйт. Ти зонышты күшкышвлэ, животныйвлэ льездниик йактэок ылши, пиш шукэрши күшкышвлагыцок, животныйвлагыцок киэн котшывлэ ылыт. Кышты климат условивлэ когонон ваштарт кэтэлт, сэдэшшак нинй ытлалт кодыныт.

Кырык ёрдэй лапвлэ махань зонышты ылыт, сэдэхэн күшкышвлэ күшкыт; күшыл чистьвлашты, таңыж вйт вэлэцэн кыдын күкшыцшты дэ махань широташты ылыт, ти сэмийн анжэн, күкшы кырык влэшти күшкышвлэ күшкыт, цилд кырыквлашточ, манмыла, нийн ик статьянраквлэ ылыт. Животныйвлэ гынь, күкшы кырыкан сандалыквлашты цилд вэрэ ёшкэ сэмийншты ылыт.

Тундр зоны.

Тундр, тиды Иэн окэн тир мычкы кэйт, вэрйн-вэрэ окэн острроввламт нэлэш. Вадывэл монгырышты, Кольски пэлостров тиргыц тэнгэлешёт, ёньят таманяар лу киломэтр кымдыкаш ёнгысэр полосадон кэйт, ирвэл вэклия шэрлэлтэш, Урал лиший 250 км кымдыкаш шоэш. Сибирьшты тундр пулэ кымдарак вэрйм нэлэн шэндэн. Вадывэл Сибирьшты тиды йуг вэклия польар ѹргэцэм эртэ, Дальний Востокыши, Камчатки дон матьэрлик пижмын турэ 60° с. ш. йактэйт шоэш вак. Тундр йашним, вэр цилажы 2,3 млн. кв. км кымдык, Сойуз тъэрриторин 15% нархжий лиш.

Тундрын главный палейкши — курымок кылмы почвы, сэдэ гишэн шыргы тишты укэ. Почвышки кэлгын агул пырыши важан күшкышвлэ вэлэ тишти күшкын кэрдйт. Тундр вэлвэлштишти породывлэ соок кылмэн шыцшывлэ киэт, мытык кэнгэж кач пыырт вэлэ ливалл шоктат. Кэлгышкырэк дэ йэлэрэк ошма ливэн кэйт ($1\frac{1}{2}$ м кэлгыцшкы), сэк ольэн дэ коашын торф ливэ (40 см йактэ). Тундрышты тэл кужы дэ ушти (суровый), кэнгэж мытык дэ ушти, польар сотыгачи пиш кужын шывшылтэш гыньят, тэнэ лиш. Гот мычкаш икпоратка тъэмпратуры 0°-гыц ўлны, сэк шокши тыйлэйн икпоратка тъэмпратуры +10°-гыц күшний ак ли, кэнгэж вэрэмнэйт вак уштивлэ лилдэл колтат. Осадки вацмаш кого агул (300—200 мм); кэнгэжшат тишти

35-шы рис. СССР-йштүш күшкышвлан карт.

үштät, вýт ак кошкы ганьок, вárшок кодэш, купвлам ыштä, шуки тýжэмйн шýнзýшы пыйрка йáрвлáеш погыналт шýнзéш. Осадкывлå икладын вазыт — пýвлвлå со лáктýнок шалгat, ирэ пýлгом укэ ганьок.

Тýтýрâ шýрэнок шалга, тангыж лишни тэнгэ айыртэмйнок шýрэн лиэш; кáнгýжм тъэмпэраторы пиш шоэн вэлэ 15—2° йактэ кузалалэш.

Лым вацмы иэриод пиш кужын шывшылтэш (280 кэчй йактэ), лым кýжгýщы кого агыл (40—60 см йактэ).

Курымаш кýлмáгýц пасна эчэ күшкышвлáлэн күшкаш когон юфýлýшы, ўшты мардэжвлå ёптýрттэ. Мардэжвлáгýц пэрэглätäш манын пушаңгы йиши күшкышвлå рок вэлэн вазын күшкыт, шуды йишвлáжы — кýпцýк постол шүнгá аравлáдон күшкыт. Күшкышын цилä ма улыжы — юлштäш формижат вák пýтýрнáлт шýцшы ылэш, тэнгэлэш лывыргы когон ак кошкы. Тундрыштыш күшкышвлå цилäн ганьок шуки иáшвлå, нүшмáштам пэлэт вэс иэш ижб поспéйктät. Күшмашижат пиш ольэн кэä.

Пушаңгы йиши күшкышвлå логыц вárин-вárэ польярный карльик уавлам дä когивлам ужаши лиэш, рок сагаок пýзýргэлт вазын күшкыт. Күэрэн дä ошма рокан кукши участкавлáэш льишайныквлå (кукши рэхэн постол) күшкыт, ти йиши йагэль („пучы рэхэн“ манмы) сэвэрвэл пучын главный качкыш ылэш; тýнгэллэок эчэ сэвэрвэл кýцкэн тýшкэрвлå: муды шуды, морошка, шарды муды, сир поччýж күшкыт. Лывыргы лапата вárвлáэш рэхэн, хýйак шуды дä куп поччýж нáлýн шýндä. Ик статьян, лудикä, скушна тундр мытык кáнгýжым вэлэ юлшjжайлт кэä, тýнам вара юуг вэкýлэ анжал шýндýшы нэркä вэлвлáэш йаргата пэлэдýш цáцавлå күшкыт. Тундрыштыш пэлэдýшэн күшкышвлå пиш шуки йиши пэлэдýт, шуки цýррээнвлå, шалдыра пэлэдýшэнвлå дä пиш цэвэрвлå лит; нинй пиш чакын күшкыт, шим рок вýлнý шуки йиши пэлэдýшэн буктевлåлå вэлэ кайыт.

Тундрыштыш пэлэдýшвлå икты вэсýштýгýц мýндýрэн лит, шалдыравлå, раскыды пэлэдýшэнвлå, кавшангывлå, пэлэдýш пырак намалшывлæт, нинй мýндýрцок цаклэн кердбйт.

Тýнгэ гýньят, цилä кымдыкэшок тундр икань агыл. Сэвэр вэкбíлå, мýндýркы лáктын шýцшы кү ара острроввлáшты, арчтически манмы тундрышты күшкышвлå сэж чýды күшкыт. Күшкыш тишти пасна лаштыкын, пасна сирэм лаштыквлáдон вэлэ күшкэш, тýшкэр постол күшкышвлå воксозок укэ.

Йáэропéйски дон вадывэлсибирски тундрышты кымда вárýм пáтнáдан тундр нáлýн шýндэн, тишти йáрвáшок шунрокан пáрэ пáтнáвлå ылыт, торэлкä кымдыканивлáгýц арава кымдыкашвлå йактэ шот, вýлнýшты нýмат ак күш. Йуг вэкбíлáрэк пýгрикä аравлáдэн тундрым ужаши лиэш. Пýгрикä аравлå 3—5 м күкшбíцвлå, торэшбýшты 5 м-бýц 25 м йактэ шоэш, шýнзáлтт. Нинй торф рэхэнгыг дä молы йиши рэхэнъвлáгýц линйт. Пýгрикä аравлå махань-шон күшкыш важвлáгýц, когонжок морошки важвлáгýц күшкын аралалт шýнзýт, шүнгá постолвлå шáрлалт шýнзýт. Ти пýгрикä аравлå лошты вýт нáлýн шýндä, ѣль рэхэнъйт шýцшы начкы купвлå шýнзáт, тэхэнь лапата лаксывлам „йáэрсэй“ маныт.

Тундрыштыш почвыжи уты начкы гишэн лиэш. Вýлэцýн торф ланзы нáлýн шýндä, тундр почыввлáжáт — купыштыш-торфанвлå, почвы ланзыжи кýжгок агыл, цилáжы 3—5 см вэлэ.

Йуг вэцэн тундрын раскыды граньцажий укэ. Игин-ольэн тундр пытэн миа, шыргы түнгэллэлтэш. Пытариок пыйирка пасна пушанывлэй кайаш түнгэлжтэй, вара цуцан цуцан, кынамжы остров постолвлэ шалгалтат, йугвэл вэкийлэ вара ти остронвлэй вэш лин миат, вара шыргыжок сүнэн колта, шыргы лошты тундр лаштыкын-лаштыкын вэлэ кышты-тишты шынзэн кодэш. Тундр дон шыргы ло полосам шыргы-тундр маныт. Шыргы-тундрыштыш пушанывлэй изивлэ, мытывлэ, ёшкэйт, укшвлэштэй какльяныл шынзэнхэйт, вэлэнхэштыш пандаш постол льшишныквлэй наён шындэт.

Пушанывлэй кынарак гэньят кузалалыт дэ вара бордышкылэ горизонталь сэмийн күшкүт, пушаныжайт плак формая лин шынзэш.

Күкши мычашан пушанывлэй аль воксэок кошкэн кэшнэвлэ шырэнок кайыт. Куп гишэн тэнгэ лиэш. Пушанывлэй лывалны рэхэньвлэ күшкүн шынзэйт, көргүшкүштэй начкын шывшын шындэт, лывыргалт шыцшы начкы рок когоракын кылмэй, кылмэй рок вэлкүрэй ляктэш, пушанывлэй яамыт. Сэдэнд он тундр изинольэн йугвэл монгырышкыла, шыргы областышкы пыра. Рэкэвлэ мыч, аньешлэ, шыргы зоны сэвэр вэкийлэ мэндэркүй шоэш, рэкэвлэ вэт ёшкэ турэшшыг почвым кажландарат. Шыргы-тундр полоса Сибирьшты ССР-н Йевропэйски чистьаштэй торц когон кымдан киа.

Животныйвлэй. Тундрышты животныйвлэй, күшкүшвлэй статьянон шуки йиши агулэп. Тиштэй ёлат: йарашты ёлышы дэ кидаштэй урдымы сэвэрвэл пучы, пэструшка-лэмминг, пэсэц, горностай; кэквлэ — тундрышты ёлышы (тундровая) дэ лым лошты ёлышы (снеговая) куропаткы, польварный тымана. Курымок тундрышты күшкүш качкыштон ёлышы животныйвлэй яалыштыдон лымым ыдырэн кэрдэйт: сэвэрвэл пучын яаллапавлэ кымдавлэ, савала форман ылыт, лым лошты ёлышы куропаткын кычвлэжий изи кольмы постолвлэй. Шуки животныйвлэжок тэлэш ошэм шынзэйт (пэсэц, горностай, лым лошты ёлышы куропаткы). Ош пындин он перэгэлт кэрдэйт; шышэр пукшышывлэн ош пын көргүштэштэй воздух улы, сэдэнд он йажоракын ёркытэй.

Тэлым тундрышты ёлышмаш укэ ганьжок, кытыхк кэнгэж вэрэмэаш тишкүй пиши шуки кэквлэ, когонжок вэйт кэквлэ: ѹуксывлэ, комбыывлэ, лыдывлэ, вэйтэльхэвлэ пиши шукин толыт. Кэквлэ толмыкы, тундр ёлышжалт кэй машанэт, цилэй вэрэ махань-шон кэй йук вэлэ шакта. Лъэна рэкэгэйц ирвэл монгырышкы Китайгыц, Йапоньгыц чонгэштэн толши кэквлэйт ылыт, Австралиигыц вэйк толыт (примэрлэн, розывий цэрэн колшырэ). Сэвэрвэл Иэн окэнжын тура сир тээрвлэштэй тагыж кэквлэ пиши шукин ёлат — колшырэвлэ, поморныквлэ, гагаркывлэ дэй молывлэйт, „кэк пазар“ манмы вэрвлэм ёштэт, таманьар шүдэй тэжэмэн сага-сагаок пыжашвэлэм ёштэн шындэт. Цуц вэлэ шокшэмдэл колта, тэндэмок пиши шуки кужынэр ляктэн кэй; кужынэрвэл эдэмвлэлэнхэт, пучывлэлэнхэт кэлэсэн мыштыдымы орлыкым ёштэт. Сэнтэйбр тэлээн тундрышты ёлышмаш тырла, ёлышжалт кэмэши пытэй; тундрыштыш животныйвлэй, ош куропаткывлэй дэй польварный тыманавлэ вэлэ тэл качэш кодыт.

Тундрыштыш рэкавлэштй пиш шуки кол улы. Тоны урдымы животныйвлй логыц сэвэрвэл пучы дон пивлй — лайкывлй пиш кого значэнйн ылыш.

Пучывламёт, пивламёт кыцкэн каштыт. Пучы урдымдон эчэ тэвэ ма ляктэш: пучы качкышымат пуа (пайым, шышэрим), мижым, каваштым пуа, мижгыц дэй каваштывлэгыц палаткывлам биштэт, шокши выргэмвлам дэй йалэш чиаш биштэт.

Шоэнэт агын эчэ тундрым стьэптон төрэшгэрэт. Стьэп ганьок тидэт шыртгыдымы төрэм ылэш, горизонтцы кымда (мыйндиркы кайеш). „Курымок кылмэн“ шийнэбшй пиш кымда тундрышты вэрбин-вэрэ лач стьэп ганьок ылэш, август йытвэл годым раскынынок цилажим цаклаш аклият, тэнгэлэй кайеш. Бынэт шаны гиньэт, нэвэльяок, 2000 км-аш вэршкы, иуг вэклй, шимрокан стьэпшкы кэн колтымла чучат. Тэвэ, манат, тэхэнь стьэпштй йажо бымблан хутырвлй, күшкй лүктэлт шыцшй коловец тэвривлй, мардэжэш лившалт шалгышы шортны валган шадэнгы моло кайын колта машанэт. Лачокшым гинь, ньенъэц чумгыц шыкши выжгэ ляктэш, чум торан тирвлам шагалтэн шийндымы, рокыш кэрэл шагалтмын кужы пандывлй — хорэйвлй (пучы поктымы пандывлй) каййт; пучы рэхэнь налбн шийндымы вэрвлэштй, вуйта луды валган таныхж мыч пучывлй качкын каштыт. Вэсэлэй цырцывлэн цырткэ мырымы ѹукышты вэрш, кужинэр йук вэлэ шакта, шим пыллэок сарнйлтэт, нэвэр кловой пылгом вэрш свиньиц валган музыра пылвлй каштыт, пиш тыгыды шыжгэй йур вилбнок шалга.

Мыйндир поллярный островвлэштй: У Зэмльяшты, Франц-Иосиф Зэмльяшты, Сэвэрвэл Зэмльяшты, Ново-Сибирски островвлэштй сэк чбдй блымаш кэй. Ти островвлам кызыт идн пасна зонышки айырэн шотлат. Лач тэвэ ти зоныжи — лачокши Арктикй жий ылэш; Арктикй — тидй, полъус йир киши область ылэш, идон мүдйлт шыцшй таныхж логыц пасна островвлй ляктэн шийнэнйт, нинйжат $\frac{9}{10}$ вэр кымдыктоң льэдник лывалнй киэт. Ти зонышты климат условивлй тэхэньвлй: Франц-Иосиф Зэмльяшты сэвэрвэл широтан 80° -гыц сэвэр вэклйлэрэк кэнгийжим сотыгэчй ёльтэлйм ыйт кырыйлтштэок 4 түлзй шалгат. И мычкаш икпоратка тъэмпэраторы тиштй цилэй вэрэок 0° -гыц ўлны ылэш. У Зэмльяшты йуг вэклй — $6,2^{\circ}$, Франц-Иосиф Зэмльяшты — 14° йактэ шоэн, Новосибирски островвлэштй — 17° . Ийуль түлзэн вэлэ икпоратка тъэмпэраторы 0° -гыц күшкйлй пыйырт кузалалэш. Вадывэл монгыр островвлэштй пыйырт шокшырак дэй пылвлй когоракын шалгат, тыйтэрэй шырэрэйкын лиэш, кэнгийж вэрэмэн айыртэмйнок шырэн тыйтэрэй лиэш, ѹукышынамжы ёнъят таманьар кечий тэнгэ тыйтэрэй шалгэн шийндэй; кого мардэжвлй, штурмвлй пиш когон йфылэт, йал вэлнй эдэмлэн шалэн тырхашат акли вэй. Ирвэл монгыр островвлэштй ўштэрэй дэй мардэжвлй изирэковлй. Остров вэлэйлэн лу пайгыц йндэкиш пайжы и лывалнй ылэш, льэдник мүдэн шийндэн; почвыжат вэрбин-вэрэ вэлэ, 30—50 см кэлгэцшкй ливаллэш. Күшкышыжат рэхэньвлй дэй линийныквла вэлэ күшкыт. Пэлэтшй күшкышвла Франц-Иосиф Зэмльяшты цилажий 37 ииш вэлэ күшкыт. У Зэмльяшты 200 ииш нэрэй улы. Сир тээр сага вэлэ күшкышвла когон щуки. Штурма мардэжэн годым таныхж пындашкын ниньм кырыйн тарвэн лыктэш, сир тээрэш кого аранок аралэн шийндэй. Пиш кужы поллярный йыдын Арктикйштй ма улы блымашжий викок тырлэн кэй, тиригэчэн годым лым пустиньвлй. Мычкы ош мөскэвлй дэй пэсэцвлй вэлэ йыдым сарнйлтэт.

Тэхэнь польарный пустиньвлэштэй природы эдэм тымэн миа, сыйнгэй. Эдэм ылдымы майндырныш островвлэштэй станцивлам стройэн шындымы, советски научный ровотныквла тышты и мычкок со тышлэн миат, Арктикыштыш вашталт мишын игэчий лиалтмаш вирвлам пайлэн шоктынэштэй.

Шыргы зоны.

Тундргыц йуг вэкийлэ кымда полосадон шыргы зоны ылэш. Кушкыш зонывлам лошты тиды СССР-н сэж кымда вэрбим нэлэн шындэн: вэр кымдыкшыдан тиды 11 млн. кв. км лиэш, вэс шамактон манмыла гынь, СССР-н пэл тъэрриторицайцэт утларак лиэш. Шыргы зонын йугвэл граньцажы Иэвропэйски чистьштэй, вадывэлжы, 50° с. ш.-гыц тэнгэллэлтэштэй, Житомир—Кийэв—Калугы льниьыдон кэй, вара Ока мычкы Рэзань йактэ Горький—Казань—Сарапул кач Уралышкы эртэн кэй, пакыла Уралым йугвэл монгыргыц сэрнэл эртэйт, Вадывэл Сибирьшкы Ирбит—Тьюмэнь льниьыдон Томскгыц йуг вэкийлэ эртэй; Ирвэл Сибирьштэй, йугвэл тэйрэшкы государствын граньцэй йактэок цилэ вэр кымдыкым нэлэн шындэн; Шилка дон Аргунь рэкавлэн вэш лимб вэргэцэн шыргы граньцэй вара сэвэрвэл дон ирвэл ло монгырышкы сэрнэл кэй, Амурын ўл чистьштэй дэ Сахальиньн сэвэрвэл чистьштэй нэлэн.

Шыргы зоны кок подзонэш пайылалтэш. Сэвэрвэл монгырыштын пүлэ кымда чистьштэйжы имэн шыргы кушкын шагалын, тэхэнь шыргы Сибирьштэй тайга маныт; тишэц вара тайга лым дон имэн шыргы ваштокок лымдаш тэнгэлэнйт. Кокши подзонахы — яарышан шыргывлэ — Иэвропэйски чистьштэй вэлэ ылыт, имэн шыргывлэгыц йугвэл монгырыштыла ылыт.

Ирвэл Иэвропэйски төрэм кымдыкшты шыргы зонын йугвэл граньцажы льосс рок кимб полосан сэвэрвэл граньцэд он иктэш ганьок толэш.

Тайга подзоны. Шыргы-тундргыц йуг вэкийлэ караагмы сэмийн шыргы төрэмлэлтэш, шырэрэк лиэш, вашток кушкын шагалши имэн шыргывлам кэйт, ылыштэшэн пушэнгэвлэйт нинийн лошты изиши кушкыт. Иэвропэйски чистьштэйш шыргэш когонжок кож кушкэш; тидын паштэй йактэй кэй, сэвэрвэл дон ирвэл лошты нинийн лоэш сибирски пушэнгэвлэ: листвэнници, кэдр кушкыт; вадывэл монгырышкы сэж майндыркок листвэнници дон кож кыды вэрэжж лач ик ышкэтшток вэлэ кушкын шагалыт, нинийн лошты шоэн вэлэ кэдрвлам ужаш лиэш. Имэн пушэнгэвлэ лоэш ылыштэшэн пушэнгэвлэ: коги, шапки, лүлпэй, пызылмы, ломбы кушкыт; коги дон шапки кыды вэрэ лач ик ышкэтэнок тээрэс рошавлэд он кушкын шагалыт; лүлпэй дон ломбывлэ рэкэ тээрвэл монгырышкы кушкыт. Розн шумы вэрвлээш ёль ылэн кэшш вэрвлээш, имэн пушэнгэвлэ вэрэш тэнгэлэок коги кушкын шагалэш.

Уральски кырыквлам вашток тайга нэлэн шындэн: сэвэр вэлний кожэр, листвэнницивлэ, пихты дэ кэдр кушкын шагалынты; йугвэл монгырышкылажы — йактэй, коги, листвэнници кушкэш; шыргы кушмы льниьигыц күшкылэ цэрэ монгырышкы кушкын шагалэш.

кайыт, тышак тундрыштыш постол күшкүшвлә вэлэ күшкүт. Сибирьшты имён шыргывлә йуг вэклә 56—55 с. ш.-шкы шот. Алтай дон Сайан кырквлям мүдэн шындэншт, Забайкальйэн шуки варжымок наён шындэншт, Приамурйэгыц сэвэр вэклә вашток күшкүт.

Вадывэл Сибир тайгашты когонжок күшкүт: кож, пихтый да кэдр; кыды вэрэ лач ик кэдр вэлэ күшкүн шагалэш, тэхэнь шыргым „кэдровнык“ маныт. Купан вэрэш пиш шырэн күшкүн шагалши шыргывлам, урмановладэш лымдат, тэхэнь шыргывлашты когонжок пихтый кож қүшкэш, кож, кэдр, шапкият улы; ти шыргывлә айыртэмийнок шырревлә, эрташ пиш трудна.

Пихтэн-кожэрэн шыргывлә вэслэлвлә агулэп, цыктатан анжат; пушангывлә пиш шырэн күшкүн шагалытат, тэхэнь шыргышт гээлэ пүцкэмшиш шалга, сэдий гишэй рэхэнь когон наён шырэн, лывыргы зэмльямт, шүүши тангатавламт, йорылт вацши кашкавламт, шалгыш пушангы тайгивламт кэхжин мүдэн шында. Пушангы каргыжэш маҳань шон лишайнквла наён шынду, пушангы уксыларбц кужи ронгых пандаш йарымвлал лышайнкын кечалт шынзэш. Рэхэнь вэлэ цыстытиштэй тишкэр статьан да шуды Иши күшкүшвлә күшкүч шалгат, потьката цынээн, когонжок оши валган, тигыды пэлэдбшвялдон пэлэдйт, Ылбаштавлышты нинийн шырэнок вуйта каваштыдон сирэн шындбимывлә, тэлгачат бэлэн лактэн кэрдйт. Животнывлан йуквлә тэхэнь цыктата тайгашты шоэн вэлэ шактыкалат. Цэж мырымы Иук тиштэй ак шакты, мызы алъ бурундук ольян саслалтат, ур лоче биштлтэ, эчэ кынам-тинам даргата йукын кэдровкы дон шчттэ саслалтат. Кынамжы эчэ цыды-поды ўллышиш укшалд шактэн колтат: тайга хоза—москэ тэнгэ лэлбн ташкал эртэ. Лачокши тайгашты кү каштын анжэн, примэрлан, пихтый-кожэр шыргышкы пырэн шон гайн, тыйбы пайлэ; тэхэнь шыргышты цыктатан, лүдышлэ чучэш, имвлэ лошты шойгэ мырэн мардэж эртэ гайн, тинам vara утлаок цыктатала чучэш, тэнгэ шаныкта.

Вадывэл Сибир йуг вэлни, Алтай шыргывлашты, тайга вашталтэш; когонжок пихтый дон кэдр күшкүт, коги дон шапкият пүлэ улы; царя вэрвлашты шудывлә когон күжывлә, кыртни-лүллиш ярэлэ күшкүн шагалытат, эрташтэ акли лиэш. Ти шыргывлам „чэрнъ“ маныт.

Ирвэл Сибир тайгашты сэж шырэнок ужмы, цилэ вэрэок күшши пушангы—льиствэнниций күшкэш. Льиствэнниций—кого пушангы, плотна, пингиды ылэш, тидым—„сибирски тум“ манаш лиэш. Йылэ аж шү, сэдийндон ти пушангы прэньвлам тома ньэгцвлээш пиштэт. Ти пушангы мэндйркэ сэвэр вэклэ, тундрышки шоэн, кырык йардывлэштэти пушангок кого шыргывладон күшкүн шагалэш. Курымок кылмэй рокан областьвлээш льиствэнниций пушангы пиш йажон күшкүн кэрдэш, цилэ Иши почвэшок күшкэш, кукиши вэрштэт, начкыштат, торфан вэрэштэ күшкэш. Йактэ пушангы Забайкальйештэ кэлгэ лапатавлашты, покшал Льэна мычкы ужаш лиэш; мэндйр сэвэрвэл дон ирвэл ло тэрштэй йактэ воксэок укэ. Мэндйр сэвэрвэл дон ирвэл ло тэрштэй кожат укэ; Льэна рэка тэрштэй вэлэ кож улы, кэдр пушангыжэй рок вэлэн пызыргэлт шыцши тышкэлэ вэлэ күшкүн кэрдэш.

Йарышан шыргы подзоны. Йарышан шыргывлә вашток СССР-н Йэвропэйски чистяя кач, вадывэл монгир граньицагыц Урал йактэ эртэт. Ирвэл монгрышты ти полоса 150—200 км кымдых вэлэ ылэш. Вара 45-ши мэридиангыцэн вадывэл вэклэ кымдаэмеш, Лэндинград кач кэши мэридиан турэ 1000 км кым-

дыкаш лиэш. Йарышан шыргы полосан сэвэрвэл граньцä Лэнинградгыц түнгэлэштэ, Новгород дон Казань халавлэ торц пакыла ирвэл монгырышкыла эртэ.

Йарышан шыргывлэштэ имэн ииш пушангывлэ сагаок кымда ёлышташан пушангывлэ: писты, тум, шол, ваштар дэ мол иишвлэйт күшкыт. Сэвэр вэклэ сэк мыйндырнок писты күшкэш. Тум пушангы вадывэл монгырышгы Лэнинград йактэ шоэш, ирвэл вэлнэ Пэрмь йактэ. Ти граньцä йактэок, эчэ сэвэр вэлышкы мыйндыркырэк кашар ёлышташан ваштар дэ шол пушангы күшкыт. Изиш йуг вэклэлэрэк шорвэ күшмы граньцä эртэ, ирвэл вэлнэти граньцä Шур рэкэ йактэ вэлэ шоэш. Катэ вадывэл монгырышты, Минск ту э, граб күшкэш. Ти сэмйн анжалын, кымда ёлышташан пушангы иишвлэ йугвэл дон вадывэл ло монгырышкыла со шукэмэлт миэт. Тынэ гыньят, йарышан шыргывлэштэ кымда ёлышташан пушангывлэ чыдэркын күшкыт, когонжок имэн пушангывлэ ылыт. Шалдыра ёлышташан иишвлэ лаштыкын-лаштыкын вэлэ имэн шыргы лошты күшкыт, подзонын йугвэл граньцä түрштэй вэлэ изиш когоракын күшкыт.

Шалдыра ёлышташан пушангы иишвлэгыц Урал вэс монгырышки лач ик писты вэлэ ванжа, тидэжэт эчэ шсэн вэлэ. Тобольски крайишты дэ Алтайишты вэлэ күшкэш.

Эйвропэйски чासьшгы, айыртэмийнжок йарышан шыргы полосашты шыргывлам пүлэ шоээмдэн колтымы; тиштэ халык чакыракын ёлэ, зэмлья паша видаш кльимат условиввлэ палшат, сэдйндөн шыргывлам пүлэ роэн колтэнйт. Сэвэр вэлнёжж гынь, шыргывлэ эчэ кымда вэрэм наён шалгат. Сибирштэ халык шоэн ёлэ, шыргывлам чыдэр ромы, сэдйндөн түштэ кымда вэршток тайга эчэ түкэлтэмий ганьок шалга.

Купвлэ дэ торфанд вэрвлэ. СССР-н шыргы зонышты шыргывлэгыц пасна эчэ пиш кымда вэрштэ купвлэ дэ торфанд вэрвлэ киёт. Нинийн вёлэн эчэ купанг шыцши шыргы вэрвлам дэ алыхвлам пиштэш гынь, тайга областын пэлжок купанг шынзийн манаш лиэш.

Купанг машым цилэ вэрэок ужаш лиэш. Кыды купвлажий купанг шыцши йэрвэгыц лиалтэйт, кыдывлажий бишкे турэшок, кукши вэрвлэшшок, вйт айырыши вэрвлэш лит. Йэр пиш ольэн купыш сэрналт миа, ик выртэшт цэрнбидэок купанг миа. Йэр пииндэш льбэвэрэ, шуды важдвлэ моло шынзийт, йэр коашэмэш, тыр воктэнж куп шудывлэ дэ рэхэн наён шындэ. Рэхэн важдвлэ вайдаш валэн миэт, вайдыштэ кислород акситы гишэн шүн ак кэртэп, торфышкын вэлэ сэрналтэйт, торф ланзы вара изин-ольэн со кыжгемалтэш. Тэхэн торфанд, рэхэндэйн купвлэштэ молы күшкывшлэйт: хыйаквлэ (пушицывлэ), кыды-тидбэ кыцкан тышкэрвлэйт, айыртэмийнок почбиж күшкыт; ниний шүнгэвлэм биштэн шындэйт, шүнгэвлэ лоэш нальы, кыртни бирдэгш вйт наён шындэ.

Пэрвиши кукши вэрвлэ тэнэ куп лит: пытэри лаштыкын вэлэ рэхэн наён колта, вайдэм көргүшкүжж шывшш. Күшкын шэрлэн мими сэмийн рэхэн вэрвлэ лывыргым когон шывшш, вёлэц вилши начкым рокыш ак валты, пушангывлэ сэдйндөн кошкат. Вара тышаи йычыли какльака йактэвлэ вэлэ күшкын кэрдйт, йактэ каргыжэш льшиайнныквэл күшкын шынзийт; лач торф көргүштэйж пэрши күшкын пушангыг тангатавлэ ылыт. Куп лиаш шырэнок эдэм бишкэ цалша, пушангывлам роа дэ укшвлам, мычашивлам, сэвэрим моло тышаокок шуэн кода. Ромы вэрэш рэхэн наён шындэ, вара ти вэрштэти изин-ольэн куп лиаш түнгэлэш. Йылен кэшши шыргы вэрштэти сэдок лиэш. Тэхэн купвлэ изин-ольэн шэрлэйт, кымдаэмйт, сагашы шыргын йамдат.

Вадывэл Сибирьштый айыртэмёнок шуку куп улы, кыды куп-влажий тышти тамазар лу түжэм квадрат километр кымдыкашвлэй ылыт, примэрлэн, Обь дон Иртиш лошты вьт айрыши вэрьштий ылши Васүгански купвлэй, пиш кымда ылыт. Ирвэл Сибирьштий, Иэньисэй вэс вэлны, рэхэн купвлэй чиды, тайгашты куп лимаш укэ ганьок; кэлгэштэй агыл кэлмэн шынчий рок киа гыньяйт, рок лошки вьт витэн ак кэрт гыньяйт, куп ак ли ганьок. Начки вацмаш тиштий чиды, кэнгэжий шокши шалга, воздухшат кукши ылештэй, тыштий куп ак ли.

Куп лишийш вэрьштий кльимат пүлэя вашталтэш, куп лывыргэш ўкшэй.

Иылатымашты торф олтыш, кү шү торц шокшым чиды пух гыньяйт, торф кэрэл яажо олтышэш ляктэш. Торф запастон СССР-на зэмлья шар вьлният пытариш вэрьштий ылэш. Ти запасвлагыц кызытштий вэрэмэн тэнэгэ пользым налдайт: торф вэр сагаок эльэктрически станцим стройэн шындайт, тыштий торфым иылатат, токым мэндэр вэрьштий ваштырвлэя мычкы колтат. Тэхэнь кого станцивлам Лэнинград лиший, Бэлоруссиштий, Москва ёрдыштий, Ивановы, Йарославль, Горький да молы халавлэя лишнайт стройэн шындаймы.

Шыргы зонышты, рэкэвлэя түр мычкы 2% вэр нэры алыхвлэдон иашнэн шындаймы, полой годым ти алыхвлэям вьт налийн колта.

Почвывлэя. Шыргы зонышты юшке сэмэн роквлэя, ломыжан манмы почвы ылэш.

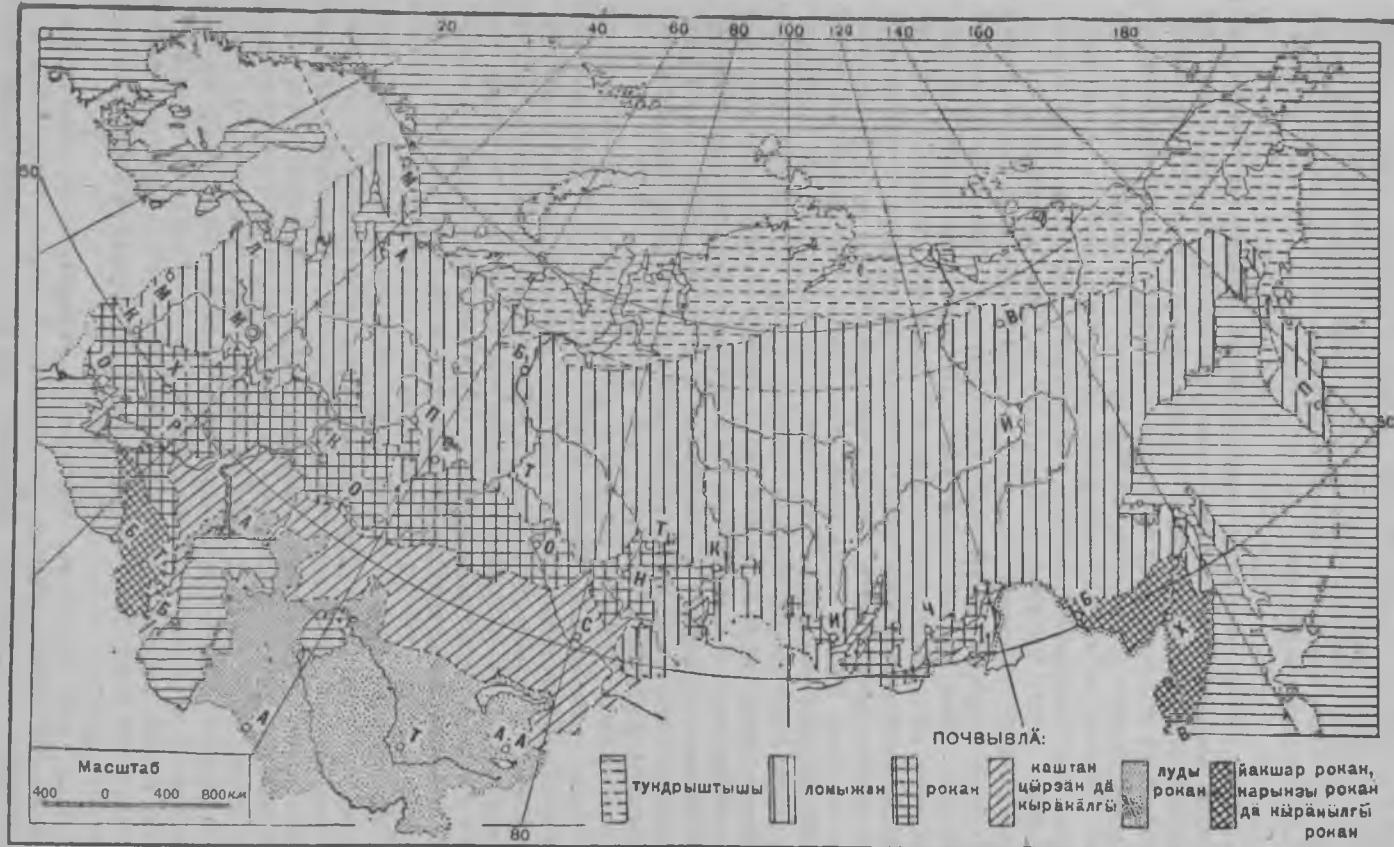
Ломыжан почвывлэя кок ланзан ылыт: вьлниш ланзы 7—15 см кыжгыцаш — лудикэ ёль лудикэ-кыранылгы валган почвышты 2 нэры пырга улы; ул ланзыжы — ошалгы ломыжан ланзы, 30 см кыжгыцаш — тыгыды кварц пырцыйвлагыц ылэш, вьдэш шылэн кэртштий кэрэл вэшэствавлэя, кушкышвлэлэн кэрэлвлэя воксэок укэ ганьок, вьт йарэлэя ниний кэлгэштий, рок пындашки шылэн валэн кэнйт.

Ломыжалтмаш — пиш сложный химически процесс; рокышты шуку начки погыналтмашэш тиды лиэш. Ломыжан рок шунрокыштат, ошмаштат лиэш; ошма юшке ваштши начкын яжон колта, сэдйндон ошмаан вэрэш рок чиды ломыжангэш. Лапата-влаштий, кого лаксакан вэрвлаштий, котловинивлэштий кышкы вьт йогэнок миа, почвы когоракын ломыжангэш, тура вэрвлэштийгээж ак ли.

Кышты начки когон шалга, тышак куп почвывлэя лиалтэйт. Органически котшывлэя (остатоквлэя) тиштий викок шүн ак пытэл, почвэш пырга рок вэлэ агыл, шүн шоктыдымы органически котшывлэя тиштий шуку улы, рок тиштий пыцкайт, шимий цырээн ганьок лиэш. Шыргы зонышты куп почвывлэя ломыжан почвывлэдон вашталтыла, кач кач киэт.

Животныйвлэя. Шыргы зоныштыш животныйвлэя ик йишвлэя ылыт: ик статьян животныйвлэяок тиштий цилэ вэрэ — вадывэл дон ирвэлнайт, сэвэрвэл дон йуг вэлнайт юлэт.

Шыргы зоныштыш животныйвлам, кыды йишвлэжий эдэм юшкеок йамдэн шоктэн, животный йишвлэя эдэм киткайцок котгэргэлт кэнйт. Шуку животныйым — шалдывравлам ёль айыртэмэн шэргэкайт йишвлам (пышкыды мижэнвлам) тиды

36-шы рис. СССР почвывлән карт.

пуштын пытэрэн. Исторически вэрэмэнэт эчэ шыргы зонышты дыкай зэрвэлд дэ кеквлэ пиш шукин ылыныт. Тишти шардывлэ, сэвэрвэл пучывлэ, шыргы кэсывлэ, москавлэ, сырмывлэ пиш шукин ылыныт. Кызбайши вэрэмэн нини ёл эдэм митбымы вэрвлашкий шыблыныт, ёль викок пытэрэн шоктымы ылыт. Перви цилэ вэрзок ылши бобрвлэ, лыйвлэ, урвлэ тэнээок чийдэ кодыныт; соболь викок пытэрэн шоктымы ганьок.

Кымда кычан шалдыра животныйвлэ тайгашты тэхэньвлэ ылыт: шарды, сэвэрвэл пучы дэ шыргы кэсэй. Шарды — шыргы зэрэ, Йэвропэйски чистьашты шарды шуки агуул. Сибирьшти шукирак улы; кок вэрэйт шардым поктылыт гүньяйт, тыштижий шукирак шарды ылла; Сибирьшти шарды Йэвропышишкыц когорак. Тайгашты ылыший сэвэрвэл пучы тунгрышты пучы ганьоши ак ли. Сэвэрвэл пучыжат, шардыхат йарышан шыргы полосашты вэлэ, Оньэжски йэр — Дньэпр линьигийц вадывэл вэклэ ыллат.

Хищнык зэрвэлд логийц шыргы полосашты пыцката лудалги москай ылла. Йыл вэс сир шыргывлашти, Сэвэрвэл крайшты дэ Уралышты, тэнгэлэйк цилэ сибирски тайга кымдыкэшок тидын ужаши лиэш. Хищнык вэс зэр — сырмы, котын йиш — когоракын пытэрэн шоктымы. Перви сырмы тайгаштаг, йарышан шыргыштэйт ылэн каштын. Кызыйт ындэ шоэн вэлэ Йэвропэйски чистьашты шыргывлашти, сэвэрвэл тир мычы дэ тэнэлэйк Сибирьшти улы. Пиры дон ырвайж тэнээок лыйят, нэртэй, пышартан дон калъайашт цилэ вэрэ ылыт. Сэк когонжок соболым пуштын пытэрэнйт, тиды — тайгаштыш зэр ылеш, собольын каваштыжы айыртэмийнок шэргэш шотлалтэш; пиш шоэн вэлэ Камы дон Печоры тэнгэлтиш вэрвлашти, Вадывэл дон Ирвэл Сибирь я сэвэрвэл монгрышты ылла.

Гризуунвлэ логийц сэк шукижок дэ цилэ вэрэ ур, льетьяга, тэл ийдэ ошэмэлтши морэн ыллат; русак-морэн Йэвропэйски чистьаштыш, йарышан шыргы полосашты вэлэ ылла. Сэк шэргэйкэн гризун — бобр, перви шыргы зоны кымдыкэшок ылла ылын, кызыйт Бэлоруссишти дэ Вадывэл Сибирьн сэвэрвэл дон вадывэл ломонгрышты вэлэ ытлалт кодын. Шукш-кавшангывлэм качкын ылыший вихухоль зэрэйт шоэн кодын, Йыл бассэйншти дэ Дон рэкай тир мычы вэлэ кызыйт ылкайлаа.

Тайга кеквлэ — сузы, Лъэна рэкай яктэ ирвэл монгрыштыла улы, проста кыдэр, мызы рэхэньян купвлашти ылыший ош куропаткы, шишти, кльэст кеквлэ ылыт. Ти кеквлэ цилэнок шыргэш ылаш тымзныншти, ышкэйт шыргэш ылаш йарал ылыт: пын цырэштийдон ылэ цаклаш акли: пушангывлэ лошты дэ укшвлэ лоэш моло пиш йойын пыйэн кэрдэйт; йалышты, нэршиты, ылмий, пач — цилэгэ шыргы ылмашлан йарал ылыт (примэрэш шиштийм нэлшаш, тиды пачшыдлон тэйкылалтэштэйт, пушангывлэ мычы йажон кырма, цаткыды нэржийдлон каргыжым, пушангым чүчэ, шыргы корнывлэм пачэш дэ кужы ылмийжидон тышэц шыгывлэм лыктэш).

Шыргы кек шотышты тэнээок маханьшон йиш тыманавлэ, дроздвлэ, кысиавлэ, йакшар онган кеквлэ ылыт. Алыквлашти, купвлашти — вэтэлэйвлэ, комбывлэ, лыдывлэ, кышэдйквлэ дэ

мол йиш кэквлэйт ылätт. Вадывэл Сибиршты дä Уралышты кыдытидý у йиш животнывлä кайаш тýнälйт: сибирски кэсй (ко-сулсы), вурундук гризун; Алтайышты — якшар пирý, марал-пучы, тидын шурвлажым Китайшкы лэкарцылän выжалат. Йэнисэй вэс вэлнý у йиш кэквлä: японски чирок дä молывлäйт ылätт. Шукшкавшанывлä логыц, шукунок ылшывлажий — парсын шыртү лыкшывлä дä кавшанывлä (шыгывлä, ылышташ кашшывлä дä каргыж кашши кавшанывлä). Цилä сэвэрвэл кымдыкэшок эдэмвлäm дä вольыквлäm йасыландашы сэх худажок ывьра — Сибиршты тидым „гнус“ маныт.

Стъэп зоны.

Шыргы зоныгыц йуг вэкylä стъэп зоны киä. Ти зоны Со-йузын вадывэл граньцäгыц Алтай дон Тарбагатай йактэ тýрьс полосадон киä. Лачокши стъэпвлäеш шуды кушкын шагалэш, сэдйндон нйнай айырлалтыт, зонын йуг вэл чäстъяшты шыргывлä викок укэ ганьок. Стъэпвлä эчэ тэнэ айырлалтыт: стъэпвлäшты почвышты пырга рок шуки, ти почвым шимрокан почвы маныт. Стъэпвлäн вэр кымдых 2,5 млн. кв. км, СССР тъэрриторин 12% нэрдэй вэр кымдыхы лиэш.

Тундр полосаштышлаок шыргы полосанат пыток раскыдын айырлалтыши граньцäжий укэ. Шыргы область дон лачокши шыргыдым стъэпшкы вэр изин-ольэн ванжэн миä, тундр дон шыргы область лоштыш торцат ольэн ванжа. Йарышан шыргывлä Йэвропейски чäстъяшты, бшкэ йутгэл граньцä мычкы, кымда ылыштäшэн шыргывлä лит, ти шыргывлä вэсэлэрэк ыллит, кэчб соты когоракын вэдэш; сэвэр вэлнý валун күэрэн ошма, шун рок вэлнý киши ломыжан почвывлä вэрэш лудикä шыргы роквлä дä льосс вэлнý киши, худаланэн кэши (дээградьированый) шимрок тýнäллэтэш. Карэмвлäдон дä балкывлädон урьлт-капайалт шéцши рэльзэф ик статьан агыл, махань-шон сýнэн лиэш. Мазарык йуг вэкylä кэйэт, сэдйнэрдэй шыргывлä шоэмлэйт, нинй лоэш со шырэрэкын дä шырэрэкын цäрэ вэрвлäm, шыргыдым цäрэ вэрвлäm ужаш лиэш, почвы тýшты шимрокан; вара ти цäрэ вэрвлä, викок стъэпшкы сэрнäлт кэйт, пушэнгы йиш кушкышвлäm тиштэй рэкä лапатавлäшти вэлэ ужаш лиэш. Тэнэ вашток киши, „кырэнной“ стъэпшын сэвэрвэл граньцäжий тэнгэрэк эртэ: Кишиньов — Полтавы — Харьковы — Воронъэж — Саратын линии мыч, вара Йылын шалахай сир тýржы мычкы Куйбышев йактэ кузат дä Оренбурггыц сэвэр вэцйнräк Урал кач Сибиршкы ванжэн кэй. Сибирштäжий вара Омсккыц йуг вэцйнräк эртэ, Иртиш вэс вэлнý, Обь кач ванжыдэок йутгэл дон ирвэл ло вэкylä сэрнäл кэйт. СССР-н стъэп зоныштыш остатка стъэпши Иртиш рэкэн вургымла вэлнýши Кулундынски стъэп ылэш. Йэвропышты стъэп полоса йуг вэлнý Шим таңыж дон Кавказ кырыквлä йактэ шывшылт шоэш, Азиштäжий Турански лап тörэмштäшсанзalan пустиньвлä дон пэлэпустиньвлä йактэ шоэш.

Шыргы полоса дон лачокши стъэп лоштыш полосам шыргын стъэпш. лымдайт.

Почвывлă. Шырган стъэп полосаштылаок стъэп полосаштат почвывлă шимроканвлă, йажон шацыктат. Шырган стъэпън сэвэрвэл граньицажы шимрок вэрэн сэвэрвэл граньицадон иктиш толэш. Ти зонышты пиш йажон шацыктыши почвы 100 млн. га-ат утла киэт, Сойузын ма-улы үдэм вэржгыц кым пайышты кок пайжи нэрэй тиды лиэш; сола халык тиштэ сэк чакын ылă.

Тэнэ пиш кымдан киши шимрок полоса зэмлья шар вэлний мол вэрэ ньигыштат укэ. Такэш агул вэт, Амэрикштыйш Сойэдьиньонный штатвлă гань пиш пайан, цилă улан сэндэлхкэт вэк мääмэн шимрокан вэрэм шум йылатэн анжат.

Шимрок кыды вэрэ лаштыкын льосс вэлний киёт. Шимрок зоны вадывэл монгырышты ёнгысэр, торэшшы тиштэ 400 км нэрэй лиэш, ирвэл монгырышыла со кымдаэмлтэш, Тамбов лишны 800 км кымдых лиэш; пакыла, ирвэл вэклээ эчээт ёнгысэрэмлтэш.

Шимрок — пиш тыгыды пырцэн рок; пиш куштылгын шаланы; цырэж — пыт шимгыцок шоколад цырээн йактэ; кыжгыцши 1—1,5 м йактэ шоэш. Пиш когон кушкын шалгыши шуды кушкышвэл шуки пыргам биштэ, кльимат кукши дэй начкыжат почвышты когон агулат, пыргаэт ак шу, лывалнай киши льосстон пижэш, кыжгын шынээш, шуки погыналтэш. Шим рокышты пырга 5—10% нэрэй улы, кыды вэрвлэштэ 16% йактэ, эчэ 20% йактээт шоэш вэк—тидэм кыжгы („тучный“) шимрокэш лымдэт, тэхэнь вэрвлам Йылгыц ирвэл монгырышыла ужаш лиэш. Шимрокышты тинэр шуки пырга улат, сэдйндон йажон шацыкта вэт.

Сэвэр вэлний, шыргы область граньицă лишкырэй, шимрокышты пырга чийдэмэш, рок цырэжэт лудалга, кычалмашты ак шаланылт, пырса гань тыгыды маклакан рокышки сэрнэлтэш. Тэхэнь роквлам шыргыштэй лудикэй рокэш лымдэт. Шырган вэрштэ лывыргы шукирак шалга, сэдйндон шимрок юшкэ сэнжым вашталта. Шимрок тиштэ ломыжанэш, „дъэградириуя“ маныт. Йуг вэклэ осадкы чийдэн вазэш, кушкышвэл ныгыдын ак күшэп, сэдйндон пырга тышаёй чийдэн лиэш, почвын цырэжэт вашталтэш, пыцкэтэ лудалги лиэш. Пырга ылмашат 4—6% йактэ валэн кээ; тэхэнь „шоколад“ цырээн шимрок паштэк вара соталгырак, каштан валган дэй пыцкэтэ лудалги роквлам тыйгэллэйтэй; ти йиши роквламштэ 2% нэрэй вэлэ пырга улы, вэцкыжэн киёт. Ти стъэпвлаштэ кушкыш чийдэн дэй пиш йылэ кошкэн пытэ, сэдйндон пырга жат пиш чийдэн лиэш.

Стъэпвлаштэ малын шыргы укэ. Лачокши кырэной стъэпыштэ шыргы вэксөөк укэ. Лачокши тама, стъэпвлаштэ шыргы ныигнамат күштэ. Тилэцэт утла эчэ, стъэпвлан граньицă перви сэвэр вэйли эртэн ылни. Шыргыварарак күшкаш тыйгэлэн, пытэри рэкэ лапатавлай мычкы күшкын миэн, пакыла күкшикэвэл мычкы шэрлэш тыйгэлэн, стъэпышкылай күшкын шэрлэн, Зэмлья пашам эдэм вилэш тыйгэлэнэт, шыргын цактэрэн колтэн, йуг вэклэ шэрлэш ирбэйм путэ. Исторически йактэштэ вэрэмэн стъэпвлан сэвэрвэл граньицă Кийев—Бранск—Калуга линии йактэ шон, тыйшэц вара Ока рэкэ мыч Йыл йактэ. Йыл мыч Горькийгыц Казань йактэ эртэн. Кызийтши вэрэмэнэт эчэ стъэп күшкышвэл вэйли—вэрэ пэрвиш тошты граньицэ кытлашти күшкыт, примэрлэн, Московски областышты Ока көм вэлнийж извоска рокан вэрвлэш.

Стъэпыштэ кльимат условивлă гишэн шыргы күшкын ак кэрт: начкы тиштэ чийдэн вазэш, кукши вэрэмэ күжин шалга. Эчэ ик кого вир улы, тиды стъэп почвывлă лывалнай шукиракок санзал улы, ниний гишэн пушнгы важвлэ

портыалтыт; сэдйндон стъэпвлэшгүй шыргывлэл рэкэ лапатавлэ мэчкы, балкы-
влашты дэй кэрэмвэл мыхкы вэлэ күшкыт, тэхэнь вэрвлэшты санзал мыхкылт
лактыйн.

Күшкышвлэл, Йэвропэйски чистьаштэш шыргэн стъэп подзо-
нышты шырэнок күшкы пушаңгүй тум ылэш, сэдйндон Йэвропэй-
ски шыргэн стъэпым цилажомок тум шыргэш шотлат, рошавлэ-
жим тумэр маныт. Тумгүц паснаа балштэшэн пушаңгүй иишвлэ
логбүц эчэ писты, шол, ваштар, шорвэ күшкыт, вадывлэл вэлнэллэ —
граб, йавор, груши, чэрэшни, тышкэр иишвлэл — лочкаванды
(тъэрн), бойаришнык. Лачокши стъэпышты рэкэ лапатавлэ мых-
кы күшкы шыргывлэштэл сэдий пушаңгывлэл оо күшкыт; Украинаш-
ты тэхэнь шыргывлэл "льевадывлэш" лымдайт.

Шыргэн стъэпыштыш кымда балштэшэн шыргывлэл кынамжы айыртэмбийнок
цэвэрвлэл күшкын шагалыт. Тумвлэл, пистивлэл, ваштарвлэл дэй шорвавлэл пиш
цэхжигывлэл күшкын шагалыт, мыхашвлэштэдийн амашлаок мүдэн шындайт. Тэхэнь
лэвэш лйвэлэн, вуйта вэс йатаждон пыркэм тышкэвлэл дэй бэрэскэльт тышкэр
кушкын шагалэш, шыргы түрвлэш лочкаванды шарлэн шагалэш. Ниний
лйвэлэн рок вэйнок, шошын йайдэ, пушаңгүй балштэшвлэл шарлэн кэмэшкы, пиш
цэвэр пелэдбүшлэл пэлэт шынэйт. Сэвэр вэлнэ күшкы ик статын имэн шыргы-
влэшты тэхэнь цэвэр рийжлы пелэдбүш ковёрвлэл ат уж. Тиштиш шыргы-
влэшты йыдэт-кэчэт кэвклэл мирыт. Вады лилдэл шокта вэлэ, тйнамок шыж-
вавлэл миранш тэнгэллайт. Шишкын йукишты, кынэ шон мирантым йуквлэшты
йыт вашт, царнайдэок шактат.

Лачокши стъэп подзонышты соок күшкы шудывлэ кинды
иишвлэл — тьипчак дон ковиль шуды, охыра важанвлэл (примэрлан
тъульпанвлэл), кыды-тидий тышкэрвлэл (дьикий миндал, стъэп вищ-
ниопка, лочкаванды). Кызытшы вэрэмэн стъэпым вашток ганьок
кырал шумы, тыхалтэм вэрвлэл кышак-тишак вэлэ кодынты, тэхэнь
вэрвлэши кызыт заповэдныйквэлам ѿштэн шындамы. Быкэ
сэмийн күшкын шалгыши күшкышвлэл стъэп зоныштышлаок
молы зонывлэшты эдэм ныигыштат тэнгэ когон вашталтыдэ. Кы-
ралмы вэрвлэши ўдай пырахымык, йарээш кодмы вэрвлэши
(“зальэжи” манимывлэш) самшудывлэл дэй кынныж шудывлэл күшкын
шагалыт; шуки вэрэмээртэй эртэмийкы, кынам 30 ишти моло ижы,
пыйтари күшкын стъэп шудывлэл күшкаш тэнгэллайт.

Пэрвиш ганьок шалгыши стъэпвлэл и мыхкы вэрэмвлээртэм сэмийн ваш-
талт миэт. Ирбэ шошмын, лым шылэн вэлэ кээ, стъэп вэйлан пиш йылэ шуды
лактыйн кээ, пелэдэш тэнгэл колта, ти шуды лошты сэж шукужок охыра
ийш важанвлэл: соталгы кловой пелэдбүшэн гиацинтвлэл, сирэнь валган дэй сары
пелэдбүшэн ирисвлэл, крокусвлэл, сары дэй йакшаргы тъульпанвлэл. Шошын пы-
тыйц кытлан, кайгыж тэнгэлтийшин күшкышвлэл когон вашталт кээт, охыра ииш
важан шудывлэл вэрэш ныгыды пын балштэшэн, лудалгы цырээн мыйтк шуды-
влэл пиш кого пышан шалфэй дэй тьимийн шудывлэл, шуки цырээн пелэдбүшэн
астрагалвлэл дэй сарын пелэтши лапчаткывлэл күшкын шагалыт.

Ийуль тэнгэлтийшин стъэп күшкышвлэл лач йажонок күшкын пелэт шот. Ти
вэрэмэн пиш когон пелэт шагалыт, сэж вэйлкок ковиль шуды кымылт шагалэш:
тидийн лудикэ пынвлэж мардэж сэмийн вэльгыжалт кэчэт, стъэпышты вуйта
выйт көзвлээртэн-эртэн кээт машанэт, пиш шышылэн чучэш. Тэнамара стъэп
ик сэмийн, ик вэйвлэлан лин шынэш: сарикэ лудалгы цырээн, анжаш худаок
агыл — бышкэ сэмийнжий цэвэрэн кайш, кышты-тишты лаштыкын пэтийнвлэлэл
васильок, шалфэй дэй йийгэл вуйтан пелэдбүшвлэл кайыкалт дэй коштадл шалгыши
шуды логбүц вэрбин-вэрэ стъэп тышкэрвлэл шапката ыжар аравлэл кайын колтат.

Кайгыжин пэлдэш кытлашты стъэп шудывлэл кого айарэш вэльват, кош-
кат, тйнамара у ииш күшкышвлэл лактыйн кээт, цэвэрвлэл агуялэп, пелэдбүшвлэл

шты Йажовлә ағыләп, тәңгэ гыйнъят, айар шокшым, кукшым Йажон тырхат. Тиды — махань-шон йиши шодышудывлә.

Выльян кәшүй стъепш шудывлә чыйды күшкүт, шукуракынжок икаран пэлэтшүй көсрофит йиши шудывлә; миж гань пынан астрвлә, кловойика лудалгы шодышудывлә, шәрәнок тыгызы нүжэр, вәтәкйинэ дә молывләйт күшкүн шагалыт. Ти вәрәмән стъеп сусу ағыл, йықырикән анжа. Пыцкәтә кловой пылгомбىц йорбылтмыләок тырхыдымы шокшы толәш, кәквлә ак мырәп. Цырдыйквла вәлә царныдәок саслат. Кынам-тинаам, тагышэн мыйндырын бörшымардәж тәрванилт кәйт, ошма пыракым аль шимрек пыракым столмыла күшкү пытгрен лүктә. Кошкэн шайшы шуды пытгрывлам, шуды пырцывлам висыктарән лүктә, вара стъеп кымдыкәш йурлаок шавыктэн валта. Мыйндырны кловой выйолосавләлә сыйнәеш кайш, тыйтәрә лоштышла шыргывлә, тамахань Ылыш ләвашвлә кайын колтат... Тиды мираж, марево (сыйнәеш каймаш). Лачокшым гыйн, тыштät тәхэньюк күкшы шалга, шокшы пелтä.

Выльян шайшүй стъеп кымдыкәш „пэрракаты-полье“ күкшыш аравлам мартдәж бортыктэн кыргыштыләш, стъеп вылын нинийн нүшмейвлам шавыктэн каныштәш.

СССР-н Йәвропәйски чәстүйштүй ирвәл вәкүлә шимрокаи стъепвлә Бәлый рәкә йактә шот. Вара стъепшын сәвәрвәл граныциҗай Урал йыр йуг вәцйилә сәрнәл эртә, Урал вәс вәлий вара, шәрән пиштүмү скатьэрт гань төр стъепвлә, шимрокаи төрәмвлә түнгәләлтүт; төрәмвләштүй пиш шуку коаш йәрвлә улы, кыдывләжүй ширүй вәдәнвлә, кыдывләжүй санзалаң вәдәнвлә, изивләйт, когораквләйт ылыт. Урал шайылныш стъепвләштүй лачокок пиш шуку йәр улы; Йәвропәйски чәстүйштүй шимрокаи төрәмвлә шокшумын күнүн күнүн, түштүш стъепвләштүй эчэ вәс айыртәм улы, когонжок тәңгэ вадывәлсибирски стъепшүй коги рошавлам стъеп кымдыкәш цилә вәрэ күшкүн шалгат, тәхэнь рошавлам түштүй „колки“ маныт („когилайн стъеп“ манмы лиеш).

Кырык стъепвлә. Алтайски кырывләштүй шыргыдым вәлвләштүй стъеп шудывлә 360 м күкшүйшкү күшкүн кузат, кырык лоштыш лапатавлә мычкы шоэнок ағыл 1000 м күкшүйштүй вәк кырык стъепвлә манмы вәрвлә лит. Ирвәл Сибирьштүй стъепвлә пасна островвләлә шәпшалә киат; тәхэнь стъепвләжүй: Минусински стъеп, Абакански стъеп, Забайкальштүй стъепвлә кырык ёрдýжвләштүйт ылыт; тиштүш стъепвлә ләвәлнү курым күлмүй рок киа. Тынъ-Шань дон Памир кырык ёрдýвлән күшкү вәлвләштүй кырык стъепвлә түләцәт күшкү шот (3000 м йактә).

Животныйвлә. Шыргы зоныштыш торц стъепвләштүй шалдыра животныйвлә пүлә чыйдүн ылыт. Йуг вәлий русски стъепвләштүй Ылышы дыикйи имни — тарпаң дә антыилоп — сайга изиши вәлекиен кодыныт, сәдывләжәт азиатски стъепвләштүй вәлә улы. Тыгыды животныйвләжүй, айыртәмйонок гризуунвлә: сусликвлә, суроквлә аль байбаквлә, рок морэнвлә, ёрләнвлә, ныр кальявлә цилә вәрәок шукун ылыт. Суроккүц пасна ти животныйвлә циләнок кырал шумы стъепшүй шукуракын вәлә түләлтүйт, ўдым киндүвләм качкыт, сола хозайлства пашалан кого эксыкым Ыштат, кыралмы вәрәм сурок вәлә аж яраты. Кәквләйт стъепшүй шуку улы, лач стъеп кәквләжок, стъепвләштүй вәлә Ылышывлә: кыргышталышывлә — дрофа дон стрэпэт; цый йишивлә — выльдырсан, кыйзат тиды шыргы областышкат миэн шон, эчэ приста аль луды манмы куропаткы, ти кәк сәвәр вәкүлә мыйндыркү шоэш; орави йишивлә — тыривлә ылыт. Стъеп кәквлә сарика-лудалы аль

пыйцкätä лудалгы пынанвлä ылыт, шýжы вэкýлä выльэн-выльэн шýщшы стъэп шуды цýрэн ылытат, йýлэок ат цаклы. Хищнык кэквлä: кучкыжвлä, курныжвлä, вäрашвлä шуки улы. Нинь тишты пишок шукин ылыт, стъэпшык лäктбн шагалмыкы, күшнү чонгештэн сärнышы кэквлäm коктым, кымытым кэрэк мада ужат. Вýдышты дä купвлäшты бýлышы кэквлä логыц шýрэнжок красавкы-тыртнья, вýт ушкүж, цärlängïвлä кайыт. Утла когоноң шуки кавшанывлä, когоноң тör шылдыранвлä: маҳань-шон кого цýрдквлä, лачокшы аль чонгештйл кашшы саранча, тидбýж рэкäвлän тýр мычкы начкы вäрвлäшты бýльянэн лäктэш, вара тýшэц кыды-тидй ивлän сэвэр вэкýлä, шýргы полоса граньциä то-кыла чонгештэн кэä. Ўдым вäрвлäm кашкын бýлышы ти вредьтийл-влäгýц пасна эчэ шуки иши вредьтийлвлä ылыт (кузькы кавшаны дä молывлäйт).

Ирвэл вэкýлä кэмй сэмийн азиатски иши животныйлвлä со шукэмайлт миät. Тэнэ, Урал сагашы дä Дон сагашы стъэпвлäшты ужаш лиэш корсак-йрважым, ирвэлниш кальайшым, мугоджар-ски сусликым; хищнык кэквлä логыц — подорльикым; йугтвэл дон вадывэл ло стъэпвлäшты Алтайшты, Монголы граньциä сага — джэйран-антъилопым дä шуран тырим ужаш лиэш.

Пэлэпустиньвлän дä пустиньвлän зоны.

Ти зоны — шимрокан стъэп зоныгыц пакыла шывшылт мишы зоны ылэш, нинь икти вэсштийдон изин-ольэн ушналтыт. Ти зоны Ирвэлийэропэйски тörэмйн йугтвэл дон ирвэл ло чäстъяжым наён вазын, сэвэрвэл дä сэвэрвэл дон вадывэл ло вэцэн Каспийски тангыж йýр Тъэрэк айкэ пэлколцала сärнäl эртä, тэ-нэлэок Кавказ шайыннат Кура рækä лапым дä Каспийски тангыж тýрым, Апшэронски пэлостровкыцын сэвэрвэл монгрышкыла наён вазын. Каспийски тангыжгыцын ирвэл вэкýлä, Покшал Ази-шты, ти зоны тилэцт пиш кымда вäрим наён эш, сэвэр вэлний 51° с. ш.-тýц тýнгэллэтэш, йуг вэлнийжы кырык йрдывлä икактэ шывшылт шоэш. Ти граньциäвлä кöргышты пэлэпустиньвлän дä пустиньвлän зоны цилажы 3760 тýж. кв. км-йм наён эш, аль Сойузын цилä тъэрриторишты 18% наён лиэш.

Кушкышвлän сýндон дä почыввлädон ти зоны кок подзонэш пайылалтэш: 1) сэвэр вэлнийшэш, аль пэлэпустиньвлän подзонэш, 2) йуг вэлнийшэш, аль пустиньвлän подзонэш. Вäр кымдыкыши-тыдон ти подзонывлä коктын икнäрй ганьок ылыт.

Пэлэпустиньвлän подзоны. Ти подзонышты лачокшы шимро-кан стъэпвлä пустиньвлäшкы сärнälтäш тýнгэллёт, ик зоныгыц вэс зонышкы ванжалт мимй вäр тидй ылэш.

Гот мычкаш икпоратка тъэмпэраторы тишты 1° күшнýрæk шалга (Йэвропэйски чäстъяшты), осадкы вацмаш, гот мычкы шимрокан стъэп зонышты торц, 100 мм чыйдй лиэш. Климат соок күшемайлт миät, кушкышвлäйт шоээмайлт, кушкышвлäжайт мы-тыкраквлä лит. Кушкын шагалшы шуды тýшкäвлä лошты цäра вäрвлä кайыт — шудывлä тýшкäн-тýшкäн вэлэ кушкыт.

Пыргаат почвышты чыйдэмэш; шимрок вäрэш каштан цýрээн

рок лиэш, Йыл ён лишний да Кавказ анылын сэвэрвэл дон ирвэл ло лыкышты — пыцката лудалгы почвывлэ лит; Азиатски чистьашты пыцката лудалгы почвывлэ вэрин-вэрэ вэлэ ылыш, Ирээл Сибирьшты воксэок укэ. Пыцката лудалгы почвывлэн областышты осадки 200 *мм*-гыц шуку ак вац.

Климат кукшэмалтый сэмийн почвыжат со когоракын санзалаң миа, санзал шылаташ начкы ак ситү, сэдйндөн санзалэт рок вэлләнрэок догыналтэш. Кынамжы эчэ вэлкок лактый шынэш. Санзал кимы вэржы рок пындашты, санзал кычышы шунрок ланзы вэлны киа, ти ланзы тагынам пиш шукэрдэ ылши Араб-каспийски тангыж бассэйн пындашэш тырлалт шынэш кодын. *Солоньец* манмы вэрвлэ (вэлкок лакшы санзалан вэрвлэ) пиш шуку вэрэ улы, кыды вэржы викок тэхэн почвы вэлэ шынзэн кээ. Солоньецвлэн пындаш ланзышты пиш пингийдэ, пасна столмывлэ гань, призмывлэ постол рок лаштывлэ шалгат. Рокыштыш вэлэ кыды вэржы зэмлья вэлкок кузэн шоэш, тэхэн вэрвлашты солоньецвлэн вэс статьян лит, нинён үл ланзышты шыльдэргэн пышкыдэмалт кээ, солоньецвлэн вара *солончаквлышкай* сэрнэлтэйт.

Солоньецвлэш, солончаквлэш сольванковый күшкышвлэ, кыжы, лывыргы ыжар юлшташанвлэ күшкыт; пэлэпустинын молы чистьавлашты когонжок шодышудывлэ күшкыт, шоэркай тьипчак, вэрбльуд качмы колъучкы (имян шуды) да молывлэйт күшкыт. Шуды наёмий вэр лошток цилэ вэрэй яйрэе рок лаштывлэ, нима күштэм цэрэй вэрвлэ патнавлалоок шынзэн кээт. Шошым солончаквлэш вэлэ наёмий шында, кынгыжым викок кошкэн кээт, санзалан яйр вэлэ шынзэн кодэш.

Солончак участковлэ колышы гүннэвлэ ылыш, нима юлшмаштак ак кай, анжал колтымыкы — пиш йыкыракан чучэш. Стол вэллэвэ гань тэр киа, шудывлажат пилэ вэрэок укэ. Вэрин-вэрэ почвы цэрээк киа, күкши игэчийн санзал лактый шынэш, вуйта покшым наёмий шында. Стээп кымдыхеш шуку вэрэок күштишишты шуды түшкавлэ пиш шоэн шынзэн кээт. Түштишишты лудик валган ыжар тамаджиск түшкавлэ күшкыкалалт, соталгы сирэнэ валган пэлэбүшвлэм сэкэн шындат. Молы вэржы стээпийшты ваштог шодышуды вэлэ күшкын шагалаш. Живогныйвлэ тэхэннэ стээпийшты пиш чайды, сачээлдон виталг шыцшы почвышты шукшыллёнэт мыны опташ акли, зэрвэллёнэт пыжаш юштэш акли. Тэхэннэ стээп мыч кэйэт-кэйт, со ик статьян йыкырика картынж синэй анылын эртэй.

Пустиньвлэн подзоны. Пустичьвлэн подзоны Йэвропэйски чистьян ката юугвэл дон ирвэл ло тэршти да Гурински лап төрэмшти ылэш. Тэл тишигэ шокшырак ылэш. Тэл түлзэйвлэн икпоратка тъэмпэраторы сэвэр вэлнэ -10° нарш шалга, юг вэлнэ -1° . Лым вацмы кэчийвлэ хот мычкы цилажы 20 нарш вэлэ. Осадкы хот мычкы пиш чайдын вазэш, кынамжы 100 *мм*-гыцэт чайды лиэш. Кынгыж вэрэмэн цилэ кошка, юлэн кээ; күшкыш злэтишишты иктэй-вэсэй лоштышты пиш мэндбэрэн күшкын шалгаг, нинён юшкэ сэндышты сэмийн пиш чайды вэлэ парышкы лактэш (аигэйсэр, цаклака юлшташвлэ вэлэн эчэ пын күшкын шынэш, кыды күшкышвлэжэн юлшташвлэшты викок укэ, шуку күшкышвлэ пиш цаклакавлэ, шыралши имянвлэ, пынанвлэ; кужы вижанвлэ моло).

Пустиньвлă кок юиш ылыт: ошмаан дă шунроканвлă.

Ошмаан пустиньвлă пĕрвиш таңыж пындашэш шыцшы лъвий-ран роквлагыц, когонжок шуалгэн кэшы, мардэждон вьсыйктэрэн оптымы ошма кү пыраккыц лиалтыйт. Погыналт шыцшы ошма пытари изи пасна күкшикавлашкы аралалт шынзэш, ти аравлам барханвлăэш лымдат, нинй вара юшкэ лоштышты ушналтыт, мардэжэн годым вăргыш вăрьшкы кашши бархан ошма ййран-влашкы погыналтыт. Барханвлă 10 м күкшицат утла лит, мардэж сэмйнъ юшталт кэмийшти сэмийнъ, мам вăш лит, цилă мудэн пиштят. Манъар гйнъят вэрэмшти куштылгырак тыгыды ошмам изин-ольэн мардэж вьсыйктэрэн найнгэя, шалдырарак ошмажы вăрэшок кодеш, ошма ййранвлă сэдйнэ лапэмалтыйт. Тышак вара, ошма ййранвлă вьлан бăлыштاشтымь вурдан, укшан да кужы важан кушкышвлă кушкын лактыйт. Мардэжэн вьсайтшой ошмажы вьцкыж вурдывлă логиц кайнъблынок эртэ, кыргыжэш, нийнэм ак муды; кого мардэжэш ошмам когон вьсыйктэрэн кэа гйнъят, кушкышым вăржыгыц намал ак кэ, кужы важвлă кычат.

Ошмашты, сэк вьланн妖эт вăк, ситалык лывыргы шалга, йыт ййдэ воздух юкшымашэш лывыргы тэнгэ вазэш. Игин-ольэн вара тэнэ вăрэш шагал колтыши барханвлă вьлан мытык важан кушкышвлăэт кушкын лактыйт. Тайнам вара бархан рăдывлă вăрэш пасна-пасна шынзышы күкшикă аравлă лиалт шынзэйт, бархан ошмавлă-вăрэш пүргикă ораан ошмавлă лит. Тышак шуды кушкышвлă (ошма' шыльы, ошма шодышуды дă молывлăэт) кушкыт, тайлэц пасна эчэ тэхэнь ошмавлăэш саксаул кушкэш; пустиньшти кушши пушаңгы лач ик саксаул вэлэ ылэш, 6-8 м күкшицаш кушкэш, пиш тыгыды йлышташан, лэлй, пингий, рашка пушаңгы ылэш, пиш йажон шокшын йыла.

Саксаул шыргывлă молы зоныштыш шыргывлă гань агулэп, нийнгыц викок айырлалтыт.

Саксаул шыргышкы пырэн шагалши эдэм тőрök цакла: тишти нымахань юмблат укэ, кечий сотыгыц, пэлтэйш айаргыц шылым шынзаш вăр укэ. Саксаул шыргышти лачокши юмбл укэ. Йэвропейцан каваштыжи пустинь шокшым ак тырхы, йыла; саксаул шыргы лаштыри нушаңгы вашох, кечий соты эртээт кайналтлайш моло итэт шаны, йаря вăрьштишлэок когон йылата. Йонгата воздух вăрэш тишти царя вăрьштиш торц пушэ вэлэ кайнъблыр, пайцката воздух шалга.

Шэрлэлт шыцшы, шонги саксаул пушаңгывлă лодон кечи мыч каштат гийнъят, ик живой существамат—кэкимэт, зэрэймэт ужаши акли. Тышти шыгэрвичыштиш гань тир шалга. Кечи мыры ак шакты, цырцийк юук укэ, бăлышташ юкут тишти ак шакты, ти шыргышти бăлышташвлă укэ. Пыц амалэн кечий гань саксаул шыргы тырын шалга; пиш кого мардэжэн годым вэлэ укшвлă йычыргэ шырналтыйт, эчэ ошма пырцывлă пушаңгывлă логиц шыгыг шактэн эртээт.

Пасна пүргикă вьланн мардэжэш изин-ольэн ошма со кыргыжэш, пүргикавлă лоштыш лапвлашкы юшталт вала. Рэльйэф тőрлэннэш дă ти лоэшок рок лывыргызы чйдэмэш, сэдйндон пĕрвиш кушкышвлă вăрэш вэс йишвлă — пэлэпустинь стъэвлăштиш кушкышвлă кушкыт (ки дăй юиш кипец, эфэдра дă молывлăэт). Пүргикăэн ошмавлă вăрэш ошмаан стъэвлă лиалтыйт. Покшал Азиштиш ошмаан пустиньвлă, ошма вăрвлă тэнэ шынзэн шоктат. Кынам эчэ кочевныквлă юшкэ вольык кытёвлаштым

кытэн кандыштыат, ошма вайлнш шудым нинён кытёштй качын пытэрэ; тёнам ошма стъэвлэл дэ пүргикэ араан ошмавлэ эчэ висалт кашташ тыйгэлэйт. Кийзитши вэрэмэн пустиньвлэшти шуки вэрэжок пүргикэ араан ошмавлэ улы.

Варгыц варыш висалт кашмы ошма варышти мардэжэн годым, айыртэмэнжок штурма мардэж годым, пиш лүдбэшлэл лиэш.

Изи мардэж годымок бархан нэркавлэш вуйта шайкш нэлэн шийндэ, тэнэ мардэж сэмьи ошма нэркэйши лапышкила ошма висалтэш. Маньарак когон бийблэл, сэдйнхэрэй когон бархан мычашвла висалтэйт; штурма годым атмосфэры ций ошма пырак висалт кузэн шийнэш, тёнам ныммат ужаш акли; пиш укээн соты кечинэт кечы шалгым варым палаш акли, пиш айаран сотыгэчинэт тильзэ сотан ийт постолла вэлэ кайеш; вуйта пиш ныгыды тыйтийрэ лоштышила лишьл бархан нэркавлэл палдбэрнайт, пакылажы сарикэ шайкшлэ вэлэ кайеш; йыштыргэ мүрэн ошма висалтэш, корнышты ма попаза — цилэ мүдэ, кэшбэ караванымат мүдэн шийндэ машанымла. Пийлышшкэ, сийнэшкэ ошма шайшкайтэш, ышмашты цодыргэ вэлэ шакта, висалт кэшбэ ошма пырцбивлэ эдэм лицээш миэн сэпнэт гынь, пиш когон карштарат. Вэрэш шагалат гыньят, йажоок агыл — шалгым вэрэш тийнэмок у бархан аралалтэш.

Варгыц варыш кашши ошмавлэ Йэвропэйски чистьёштят ылыт, Йыл дон Йэргэнни лошты, Йыл вэс сирышти, Каспийски таныхгыц сэвэр вэкия (Ринь-ощма). Каспийски таныхгыц иугвэл дон ирвэл ло вэлнэлэ ошма пустинь Ка-а-кум киа (карамий, костан манмы статьян ынгылымла).

Аму-дария дон Сир-дария лошты Кызил-Кум (йакшар ошман) пустинь киа.

Шунрокан пустиньвлэлэ тийнэлэлок пиш кымда вэрвлам нэлэн вазынит; тэхэнь пустиньвлэл: Каспийски таныхгыц ирвэл вэлнэлэ Усть-урт пустинь, Балхаш йаргыцэн вадывэл вэлнэлэ. Бэк-пакдала пустиньштий иугвэл дон вадывэл чистьёштэйжий воксэок ныммат ак куш. Пиш төр вайлвэлэн вэр киа, вуйта пыцкэтэ-лудалгы вайлвэлэн таныхгыц кылмэн шийнэй машанэт — пиш тырын шийнэ. Шунрокан пустиньвлэш пиш чидыйши күшкүшвлэл күшкүт, ик цырээнвлэл, ик статьянвлэл. Луды цырээн шодышуды когонок күшкэш, кэнгэж эртэмшэш шодышуудынат цырэжь сotalга; рок тэрвэнок вазын күшкүш, тыгыды, лудыль авырэй цырээн ватыгынэ ииш шуды (молочай) тэхэньок, цэвэр агыл. Солончак вэрвлэйт, йыргэцбэшти пыцкэтэ ыжар цырээн сольбанкы шуды лаштыквлэ күшкүт гыньят, пустиньям ак цэвэрэмдэй.

Почвывлэл. СССР-н Азиатски чистьёштий, иуг вэкиялэ кэмий сэмын, пыцкэтэ лудалгы вэрэш лудырок манмы почвывлэ лит. Лудыроквлэ ошалгы луды цырэгэйц пасна эчэ тэвэ мадон айырлалтыт: ти ииш рокышты углыэкислэй извоска шуки улы. Льюсс рок вайлэн лиалтши лудыроквлэм йори лывыртэн миаш гынь, ниний йажо шачышвлам пуат. Тэхэнь почван вэр Покшал Азишти кырык йырдэвлэн лапышты ёнгысёр какльака полосадон киа. Пустиньштий лудыроквлэ чиды пыргаан ылыт гыньят, йори лывыртэн мимийк йажо шачышым пуэн кэрдйт. Лудыроквлэ, солончаквлагэ дэ ошма вэрвлагэ нэлмийк, цилажий 850 түж кв. км кымдыкат утла варым нэлбнит, ошма пустиньвлэ — 750 түж. кв. км нэрэй лит.

Лудырокан вәрвлам Закавказийштә дә Йылын үл чәстүйашты-
жы ужаш лиеш.

Пустинь зоны — хозайтвалаң „Йамши”, нымалан йардымы вәр ыләш йанын шукунжок шанат. Тәхэнъ шанымаш төр агыл; ти зонышты кәчбай соты мол вә-
рыштыйшкыц шуку вазэш, тиштыш почывылә (лудыроквлә) пиш йожон шаңыктат. Выйт вәлә ак ситбай, выйши гәйнъ сага ылышы рәкәвләштәк дә түшәц йогзән вә-
лыши рәкәвләштиш шуку улы. Кышкы выйт колталтымы, тәхэнъ вәрвлам кыйзит
мәләйинә таманьтар мәйллион тонын хлопкым, виноградым, фруктывлам пугат. Шу-
шырак вәрбым вәлә бинде нортэн шоктымла. Нортим зэмләй вәр мәддона иғбыц
ишкә со шукемеш. Зэмләй нортимаш пашашты сәк кого проект тәхэнъ ыләш:
Аму-дария кыйзит Аральски таныжышки ләктәш, пәрвике Каспийски таныжыши
йогзән ләктәш ылын, ти рәкәм кейзит тошты корнышкыжы виктәрән колташ
шанат. Карап-кумәш киен котыш тошты корныжым сәдблән йонатал колтымла
дә вәйдым виктәрән колтымла. Тынам вара Аму-дария мычкы кок вәлнүйжат
шуку вәрбым нортэн колташ лиеш. Йошталт кашшы ошмавламат тынам цәрәш
лиеш — ошма ақасивлам, ошмаеш күшши абрикосвлам, пиш тотлы күңгән
альича түшкәвлам, пользы пуши шодышшудывлам, каучук шудывлам вәлә шыйндән
кәеш кәләш. Цилә пашаштак эдәмбашты, кыйзит ма план сәмәйн, органызуялтын
бышташ тынгәльгинә гәйнъ, науки палышымдан пустиньбымат сыйнәнә, тыйдам вара
тидат пәләт шыйциш садышкы сәрнәлт шоеш.

Животныйвлә. Пәләппустиньвлән подзонышты йарлалтшы животныйвлә Ылат: ик вәцийн — лач стъэпыштышвлә, вәс вәцийн —
пустиньшты вәлә Ылышвлә. Кымда кычан животный стъэпыш-
ты Ылышшы — сайга улы, пустиньштыш гризун — ошма сус-
льник, ошмаштыш рок морән хищнык — ошма нәргү. Шуку живо-
тныйжок — шышэр пукшышывләжат дә кәквләйт вәр сәмәш толышы
цырәнвлә ылты: сарика-лудалгы ёль сарика-ощма валган ылты.

Ошма животныйвлә шукун ылты. Шайдырналт кашшывлә, ош-
ма цырә каваштанвлә сәк шукун ылты. Шәкшәльшвлә логыц сәк
когожы — варан, 1—1½, м кыт ыләш. Кышкывлә шуку йиши улы: гәрәмүчий
кышкы йиши йадан щитоморднык кышкы, стъэпыштыш
удав; шайдырнышвлә логыц вәс йишвлә — стъэпыштыш чәрәпаҳы;
кында кычанвлә — кулан, антилоп джәйран; кәквлә — саксаул
сойкы, саксаул орави; иәҗигү йаланвлә — йадан аңырэмшү — кара-
курт, вәрбльудвләлән, имньивләлән лүдыш ыләш, эчә скорпион
дон фалангы ылты.

Кыды животныйвләжай пустиньшты Ылыш пишок тымән шо-
ныт, вәлвәл цырәдон вәләйт агыл сәмәш толыт, эчә Ылышмаш ус-
ловивләшшәт тымән шынзыныт, кәнгүж вәрэмән нини амалаш
вазыт (чәрәпаҳы, сусльник).

Пустиньштыш рәкәвлә тир мычкы дә йәрвлә йыр күшкыш-
влә, животныйвлә воксәок вәс йишвлә. Аму-дария кок вәлнүй
выйт налмы шыргывлә (тугайвлә) күшкын шагалыныт; ик пушаш-
нышток махань шон йиши Ылышшаш тополь, тамариск, джида
пушашывлә пиш чакын күшкын шагалыт; пиш шыре цышмәр
лин шагаләш. Дыэльтүвләштиш, рәкәвлән дә йәрвлән ошма тир
воктән күкүй амыж күшкын шагаләш; кыш анжалат, амыж вәлә
шалга. Ти амыж лошты тиғрым, ләопардым, дыккый кабаным,
бухарски лучым ужаш лиеш; кәквлә — бакланвлә, пэльканвлә
дә фазанвлә Ылат.

Покшалазиатски рәкәвлән түңгыштылә, Аму-дария гань рәкәвләшти, сир
тир мычкы кок вәлнәт тугай манмы полосавлә кәэт, ёль рәкә тир мычкы,

37-шы рис. Покшал Азишты кошкен көшүй рәкә вәр.

иксәвлә воктән күшкүн шагалышы уала да сакой йиш ылышташан тополь цышмәр ылеш. Кыды вәрә тугайвлә пытэн кээт, тышаң амыж налын шындэн; рәкә ёг-токыла лишэммә сәмйинь, ти амыжвлә со кымдан да пиш шыран күшкүн шалгат, сир тыйрвлам со кымдаракын налын миат; кыды вәрәжей пишок кымдан күшкүн шалгат. Аму-даря кок вәлнүштүй амыжла — ти вәрбаштыш лачошы джууглар ганьок ылеш. Амыж логын вәрблүүд, аль тидын мыгыр тупэш күзэн шыщыш эдемат ак кай. Пингиди цаклака амыж ваштыр лошты хабанвлә да тыйгрвлә вәлэ каштын көрдигит, амыж вуйыштызы пыцката валган шалдыра ылышташвлә мәтэлкәлә кечалт шынэйт. Ти амыжышты да тугайвлашты маньар фазанвлә ылайт, шотат уке!

Субтропически күшкүшвлә да йугвэл кырык шыргывлан зоны.

Ти зоны кымда вәрбим ак нал, СССР тъэрриторин йугвэл тыйрштыш лаштыклам вәлэ налеш. Тэхэнь вәрвлашты пиш шукершы эпохын лъяднык налмый эпохыгыцат анзыциши геологишти *трэтичный период* манмы вәрэмэн күшши шыргывләок эчэ ылэн шоктэнйт, изиш аль когоракын вашталталтыныт вәлэ. Ты шыргывлашты кымда ылышташан, кынамжы иман пушангывлә күшкүт; тыштакэнок эчэ кого пушангывлә лыйвалан тыгыды пушангывлә күшкүт, ти шотышты курымок ыжаргэн шалгышы күшкүшвлә ылтыт. Кышты рэльйэфши, клемматши айыртэмийнок йажо ылын, тэхэнь вәрвләэш ти шыргывлә пэрэглэл кодыныт; тэхэнь вәрвлә лымынжок: 1) Закавказийшти, вадывэл монгрышты, Шимтаныж тыйришти, Батум дон Сочи лошты (Колхиды манмы вәр);

эчэ йугвэл-ирвэл ло түрштй, Каспийски тангыж түрштй; Лэнкорань лишны (Талиш манмы вэр); 2) Ази матьэрикйн вэс түрштй, Уссури рэкаа мычкы дэ Амур рэкан покшал чистьё мычкы. Ти областивлэштй кээйтй вэрэмэнэт климат условивлэ, когонжок лывыргы шалгынаш моло, трэтичный период готши ганьракок ылыт, түштй айыртэмйнок тэхэннэрэк ылэш.

Ти вэр лаштыквэл сагашы вэрвлэштй, кышты климат условивлэ когоракынок вашталтынит — куксы линйт аль ўштэм кээйт, түштй шыргывлэл вашталт кэнйт, чадэмэнйт. Тэхэнь шыргывлэштэт бэлбштэшэн дэ имэн ииш пушангывлэ күшкыт ыннэж, когонжок түштй, сэвэрвэл шыргывлэштйшлэок, кок-кым ииш пушангы күшкыт, молывлажй йарлалтынвэл вэлэ ылыт. Тэхэнь шыргывлэл Кримштй, Кавказынты дэ Покшал Ази кырыквэштй күшкыт.

Тэхэнь шыргэн вэржж 500 түж. кв. км нэрли эш, аль вэс статьян манмыкы гынь, Сойузын цилэ тъэрриториштжж 20% ат утла лиэш.

Закавказийэ. Шим тангыж түр (Колхиды) климат условивлэжж тэхэннэвэл: гот мычкы тиштй осадки 2000—2500 м нэрли вазэш, гот мычкаш икпоратка тъэмпературы +14° лиэш. Шыргывлэ тиштй айыртэмйнок пайанвлэ, пиш шырэвлэ, кашташлитымывлэ ганьок ылыт, кого цышмэрвлэ күшкыт.

Ти шыргывлэштй махань-шон ииш күшкыншвэл күшкыт, мэнмэн шыргывлэштй торц когон шуксы ииш пушангы түштй күшкэш. Түштй күшкыт: буц, граб, карагач, ош тополь, лапина дэ эчэ молывлэйт. Пушангывлэ ийр, түргыц мычаш йактэок махань-шон льянанвлэ, дыкай виноград дэ плүүш вэдэллэлт күшкыт.

Ийгэрэ-Ийгэрэок күшкын шагалтын пушангывлэ махань-шон иишвлэ ылыт — граб, карагач, ош тополь дэ молывлэйт бэшээ мычаштынод иквэрэш йарлалт шагалтыт — лэваш ганьок лин шынээш, тэхэнь ыжар лэваш вашт кечай соты пүц вэлэ витэ. Пушангывлэ ийр ўлбц күшкок махань-шон льянанвлэ мүдэн шынданэт. Тиштй бэшээ турэшбайжок дыкай виноград күшкэш. Кыды пушангыж, когонжок тумвлам пыцалты бэлбштэшэн плүүш мүдэн шындэ, пушангыжат ыжар арала вэлэ кайш. Пушангывлэ лоэш имэн дэ эчэ күримок ыжартэн шалгыны тышкэрвэл: бойаришнык, падуб, аль күримок ыжаргы лавромишинь, аль рододъэндронвлэ шынгок күшкын шагалынот, нинийн логийц эртшэт акли. Ти тышкэрвэл пиш шырэн күшкыт, тавардан роэн вэлэ нинийн вашт эртш лиэш. Тэхэнь цышкэр лошты шуды викок укэ ганьок, шоэн вэлэ кыртнилүлүшвэл вэрштйт, эдэмбэцт күкшайвэл күшкыт, кыды кыртнилүлүш пушангы вушишкок күзэн шынэйт — тышак күшкыт. Шошым вэрэмэн тышкэвлэ, ль анвлэ пиш когон пэлэт шынэйт, пиш/тоты пышан ылыт, айыртэмйнок пиш цэвэржий — понтийски рододъэндрон — күримок ыжар тышкэр ылэш, иквэрэш вэдэллэлт күшкын шагалэш, ик кого тышкэлэ вэлэ кайш, вэйлэнжж розвий дэ сирын цүрээн шалдьра пэлдэш бүкэвтвлам оптэн шындеймэ машанэт.

Күшкыншвэл тиштй пиш ийлэ күшкыт: 5—8 иштй 10—14 ж күкшайцашвэл лин шот. Батум лишэн шындеймэ японски бамбук 5 арньаштй кут мэтр күкшайцаш күшкын шоэш.

Талишбайштэт климат условивлэ сэдэхэньок ылыт. Талиш шыргывлэштй эчэ лач тиштй вэлэ күшкын пушангывлэ ылыт: каштан бэлбштэшэн тум, кыртни пушаны. Кого пушангывлэ лывэлэн самшиж күшкэш.

Тиштэкэнок дыкай айва, мушмула, алича, шэлковицай; гранат күшкыт.

Шокшы, лывыргы когон улат, Шим танғыж вэлнү, Кавказ түрштү шуки субтропически күшкүшвләм, когонжок китайски да японски күшкүшвләм күшташ лиэш. Тиштү шыйндат: чай тышкәм, апельсинвләм, лимонвләм, мандаринвләм, ольивы пушаңтый.

Почвывләйт тиштү түнгээк субтропическивлә: яакшар роквлә да сары роквлә. Ти почвывлә тэвэ мадон айырлалтыт: нинийн көргүштүштү извоска укэ, кремньээзэм чыйдү, шунрок шуки. Ти почвывлә пиш шукэрдү, вулкангыц ләкшү породывлагыц линьт. Кызытшү вэрэмэн ти почвывләеш — шыргывләләм пырга рок погыналтэш, сэвэрвэл шыргүштүшү, ломыжан почвылаок ти почвывләйт юшкэ цырэштүм йамдат.

Закавказийштү шуки ииш животный улы. Кымда кычанвлә тиштү: кавказыштыш пучы, косульы, кабан; хищныквлә — мөскә, кавказыштыш барс, шакалвлә; кэквлә — фазан, кызыт тидым пытэрэнйт ганьок; тишток юлыштү кэквлә чыйдү, Закавказийштүш шыргывлаштү, айыртэмийнжок кырык шыргывлаштү, кэквлә укэйт, пиш тыр, кэк иуквлә ак шактэп. Шуки кышкү улы, ядан иишвләйт пүлә ылыт. Йэжийн йаланвлә — когонжок сколопендрвлә, скорпионвлә да фалангывлә улы.

Лъянкорань түрштү эчэ тьигр, гиэнү, дыкообраз улы. Тышток эчэ выйт кэквлә, эчэ молы ииш кэквләйт пиш шукын ылыт, тэл качэш тишкү юлыш толыт — Йэвропын сэвэрвэл ирвэл ломоныргыц, Азин сэвэр вэцбүн, Покшал Азин юрвлагыц тэл эртэрэш толыт.

Амур сагашы вэр. Амур сагашы шыргывлә пишок шырэвлә, ныигнам түкэлтүмйивлә шалгат. Ти вэрштү сибирски тайга манчжурски, китайски ииш пушанывладон ярлалтыт; ти лошток эчэ, ўштү тэлвлә гишэн ти шыргывлаштү курымок ыжаргэн шалгыцы тышкавлә, пушанывлә ак күшэп. Айыртэмийнок кого шыргывлә Йугвэлуссурийски крайышты күшкүт. Тиштү күшкүт: ош каргыжан пиш күкшү нолгы (ильм), бархат ёль пропка пушаны, манчжурски пыркэм, амурски пистү. Кого шыргыл лывайлён амурски ош сирэнү, амурски акаци күшкүн шагалэш; нинийнләйт юр дыкбүй виноград да вэс ииш льианвлә выйдайлалт күшкүт; Закавказийштүшләок кыртнилүлүш пиш кого күшкэш.

Йугвэлуссурийски крайышты выйт күшкүшвләйт пиш когон күшкүт. Тиштү лотосым ужаш лиэш, лотос шудыжы матьэрийн вэс вэлнү, Йыл дьэльтүштү да Аракс ёнг лишний вэлэ күшкэш; вэрэн-вэрэ пишок кого локон шуды күшкэш, тидын юлышташвлажы 130 см кымдыжан лит.

Тиштүш почвы — түнгэлэлок пиш шукэрши яакшар рок, лывыргы шокшы субтропически климат ылмы годым лин. Кызытшү почвыжы ломыжалт кэшү яакшар рок ылэш.

Уссурийски тайгам, пытэри гянай ужмыкы, ти ужымы мондаш акли. Пиш шуки ииш күшкүшвлә, ныигнам түкэлтүмйивлә — тропик лишний джунгли ганы ылыт, Йэвропейски чаштүштүш шыргывлагыц викок айырлалтыт. Цүдээ-йымлэ вэлэ — махань-шон күшкүшвлә тиштү тагызэйт ярлалт шынэнйт, маханьшон формывлә иквэрш күшкүн шалгат. Каждый ашкылышток ужат: шарлака-пихты сага (кирвүкш) пыркэм күшкүн шалга, йакты дон кэдр юшкэ укшвлажтүм пропка тум пушаны юлышташвлә лошток ярэн шинэнйт, пиш шалдыра

пальмывлă дон шолвлă сагаок — абрикос дон персиковлă кушкын шалгат. Тэнгэ — сэвэр вэлнйш дон йуг вэлнйш формывлан йарлалт шыцмаш уссурийски тайгашты вэлэ улы.

Животныйвлăйт сэдбийгэок йарлалт шынзйнйт. Тыгр дон пучы, соболь дон барс, кабарга дон мөскă, антыилопвлă дон кальбайашвлă, ур дон дьикый кэсү, иволга дон йэгипетски ибис, тыриявлă дон фазан — тэвэ күвлам соок, шырэнжок уссурийски тайгашты ужааш лиэш. Бишкэдурэш лиший гигантски виставки ганымтишты природы вуйта бишкэок стройэн шындэн...

Амур сагашы вэрийтш животныйвлăйт, кушкышвлă ганьок, йарлалт шыцшывлă ылыт, сэвэр вэлнйш дон йуг вэлнйш животныйвлă тишты иквэрэш йарлалт шынзйнйт. Соболь, ур, лъэмминг сагаок тишты манчжурски тыгрим ужааш лиэш; кышты кабанвла, пучывлă, косульвлă ылэн каштыт, сэдыххень вэрвлашток тыгрвлă ылэн каштыт; тайгэлэок тишты лъэопард улы, патна вэлвэлэн пучы, фазан, йугвэл китайски куку дон молы животныйвлăйт ылэт.

Нэээрэмшы шыргывлан подзоны. Тэнгэ, третъичный периода Покшал Ази кырык тайрвлээш кушкын шагалши шыргывлă когонок нэээрэмшывлалы кайыт, ик статьянвлă ылыт. Тэгэ гынйат, ниний иктб-вэс шытбгыц айралалты, тишты кушши пушангывлă СССР н молы чা�стъявлашты, сэвэр вэлнй кыды-тидб иишвлажы воксэок ак кушэп. Животныйвлăйт тишты, шыргывлалэок, котыргэнйт.

Крим. Кримшты шыргывлă кырык кок вэлнёт кушкыт, сэвэр вэлнёт, йугвэл монгырыштат. Сэвэр вэлнйжы 150 м күкшыцштбжы пушангывлă кушкыт: мэнмэн гань проста тум, тыгыды ылышташэн граб, пыркэм. Тилэц күшкылă бук шыргывлă чакок кушкын шагалыныт. Сэк күшни, кырык вэлнжок мэнмэн ганыи йактб кушкэш. Шыргывлă Йайлы тэр йактэок кушкын кузат, Йайлы күкшыцшы 750—1500 м йактэ шоэш, торэшёжы 3—4 км-гыц кымда агыл. Йайлы вэлнэн шыргы ак куш.

Йугвэл тэрштб вэс ииш кушкышвлă, Сирвокшал таңыж тэрэш күшшивлă кушкыт. Курымок ыжаргэн шалгышы, тэлмэйт ылышташ вилдымы пушангывлă Кримшты шукок агыл: мёр пушангы — каргыжши тидбн йакшар вэр ганьок йакшар цэрээн, игльца манмы шыралши имэн тыгыды тайшкэр, пушангы статьян лымэгож, плъущ кушкыт. Шыргывлашты проста пушангывлалэок кушкыт, тэлэш ылышташштым вилэт. Курымок ыжаргэн шалгышы (ылышташ вилдымы) культурный күшкышвлам тишкы молы сандалыквлагыц шывштэн кандэнйт, тишты ниний йажон күшкыт; ти күшкышвлă: масльина, лавр, лавровишины, магнолии, глицинии дон молывлăйт; имэн пушангывлă — кипарис, ливански кэдр дон молывлăйт; Крим пэйзажысты кипарис пушангы төрök сынзяеш кайзш, сэк палдьирналтш пушангы ылэш. Кырык мычкы ти пушангывлă 150—200 м йактэ вэлэ күшкын кузат, пакылажы 300 м күкшыцшы йактэ тумэр шыргывлă күшкыт, вара кримски йактывлă күшкын шагалыныт, сэк остаткаен Йайлы тэр йактэок бук шыргывлă күшкын кузат.

Животныйвлă Кримышты Ышкэ сэмйнъявла ылыт: ик вэцйн, тишты москă, ур, ыдыр укэ, кэквла логыц — шим карак, шагыртэм укэ; нинйжы вэт цилă варэок ылши животныйвлă ылыт дă Кримышты ак Ылэп; вэс вэцйнжы, Сирвокшал таных тир мычкы Ылышы животныйвлă ыдыжы ылыт: кримски пучы; кэквла лошты — стъэрвятник; шыйдирналтшывла — стъэп шакшальй дă кримски гэккон, тидайжы лач Кримышты вэлэ Ылă; Йэжийн йаланвлă — скорпион, фалаңгы, кримски сколопэндра; кавшанывла логыц — цикада Ылă. Цүдэйймлă вэлэ, Кақазыштыш животныйвлă дă йугвэл стъэпышты Ылышывлă тишты шукинжок укэ ылыт; Крим тагынам, пиш шукэрдй, остров ылын тана, сэдйндөн тэнгэ ылэш, тэнгэ ынылыма.

Кавказ. Нэээрэмалт кэшй, сыйныштымёт вашталтэн колтышы шыргывла Кавказышты, главный кырык бордй мычкы сэвэр вэцйн

38-шы рис. Йайлы вэлэн шыргы аж күш, извоска күвлă вэлкок лактын шийнэйнит.

вашток күшкын шагалыныт, Закавказийэштät тыйгэок кымда вэрэш күшкыт. Вадывэл Прэдкавказийэшты (Кавказ анзылны), ти шыргывлашты когонжок шёрвă яарэлт тум күшкэш, карагач, груша, олмавувла, ваштарвлă, шыргы лывалан — тъэрн, дьикйй жасмин, пыркэм күшкын шагалэш. Күшкыларэк тумэр вэрэш бук шыргывла күшкыт. Вадывэл монгрышты кырыквла когонок күшкы агулэпэйт, сэвэр вэцйн тышак вашток, лапкыц күшкок, бук шыргывла күшкын шагалыныт. Кышты кырыквла күкшэмалт кэйт, тышак вара кого шыргывла — кыжгы тыйнэн яактывлă, пихтывлă дă кожвлă күшкын шагалыт, нинийн яарэ эчэ тьис пушангы күшкэш. Шим таных тир мычкы кырыквлаэш

кушши шыргыштышлэок, тиштэт пиҳтын пушангы пиш кого күшкэш.

Кавказ сөвэр вэлни, цэнтральный дээрвэл монгыр чистьёвлэшти шыргы чыйдэй, вадывэл монгырыштыш торц нэээррэйн күшкэш.

Покшал Ази. Покшал Азишти шыргывлэ цилэ кырык йордэвлэшток улы дээртэй гыньяат, пасна лаштывлэдэн — изи рошавлэдэн вэлэ күшкыт. Иажо йылан кого шыргывлэ укэ, пушангы иишвлэжат Кавказыштыш торц чыйдэй.

Копэт-Даг кырыкысты пушангы ииш күшкышвлэ шоэн вэлэ кырык шэлбквлэшти (аңыссыр лапатавлэшти) күшкыт; тишти күшкыт: инжир, пушангылэ күшши лымэгож — арча, күкшок агул дээртэй, когон шэрлэн шыцишти укшан пушангы;vara эчэ кыды-тидэй тышкавлэ дээртэй шыртэшкэр иишвлэ, махань-шон иишвлэ гыньяат, вэлэц анжымашты цилэн ик статьянрак ыльт: цадрик укшанвлэ, тышгыц мычаш йактэ укш аравлэ, укшэш күжү имвлэ күшкын шынзийт, формыдн пэлшар постолвлэ шалгат, йылан штэшвэлэ дон пэлэдцүвлэжэ покшалан күшкыт.

Вадывэл монгырын пэлэ кытлашты, Зэрэвшан дон Фэрганы лапатавлэшти, кырык түрвлээш пүлэ күшкок шыргывлэ ак күшэп, лач күшти-тишти вэлэ фисташки, миндаль, ваштар, кыртныи пушангывлэ күшкыт. 1000 м күкшыц кытлашты кирвүкш пушангы, олмаву, абрикос күшкыт, ти пушангывлэ Покшал Азишти пүлэ шырэн күшкыт.

Ирвэл монгырыштыла, вэс пэлэ кытлаштыш шыргывлэшти имэн шыргывлэ, когонжок кожэр күшкэш, вэрийн-вэрэ эчэ сибирски пиҳтэт кожэр лоэш күшкэш. Тын-Шань кырыквлэшти шыргывлэ түнээок кырык лапатавлэшти вэлэ күшкыт.

Тын-Шань кырык йордэвлэшти стъепкыц анжаш гынь, ниний викок царалай кайт. Курымок киши лымгыц ўлбкылэ махань-шон йырээн күэр вэлэ кайш якшар ошмагувлэ, якшарика-лудалгы гранит, пыцката луды, шоэн вэлэ соталгы-луды извоска күвлэ кайын киат; кечүй айарэш ниний шортныи валгын цылгэ тыхлат, йыбл вацмы вэршти пыцката кловойвалган лин шынзийт. Иссик-куль йаргыц сөвэр вэкай да угт вэкай шынзийшти кырык йордэвлэ мычы вэлэ кожэр күшми вэрвлэ мэндйрэйнок шимбийн кайын шалгат. Молы вэрэжэй, Тын-Шаньшти, шыргывлэ лапатавлэш вэлэ күшкыт, царя күэрвлэдэн шайышталт шалгат, мэндйрэц ужаш акли. Шыргыжат шуку агул: изи рошавлэ вэлэ, пиш силан күшкыт, лапата пындашток пасна пушангывлэ вэлэ, йылан штэшвэлэ пушангывлэ вэлэ иктэн-иктэн шалгэн кэйт дээр кок ииш лымэгожвлэ — рок вэлэн вазын күшшывлэ дээртэй пушангы иишвлэ лапата кок вэлэн кырык мычы күшкын шалгат; тэнгэжэй күжү лапатавлэшти вэлэ. Стъепкыц төрөк ляктай күший, мытыг лапатавлэшти тышкэр вэлэ улы, тидбэжат күшти-тишти вэлэ күшкын шалга, киды вэрэ эчэ тидбэжат викок йамын кэй.

Покшал Азишти тум дон пишти воксээж ак күшэп. Тишти кирвүкш рошавлэ улы, лач кирвүкш пушангы вэлэ күшкын шагалэш. Кавказышты гынь, кирвүкш пушангын пэрви эдэм щындэн ылын, vara йылан штэшурэшшэжок шыргы пушангы лин шынзийн.

Күкшы кырыквлэштишти ёль альпийски күшкышвлэ.

Кырыквлэ йылан, күшти кльимат сэмийн шыргы күшкын ак кэрт, тышац йышкэ сэмийн, альпийски манмы, күкшы кырыквлэш

вэлэ күшкы күшкышвлэ нэлэн шындэт. Кыдын күкшыцэш альпийски күшкышвлэ күшкыт, тыйдэй кырык Ырдывлэ сэмйн ылэш: күшты күшнэрэй, күшты үлнэрэй лиэш. Сэк когонжок тидэй гэографически широта гишэн лиэш. Кырык Ырдывлэ маньарак йуг вэклэ ылты, күкшы кырык вэлвлэ күшкышвлэйт сэдэнэрэй күшэн күшкыт. 67° с. ш. турэ Уралышты 300 м күкшыцэшты күшкышвлэ күшкыт, 60° турэ — 750 м күкшыцэшты, Кавказышты — 2300—2500 м күкшыцэшты, Алайышты — 2600—2900 м күкшыцэшты, Тынч-Шанышты — 2600 м күкшыц кытлашты, Алтайышты — 1800—2000 м күкшыцэшты. Эчэ вэс кэрэл услови улы: ти условиж — лывыргы климат ылэш; ти сэмйн вара лым кимаш линьижэт дэй тэл вэрэмэн лым кыжгыщэт лиэш. Начкы шукурак ылмы вэрйшты, лым линьи үлчкырэй вала, лымжат кыжгы киа; кого лым, йылэок шылэн ак кэрт, шукурак вэрэмэй кэлэш, сэдэндөн вэгэтаци периодат кытэйкэмэш. Ти сэмийн ындэ, начкырак климатышты альпийски зонын граньцаж лапышкырак вала; ти широташтох ылши кукши климатан сэндэлжквэшты лым линьи күшнэрэй эртэ.

Күшкышвлэйт махань-шон кырык Ырдывлэшты икань агылэп. Кырык Ырдэй сэвэр вэлнэрэй лиэш гынь, тышты когонжок тундрыштыш күшкышвлэ күшкыт, йуг вэлнэш кырык Ырдывлээн тыштэй күшкышвлэок күшкыт, кырык вэлэн күшкаш тымэнь шот.

Күкшы кырык вэлнэш, аль альпийски манмы күшкышвлэ лачокши зоныдон — тайгаштыла аль стъэпштышлэ ак күшэп, күшты-шон вэрйн-вэрэ, махань рэльйэф ылэш аль кыцэ кырык Ырдывлэ шынзэн кэйт, ти сэмийн лаштыкын-лаштыкын күшкыт. Ти күшкышвлэ Кавказыштат ылты, Покшал Ази дон Сибир кырык Ырдывлэштэй, Алтайышты, Сайанышты моло ылты. Ирвэл Сибир дон Дальний Востокыштыш кырквэлэш альпийски күшкышвлэ ак күшэп. Тыштэй кырыквэлэш мычааш йактэок шыргы күшкын шагалын, лач сэк күкшы цэрэй мычаашвэлэш вэлэ шыргы ак күш, тэхээн гольцвэлэш кэйтэ сэвэрвэл тундрыштыш гань күшкышвлэ күшкыт, почвыжат тундрыштыш постол ылэш.

СССР-ышты альпийски күшкышвлээн күшмы вэрвлэ цилэгэж 700 тых. км-эт утла лиэш.

Кавказышты, Покшал Азишты дэй Алтайышты кырык алыквэлэш пиш йажо шудывлэ күшкыт, пиш когон пэлэт шынэйт, тышты кынгэж Йынэдэ айнэйт таманьар мыллион волыкым кытэн кандыштэйт, тэл кач шужэн ылшын волыкым кырык алыквэлэштэй брдэйтэш нэнэйт.

Күкшы кырык областьвлэшты животныйвлэ каждый область-влэшты ёшке статьянвлэ ылты. Тэнэ, Кавказышты кымда кычэнвэлэ — турвлэ, аль кырык кэсывлэ улы, эчэ сэрнывлэ ыллат, ниныжы Йэвропы кырыквэлэштэйт дэй Изи Ази кырыквэлэштэйт ылты; гризуналэ — лач тишты вэлэ ылшын промэтьэй калья; кэквлэ — кырык пурка. Закавказийштыш күкшы кырыквэлэштэй бэзоар кэсыдай дыккий шарык ыллат.

Покшал Ази кырыквэлэшты: пиш кого, лэлэй шуран кү шарык, кырык кэсы, тынчшаньски косульы; хищныквлэ — лыман вэрьш-110

тыйш барс, тъяньшаньски мөскә, йакшар пирү; кэквла — лым-гриф, кырык пурка, кү куропатки Ылät.

Алтайышты: кырык шарык-аркар, кырык 'кэсбэ-тъэкэ, кабарга дә марал-пучы, тидым эчэ изүбр маныт, шурвлажы гишэн тидым пиш шәргәш шотлат, тидын шурвлам лъэкәрцүлән Китайышкы выжалат; хищныквлә — йакшар пирү, сибирски барс; гризунвлә — кырык сурок; кэквла — кырык пурка. Сайанышты эчэ соболь улы, сэвэрвэл пучы, кырык лъэмминг, ош куропатки дә тундрышты куропатки.

Заповедныйквлә дә заказныквлә. Цил зонывлашток, манмыла, кышты эдэм Ылә, ровотайа, күшкышвлә дә животныивлә шуку Йишвлажок котыргалтый, тэнэ науки сэмйнәт дә халык хозайстванат пиш кәрәл күшкышвлә, животныивлә эдэм Ылым вәрвлашты когон чыйдемалтый, кыды Йишвлажы викок Ымны пытат; когонжок тэнэ промыслалык животныивлә чыйдемалтый. Тэхэн шәргәкан күшкышвлә дә животныивлә викок пытэрэн шокташ Ынжы ли манын, дә эчэ йэстъэственны условивлашток нинблән күшкаш, түләлташ ирбек лижы манын, тыйнгэләок махань-шон зонывлашты природым кызы ылеш тэнгэок пэрэгэн шокташ манын, СССР-ыштэн правитъельствын постановльэнйдон кышак кэлеш заповедныйквлам ыштыйм. Заповедныйквлалан мәнмән сандалыкышты шуку вәрэ пиш кымда вәрвлам айырэн пүенйт, кышты эчэ эдэм ак Ылый, кышты природы сынвлажат пэрвиш ганьвлаок пэрэгэлт шоныт, эдэм түкәлтим вәрвлам пүенйт. Тиши охотнычайаш шүдйымы агыл, шәргәкан животныивлә Ышкә турэшшыток түләлт кэрдйт. Природын ландшафтвла (стъеп, тайга, кымда Ылышташан шыргы дә мол зонывлан варвлает) тэхэн заповедныйквлашты тыйрхаллак пэрэгэлт кодыт, шәргәкан йиш животныивлам тишак войат, тиши климатэш привикныктаат (аклиматизируйт). Заповедныйквлам кымдыкышты-дон сакойвлам ылых — иктә-маньяр тыйж гектаргын мильлион гектар үйрэшкүш шот. Заповедныйквлам общэсойузныивлам дә крайевоивлам ылых. Сэк кымдавлам (1 мильлион га кымдыканаивлам) Сэвэрвэл Уралышты, Алтайышты, Сихота-Альинь кырыквлашты ылых. Кого заповедныйквлам Казахстаныши, Кавказышты, Кольски пэлостровышты улы. Изи заповедныйквламт улы, тиши когонок шоэмалт кэшы махань гыннәт ик йиш аль шукуыр йиш животныивламт пэрэгэн урдат („вихуоль“ заповедныйквлам Московски, Ивановски, Воронежски областивлашты, „бобр“ заповедныйквлам Белоруссишты). Тэлэш-кэнгэжэш вэр вашталтэн Ылышши кэзквлан ибы лыкмы вәрвлам, кানаш вазалмы вәрвлам пэрэгимы заповедныйквлам ыштыйм, тэнгэләок колым пэрэгэн урдымы заповедныйквлам улы (Йыл дэльтышты).

Заповедныйквлагып пасна эчэ заказныквлам ылых, тиши охотнычайаш дә кол лоаш кужы вэрэм шүдйимы агыл. Нинат пиш кымда вәрвлам ылых (Ковда дә Сосьва рэкавлам районышты бобрым дә собольым пэрэгэн урдымы Сэвэрвэл-уралски заказны 800 тыйж. га). Тэхэн заказныквламок: Кавказышты, Дон, Йильэр, Кубань, Йыл, Урал рэкавлам айгышты ылых. Уралышты миньэралвла заповедныйк улы, тиши махань-шон миньэралвла иктә 200 йиш нарык улы

VIII. ЫЛЫШЫ ХАЛЫК.

Халыкын обшый шот дә күшкын привайлт мимашыжы.

1926 ин ыштыйм пэрэпийс сэмйн СССР-ышты Ылышы халык 146 млн. эдэм ылын; ти инок цилә зэмлья вэлнү маньбар халык ылын (1850 млн.), ти шоткүц ^{1/1} аль 8% тиды лиеш. Шотлэн мими сэмйн 1934 ин 1 йанварэш мәнмән сандалыкыштышна халык шот 168 млн. нары лишашлык. Эдэм шоттон СССР-на кок государстыгыц вэлэ: Британски империгыц дә Китайгыц — пүлә когон чыйды — Британски империшты 450 млн. эдэмёт утла, Китайышты гынн (пиш төр пэрэпийсвла укэйт), халыкым 350 млн.

эдэмгэц 400 млн. эдэм йактэ шотлат. Молы государствывлă логыц халык шоттон СССР лишкырёкок Сойэдьиньонный штатвлă вэлэ шот (130 млн. эдэм нары) да эчэ Франци Ышкэ колоньивлажыгэ шоэш (100 млн. эдэмтэй утла).

Сандалыкнэн вэльчинажы тэвэ малан пиш кэрэл: империалистивлă пыраш тынгэлйт гэнь, кымда вэрштэнэ пэрэгэлт шокташ кэньыл, да эчэ тэхэнь кого вэрштэнэ цилэ кэрэлжым Ышкыннэймок мэ мон кэрдэнэ, сэдйндон капитальистически сандалыквлам анжыдэок хозайстванам стройэн кэрдэнэ. Мэнман сандалык кымдыкнам эчэ ик сэмийн шэргэш лыкмыла лиэш. Мэнман сандалыкнэн — мир вэлнэжэт эчэ лач иктий вэлэ социальистически сандалык ылэш, пландон строймы хозайствадон Ыл: пландон строймы хозайстважы тъэрритори кымдык сэмийн вигодым пуа, мазарак шуки, сэдйнэйрэй пользан лиэш.

Сандалыкштэн халыкны төр палэн шокташ манын, тидэн күшкын мимашыжым палаш кэлэш. Халык күшкын мимаш — шачмаш дон колымаш сэмийн лиэш.

Шачмаш дон колымашым — 1000 эдэм лоэш мазар шачмаш, мазар колымаш вазэш, сэдйндон шотлат.

1000 эдэм лоэш васын.

	Күгижин Россий- ты	СССР-йиш- ты
Шачмаш . . .	44,0	44,0
Колымаш . . .	27,2	20,3
Привайлант мимаш	16,8	23,7

Иэвропы государствывлă лошты күгижин Российской шачмаш шоттонат, колымаш шоттонат пытариш вэрштэнэ ылын. Шачмаш шот мэнман кызбай тошты готши ганьок, вырсы йактэш байгалийн түнштэй ганьок кодын колымаш тошты — халыкны труйыш массывлă тайлан ылэш тынгэлнэйтэй, культуры кузэн кэнэт да халык здоровам пэрэгиймэштэй лүктэлт кэнэт — пулэй котыргэлт кэн, сэдйндон халык шот когон күшкаш тынгэлнэн.

Тэнэ халык күшкын молы сандалыквлашты эчэ мир вэлнэжэт укэ, ик сандалыкаг тинэр күшкын мимашым ак палы. Тэнэ, 168, мэдлионан халык вэлэн каждый ин привайлант мимашыж, го-дэш 2,4%-тон шотлэн, 4 млн. эдэм привайлантэш; СССР-йишты ийдэ привайлант мимашыжок Даньи, Норвэги, Финльянди, Швейцари гань сандалыквлэн цилэ халыкышты нар лиэш.

Мэ тонына халык шот күшкын миа, капитальистически сандалыквлашты цилэ вэрэок эдэм шот котыргэлт миа.

Мэнман Ырвээй социальистически сандалыкнэн, прольетарски революци, гишэн угын ылжайлт шачын да "Ырвээмэлт" кэнэт, Ышкэ хилык шотшам чын шукэмдэн миа, шонгэмэлт шоши капитальистически сандалыквлашты колэн миши эдэм шотым шачмаш шот цуц-цуц вэлэ лэвэш шокта. Ти сэмийн Ындэ, ти случыйшты эдэм шот привайлант мимашыжат общественный стройштыш айртэмвлă да вашталмашвлă пиш раскыдын кайт. Мэнман сандалыкштэн халык шот күшкын мимашты кого процэнтшэй достижэнэй гишэн вэлэ агуул попа, эчэ пакылаат күшкын миаш палша. Социальистически строй капитальистически гань агуул — кризисвлам, пашадэ кашмашым ак шынэй, утла шуки халык

лимашкыц" ак лүт. Социаль-
стически сандалыкшты цилалан
паша улы, маньарақ шуки ровот-
нык лит, сэдйнэрй йажо ылб-
маш цилалан лиеш. Мәнман сандалыкштынә пиш шуки, кыды
вәрәжәй викок эчә тыйкалтымы
йәэстәзвенниң пайдавлә киат дә
кыды вәрәжәй эчә, айыртэмйнок
тәгэ Азиатски чәстүштүй эдэм
ылбдымпиши кымда вәрвлә ки-
ат, сэдйндон халык шот когон
кушмылан айыртэмйнок сусу ли-
малә.

Капиталистически сандалык-
влашты халык шот чыдеммаш.

Сандалыквлә	1 000 эдэм лоэш при- вайалтәш	
	1908—1913 иылдан	1933 ин
Германы	13,0	3,5
Англия	10,9	2,1
Франци	1,2	0,5
Италия	12,0	10,0
АСШ	10,0	6,5

Класс сәмйин дә профэсси шоттон халыкын составшы.

1897 ин Ыштымпәрәпсис матъериалвлә мычыц ты готши
кугижән Российской класс составым Ләнин тәнгэ шотлән лыктын:

Когон пайан буржуази, помәшкывлә, кого чинәнвлә дә моливләйт . . .	3 млн.
Улан тыгыды хозавлә	23,1 .
Сәк нәээр тыгыды хозавлә	35,8 .
Пролетарийвлә (нине пиләжү 22 млн. нәрәк) дә пәләпрольетарийвлә 63,7 .	

Циләгәж 125,6 млн.

Пакыла капитализм күшкүн мимә сәмйин, покшал рәдйвлә (слойвлә) изин-ольэн "мышкылт" ләктүнүт: пасна йәдьиницийвлә күшкүлә күзәнүт, шүдйвлә үлкүк валәнүт.

Кугижән Российской Ыштыш социальный структурим Ыштыш общәствын "пирамидыгыц" Октябрьски социальстически революци самой "вуйжым" сымырән валтән.

Пиш силан социальстически строймаш ивлә дә частно-капиталистически сәктыр вәлкү кымдан сыйгән пырымаш ивлә промышльянныстышты дә торгэймашты социальный сәктырвлам вәргүц вәршүк когон вашталтән колтәнүт. Частный сәктырын долажы викок пытэн шон. "Улан тыгыды хозавлә" пәрви кулаквлә ылынүт, кызыт нине сплошной колъективизаци Ыштымашш тыйгыцок, когонжок пытәрән шоктымы ылыт.

Мәнман сандалыкштынә (СССР границид көргүштү) класс составышты махань вашталтмашвлә лин колтәнүт, 115-шү стр. табльицагыц йажон кайәш.

Ти табльицагыц кайәш: кокшы пәтильэткүн тыйг политьи-
чески задачшы — капиталистически эльэмэнтвләм дә цилә клас-
свалажымок викок йамдән шоктымаш задачы — йажон Ышталтәш,
мәнман сандалыкштыш халыкын сәк шуки массыжок ылкә
ылбмашш жым социализмдон иквәрәш ныигнам айырлыдымла
уштарән шындән.

Классслам йамдән мимә сәмйин мә тонына Ындэ халыкын профэсси составыштат пиш кого вашталтмашвлә лит, хөзайст-
ваштыш паша иишвлә сәмйин халык когон айырлалт миә.

Сээк пытэриок тиштэй производитьэльный, вэс шамактон, общэствэнний производитьэльный пашаштэй ровотайэн шалгыши халык шот пишок когон күшкын миа, ти күшмашым аяжыкташ вэрэштэш. Мянман сэндэлжүүштэнэ пашадэй ёлымаш (паша ўкэ) викок йамын шокта, пашашкы халык шывшылток миа, труйышы сэмнэй чльэнвлэйт, айыртэмэн ёдьрэмшвэлэ пашашкы шагал миа, „томаштыш рабстыгбц“ иржжүүшкы лактэн миа, дэ пэрвиш паразитически рэдывлэ логыцэт труйаш тымэнтэй эдэмвлэйт ёндэ труйва пашашкы шывшылтыт, сэдйндон труйышы производитьэльный халык шот мэ тонына когон күшкын миа.

Вэс вашталтмашыжы сэдйгүй лиэш — сола хозайсташтыш труйыш эдэмвлэ шукун промышлээнныстышки ванжэн миа. Сола хозайства обобществльйымы, тышкы пиш шуку машинавлэ пыртмы, сэдйндон хозайства продукци күшкынок миа, ти лош-

39-ши рис. Халыкын класс состав 1913 ин (СССР граныца көргүштэй), 1928 ин дэ 1934 ин (процент шоттон).

ток эчэ эдэм труйважат тинэр шуку акэл, и йыдэок күшкын мишы фабриквлэ, завотвлэ, шахтывлэ, корнывлэ, тангыжыштыш да рэкавлэштэй суднавлэ шуку эдэмвлэй нэлйт, нинийвлэлэн пашам пуат, тэнэ сола хозайстагбц йарсэлт мишы ровотныквлам шывшын йашнэн миа.

Тэнэ анжыктымы таблицигүйцок кайш — прольетариат шот күшмаш тэнэ түрэхшалдэй индустримальный прольетариат күшмашкы базэш. Кугижэн Российской промышлээннысть дон транспорт пашаштэй ровотайышы эдэмвлэ цилдэхалык лошты $\frac{1}{6}$ цайат укэ ылын гынь, кызыт ёндэ цилдэхалык шоткыц ти пашаштэй халыкат утла ровотайят.

Ти лошток эчэ тэвэ мам кэлэсэш кэлэш — кызытшы сола хозайства пэрвиш тошты Российской торц воксэок вэс ылэш. Трактырм ёль автомобильным ужши хрэсэнйым пэрви моаш яасы ылын гынь, кызыт ниним ужтымы колхозныкым ёль изделийоличныхмоаш яасы лиэш. Шуку колхозныкшок — совхозвлэштэй дэ МТС-влэштэй ровочыйвлэ гишэн попашат укэ, — ти ровочыйвлэ кызыт тамазар мэллионий ылыт,

Халыкны класс сэмэн состав 1913, 1928 да 1934 ивлä годым
(СССР граньцä кбргышты).

Халык классвлä	Халык шот			Итог шотышты		
	млн. эдэм	шоттон	1934 и 1 янв варэш	1913 и	1928 и	1934 и
I. Пролетариат (ровочыйвлä дон служышывлä, ИТР да молы пролётарски халык)	23,3	26,3	47,1	16,7	17,3	28,1
Ти шотышты:						
A. Индустримальный пролетариат дон служышывлä (промышленность, транспорт, строительство, соци- ально-культурный учреждээнб- влä дä госаппарат)	17,3	24,1	41,7	12,4	15,8	21,9
B. Сола хозайствштыш пролетариат Колхозныквлä дä коопэраши ушналтымы трубыши кустарвлä	6,0	2,2	5,4	4,3	1,5	3,2
III. Укэ ылын	4,4		77,0	Укэ ылын	2,9	45,9
Иэдиноличныйк-храсаньвлä (ку- лаквлäгыц пасна) дä коопэраши ушналтымы трубыши кустарвлä дä рэмэслээнныквлä						
IV. Буржуази (помэшквлä, халашты- шы шалдыра дä тыгыды буржуази, торговойвлä дä кулаквлä)	90,7	111,1	37,9	65,1	72,9	22,5
Ти шотышты:						
V. Кулаквлä	22,1	6,8	0,2	15,9	4,5	0,1
Молы халык (тымэньшывлä, арми, пенсионъэрвлä дä молы	17,1	5,6	0,1	12,3	3,7	0,03
Молы халык (тымэньшывлä, арми, пенсионъэрвлä дä молы	3,2	3,7	5,8	2,3	2,4	3,4
Цилä халыкши	139,3	152,3	168,0	100	100	100

ти колхозныквлä сола хозайства машинäвлän пашам бишкэйт я-
жон пälät. Сола хозайства паша обстановкыжат кызбт цилагэ
вашталт кэн. Тилэц пасна эчэ храсань бильмашын культурный
дä общэзвэнный условивлä цилагэок вашталт кэнйт. Пайарны-
влän мыскылэн попымы, „мужик“ манмы шамакышты анжыкты-
мы пэрвиши — нэээрэн бильмаш, лудын кашмаш, нымы пайлый-
маш, тошты сэмийн бילаш тымэнь шыцмаш дä у овуцавлам, у
идьеивлам ныигыцэйт ынылэн шоктыдьмаш — тэвэ ти тошты
пайлыйквлä кызбт чыдь силан храсань кудвичыгэ, шагавуйгэ та-
гышак шайылан киэн кодыт, ныинамат йндэ мыйнэш сэрнэл ак
толэп.

„Храсань“ дон „ровочный“ иктыш кэйт, социальистычески сэн-
дэллийн „ровотныквлä“ манмы шамактон иктыш ушналт
мият.

Халаштыш да солаштыш халык.

СССР тъэрриторишті, пүтәриш всәобщы, 1897 годаш пәрәпсіз готшэн махран ваштатмашвілә линйт, халык шот қыңгырауштаптын да халаштыш, солаштыш халык кыдынәрйк лин миән, тыйдым тәвә ти таблыциғыц ужаш лиәш:

И в л а	Цилә ма улы халыкшы мәйллион шоттон	Халаштыши		Солаштыши	
		Мәйлль- ион шот- тон	% шоттон	Мәйлль- ион шот- тон	% шоттон
1897	106,4	15,8	14,9	90,6	85,1
1914	139,3	24,7	18,0	114,6	82,0
1920	130,7	20,7	15,8	110,0	84,2
1926	147,0	26,3	18,0	120,7	82,0
1933	165,7	39,7	24,0	126,0	76,0

Империалистически дон граждански вырсывләэш 1914 иғыц 1920 и йактә цилә халык шотшы, айыртэмбынок халаштыш халык шот чыдемәлт кән, промышльяннысть пыжлен көмбә гишән тыйнам халавләгыц солашкы ылыш ванжәнәйт, кыш-шон шәләнәнәйт. 1920 и эртәмәккү цилә халыкшок, айыртэмбын халаштыш халык когон күшкәш тыйнәлән. 1920 иғыц 1933 и йактә хала халык кок пай нәрә күшкын кән, сола халыкшы — $14\frac{1}{2}\%$ вәлә циләжәк күшкын. Ти шоттон хала халык процәнт когон күзән кән. Ти күшмаш у промышльянный строитъельсты гишән лиәш. Хала халык сәк когонжок промышльянный районвләшті күшкәш (айыртэмбынок Донбассышты, Уралышты, Кузбассышты); сәк когонжок күшкыт кого промышльянный стройалтмашан халавлә, примәрлән нәлшаш, Донбассышты — Стальино, Ворошиловград, Макәйәвка, Уралышты — Свердловск, Чэльбәйнск, Пермь, тыйнэләօк күшкыт — Стальинград, Ростов, Горький, Архангельск, Новосибирск да эчә мол халавләйт.

Тошты халавлә вәлә ағыл күшкыт, эчә у халавләйт стройалтты, примәрлән нәлшаш, Магнитогорск, Бәрзәнъники (Уралышты), У Запорожий (Украиньшты, Днээпровски станци сага), Коунрад, Караганда (Казахстанышты), Стальинск (Вадывәл Сибирийшты), Кировск — „апатит хала“ (Кольски пэлостровышты полъар йыргәц шайылны), Игаркы, Йэнисәй рәкән ўл чәстъяшты да эчә шукуы мол халавләйт ылышт. У халавлә щуқынжок, стройэн шоктымыкы кокшы, кымшы иәшок кого халавләшкү сәрнәлт кәйт, ылышкү халыкшат тыйшт 50 аль 100 тыйжәмымат эртэн кәй,

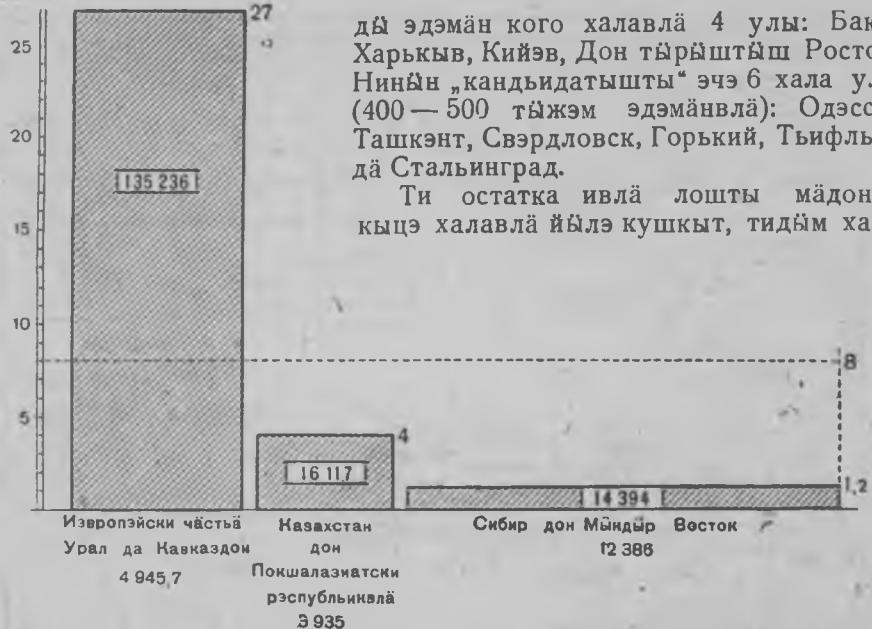
Примәрлән нәлшаш, тэнг ылын Магнитогорскышты, Карагандашты, Стальинскышты.

40-шы рис. Кого халавлă (100 түжэм эдэмгүйт шуккеммийти) кышты шынзат, тыйдым анжыктымы.

Хала дон сола лоштыш айырлалтмаш вэлэ агыл кэрэлэш лâк-тэш, эчэ кого дон изи халавлă лоштыш айырлалтмашат кэрэл. Кышты 100 түжэм эдэм утла Ылă, тыхэнь халам когоэш шоттлат. 1897 ин (пыйтариш пэрэпись Ыштым ин) СССР-шты тэхэнэй кого хала — 15 ылын, 1926 ин — 31, 1933 ин — 65 ылын. Хала халык логыц ти халавлăшты цилажы 1897 ин — 26% эдэм Ылэн, 1926 ин — 36%, 1933 ин гйн — 52% ылын. Ти сэмйн кушмаштон хала халык шуккеммийти Ындэ сола халыкым эртэн миä, кого халавлăштыш халык шотшат изирэк халавлăштыш торц когон анзылтэн күшкэш.

1897 ин хала халык логыц кого халавлăшты ныл пайышты ик пайжы вэлэ Ылэн, кйэйт гйн хала халык логыц пэлжок кого халавлăшты Ылă. Милльоннат утла эдэмэн халавлă мэнмэн коктут улы: Москва ($3\frac{1}{2}$ млн. утла) дэ Ленинград (3 млн. нэры). Тылэц пасна эчэ 500 түжэм утла эдэмэн, 1 милюонгыц чй-

41-шы рис. СССР-н когорак чäстьвлăн тъэрритори, халык шот дä чакын Ылмаш (1926 ин йыштыймб пэрэпись сэмйн).

Тъэрритори — горизонталь сэмйн, чакын Ылмаш — вэртыкаль сэмйн, халык шот — түрөголашвлän кымдык.

халык күшмым анжыктышы таблицигыц ужаш лиеш; ти таблицишти (тыхэм эдэм шоттон) когорак халавлă — 200 тых. эдэмэнвлагыц изивлă агыл — 1897, 1926, 1931 дä 1933 ивлă годым анжыктэн пумы.

	1897 ин	1926 ин	1931 ин	1933 ин
Москва	1017	2026	2781	3663
Лэндинград	1217	1614	2188	2776
Баку	110	439	575	710
Харьков	174	399	535	669
Кийев	247	483	540	575
Ростов	161	323	425	518
Одэссы	404	406	475	527
Ташкент	147	314	422	491
Свердловск	43	134	223	462
Горький	102	217	350	500
Тыфлис	146	276	348	405
Стальинград	55	144	294	404
Днепропетровск	123	225	323	372
Саратыв	133	209	277	338
Новосибирск	—	114	180	287
Стальино	28	104	194	285
Пермь	60	113	176	269
Куйбышев	88	167	220	260
Казань	124	169	202	259
Стальинск	—	—	52	240

Астрахань	111	180	199	228
Омск	34	152	191	226
Челябинск	20	57	117	300
Воронеж	83	114	165	212
Архангельск	20	75	108	205

Халыкын чак ылмаш.

Халык шотым тъэрриторион төрштэрэн анжалмықы, пытада-риш вэльчинам вэс вэльчиниаэш пайылымыкы, халыкын чак ылмаш шот ляктэш. Иктёрын нэлэн СССР халыкын чак ылмашыжы тэнэ ылэш: 1926 ин 1 кв. км кымдыкэш 7 эдэм нэрэй вазын (146:21,3), 1934 ин — 8 эдэм нэрэй (168:21,3). Ти чак ылмаш цилә зэмләй шар вэлнүүш икпоратка чак ылмашкыц кок пай чыйдэ ылэш, зэмләй шар вэлнүү 1 кв. км-эш 14 эдэмёт утла вазэш, Вадывэл Йэвропыштышым, тыйгэлэок Индьиштэй, Китайшты халыкын чак ылмашым анжалмыкы, мянман тоныши чак ылмаш тыйштыш торц шуку гёндэ чыйдэ ылэш.

Тыйгэ гүньят, мянман сандалыкштийн икпоратка шотан чак ылмашкыц чыйдэ палаш лиэш. Йэвропэйски чистьаштэй, Кавказгэ, чак ылмаш икпоратка шоткыц 3 пай кого ылэш (26), Покшал Азиштэй Казахстангэ нэлэн 2 пай чыйдэ лиэш (4,0), Сибирьшти Дальний Востокгэ — 6 пай чыйдэ ылэш. Тыйгэ гүньят, мянман сандалыкнэн главный географически чистьавлэй йидэ халык ёлымаш шот цилә вэрэок иктёр агыл. Йэвропэйски чистьа көргыштэй, шимрокан полосашты халык шот 1 кв. км кымдыкэш 100 эдэм нэрэйк вазэш, тиштакэнок эчэ сэвэр вэлнүү, сэвэрвэл дон ирвэл лошты даа угувэл дон ирвэл ло монгрышты чыйдэ халыкан кымда вэрвлэй ылыт, кыды вэрэ 1 кв. км-эш 10-эдэмгүйцэт, эчэ 1 эдэмгүйцэт чыйдэ вазэш. Сибирьшти халыкын чак ылмаш когон вашталт миа — киндэ шачмы вэрвлэштэй, 1 кв. км -эш кыртны корны кок вэлнүү Сибирьн вадывэл чистьаштэй 20 эдэм нэрэйк вазэш, катэ сэвэр вэлнүүж гүн 1 кв. км-эш 0,01 эдэм нэрэйк, эчэ тилэцэт чийдэн вазэш. Казахстаншты даа Покшал Азиштэй халыкын чак ылмаш тыйлэцэт когон вашталт миа, оазисвлэштэй 1 кв. км-эш 150 эдэмёт утла вазэш, тыйшток эчэ пустиньвлэй даа күкшы кырыкан вэрвлэй ылыт, тэхэн вэрвлэштэй эдэм ёлымаш викок укэ ганьжок.

Махань-шон физико-географически зонывлэштэй кыцэ чакын халык ёлла тыйдэм, 1897 ин ёштэмбэ перэпсис сэмийн Йэвропэйски чистьалан-шотлэн лыкмы ти табльцийн анжыкта.

1 кв. км-эш эдэм шот вазын:

Тундр полосашты	0,3	Шырган стээп вадывэл монгрышты	53,4
Тайга полосашты	12,0	Ирвэл монгрышты	26,0
Иарысан шырган полосашты	36,7	Кукши стээп полосашты	
		(Каспий сага)	5,2

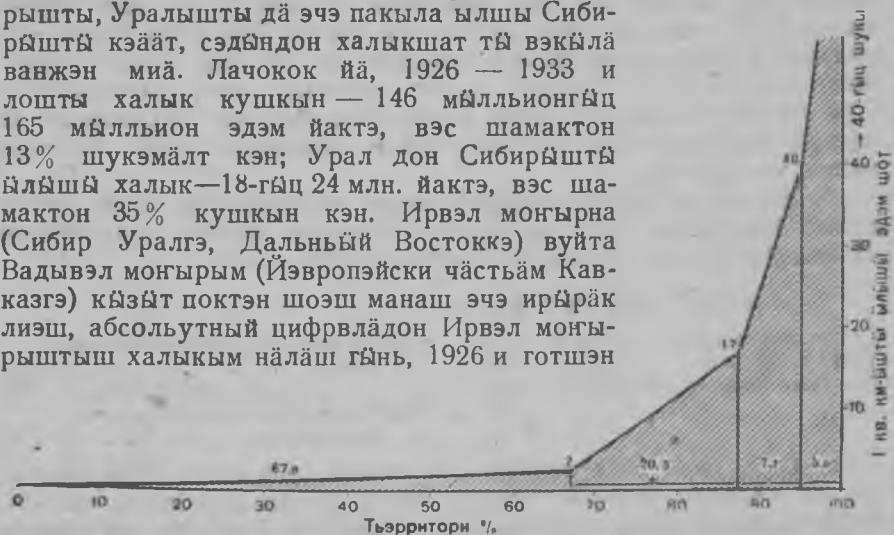
СССР-н цилә составышты кок тэхэн, пиш шоэн эдэм ёлымы, кымда вэрвлам айырэн нэлэш лиэн: тундр дон тайга полоса-влэштэй сэвэрвэл „пустиньям“ — цилажы 9 млн. кв. км кымды-каш вэр лиэш даа эчэ Казахстан дон Покшал Азин кукши стээп-

влан полосаштыш йугвэл „пустиньым“ — тидын вэржы 2 млн. км.² утла лиэш. Ти кок пустиньышты 1 км. км кымдыкеш, икпоратка шоттон налмыкы, 1 эдэмгэцтэй чадын вазэш, цилажий иктэй 10 млн. эдэм нарык вэлэй бял; молы 158 млн. Эдэмжий молы тээрроришты погыналт шынэндэйтиш, тишти 1 км. км кымдыкеш 15 эдэмтэй утла вазэш, вэс шамактон манмыкы, АСШ-ыштыш халыккыцтэй тишти эдэмвэл чакын бялэт.

1926 ин ёштым ёрэпсий матьэриалвэл халыкын чак ылмы сэмийн полосавладон айырэн шындаш гынь, пиш раскыды табльцийм ужына.

СССР-н Йэвропэйски чистьё көргүшты чакрак ёштым ёрэвлям айырэн кэши линни тэнэ эртэй: Лэндинградгэц Рибинскишкы, пакыла Йыл мычкы Саратыв йактэ, вара Дон ёнгышкы Ростов токы. Ти линни көргүшты халык ёштымаш шот 1 км. км-эш цилэй вэрэок 20 эдэмгэцтэй чады акли, ти линни түнүжий кышты-тишти, пасна вэрвляшты вэлэти цифр йактэ шоэш ёль эртэлэл кэй, молы вэрэжий гынь, ак шо. Тээррори мычкы кыцэ халык исторически шэрлэн миэн, Йылжат кыцэ граньца шотэш ляктэш, тыйдэй тишэц раскыдын пайдырна.

Ти остатка ивлэ мычкы пиш кого стройымаш кэй, охыр вэрвляш стройалтыт — кыртны корнывлэ, гигантски завотвлэ, у халавлэ дэй тээрэс кого промышленный районгэй ёштэлт миэт, сэдэггэц халыкшат юндэ вэргэц вэршкын когон ванжа, у вэрвляшкы кэй. Ти стройымаш айыртэмийнок когонжы ирвэл монгрышты, Уралышты дэй эчэ пакыла ылши Сибирьшты кэйтэй, сэдэндөн халыкшат тэй вэклийн ванжэн миэт. Лачокок йа, 1926 — 1933 и лошты халык күшкын — 146 майллионгэц 165 майллион эдэм йактэ, вэс шамактон 13% шукэмэлт кэн; Урал дон Сибирьшты ёштымаш халык — 18-гэц 24 млн. йактэ, вэс шамактон 35% күшкын кэн. Ирвэл монгырна (Сибир Уралгэ, Дальний Востоккэ) вуйта Вадывэл монгырим (Йэвропэйски чистьё Кавказгэ) кызьтэй поктэн шоэш манаш эчэ ирүрэй лиэш, абсолютный цифровладон Ирвэл монгрыштыш халыкын налыш гынь, 1926 и готшэн

42-ши рис. Халыкын чак ылмаш сэмийн СССР тээррорим пайылымаш.

6,3 млн. эдэм вэлэ тыйшти шукэмийн, Вадывэл монгрышты гынь—11 млн. шукэмэлт кэн.

„Ордых“ саганаок, Урал шайылны тинэр шукийн эзмийн киа, тыйши эчэ шуки лу мэллион эдэмийн бэлэш пыраш лиен, тэвэ тидындон мянмэн сандалыкнаа Вадывэл Йэвропыштын цилэ сандалыкны когон айырлалтэш¹.

Халыкын национальный составши.

Национальнысть шоттон мянмэн сандалыкныш халыкын нэлшаш гынь, пиш шукийн халыкан ылэш. СССР-ышти цилэж 200 ииш халык нэрэй бэлэ. Нийн лошты маханьшон расан, развитийн халыквлэх улы. Тинэр шукийн халык, тинэр шукийн эдэм иквэрэш тэнэ тырын бэлэн кэрдэйт гынь, пиш раскыдын кайеш: нацивэлэх лошты иктэй-вэсэй вэлкэй шайдэшкын мэш, ужын кэрттэй мэш, тиды — империалистивлэн попым сэмийн „природын закон“ агуул, классовый общээствышты вэлэ лин кэрдэш; вуйлалтэн шалгыши национальныстын камандувайышы классувэлэх ти шайдын йори йышкырэн когоэмдэн шалгат.

СССР-ышти цилэ национальныстьвэлэх махань гыньят ик тъериторишиштэй бэлэт гынь, нийн бэлэхэе пасна национально-тъериторион стройалтмаш улы: республик (сойузный ёль автономный), автономный область, ёль национальный округ дон национальный район улы. Улны анжыктымы таблицишти СССР-ышти шукийн эдэмийн халыквлэн списким² пумы, ти халыквлэн эдэм шотым 1926 ин бэлтгэх пэрэпсий сэмийн анжыктымы:

	1926 ин (тыйжэм шоттон)	1926 ин (тыйжэм шоттон)
Рушвэлэ	77 732,2	Ираньэцвэлэ, татвэлэ, талишвэлэ, курдвлэ (Кав- каз)
Украиньэцвэлэ	31 189,5	226,9
Бэлоруссвэлэ	4 738,2	Молдаванивэлэ
Польяквлэ (Йэвропэй- ски чাষтэйн вадывэл мон- грышты)	781,7	Ньэмэцвэлэ
Молы славянвэлэ: чэхвэлэ, словаквэлэ, сэрбвэлэ, бол- гарвэлэ (Йэвропэйски чá- стийн йүг вэлний)	140,9	Эствлэ (Йэвропэйски чाषтэйн сэвэрвэл дон ирвэл ло монгрышты) .
Льитовэцвэлэ дà латиш- вэлэ (Йэвропэйски чাষтэй- нан сэвэрвэл дон вадывэл ло монгрышты)	192,6	154,6
Таджиквэлэ	376,4	Коми
Осетинвэлэ	272,0	226,3
		Пермэцвэлэ (Урал)
		149,4
		Мордва
		1 339,9
		Мары
		428,2
		Молы финнвэлэ (Йылын покшал чাষтэйжий)
		219,3
		Тадарвэлэ
		4 823,8
		Башкирвэлэ
		983,1

¹ Вэрийн-вэрэх халык бэлтгэхийн йажонок ынгылаш манын, книгэй сагашы картын — СССР халыкын вэрийн-вэрэх чак ылмыжийн анжыктымы картын, чиа кырандашвэлдийн чиалтэн шийндэш шүүдэнэй.

² СССР-ышти шукийн тиды халыквлэн йори республик ёль автономный область уз, тэхээн халыквлэх шукийн вэрийн-вэрэх чак ылмыжийн анжыктымы картын, чиа кырандашвэлдийн чиалтэн шийндэш шүүдэнэй.

	1926 ин (тыйжем шоттон)	1926 ин (тыйжем шоттон)
Кара-калпаквлă . . .	126,0	Кавказски молы ха- лыквлă
Казахвлă дă киргизвлă	4 578,4	Удмуртвлă
Узбеквлă	2 440,9	Каçевлă
Туркмэнвлă	427,6	Молы йиш тъурко- тадарвлă (Азиатски чă- стъашты, Иыл мычкы, Кавказкышты)
Суасламарывлă	1 117,3	Пальязаиатвлă: чукот- влă, кораквлă, камчадал- влă дă молывлă (Даль- ний Восток крайын сэ- верышты)
Йакутвлă	214,8	Китайэцвлă (Дальний Восток крайышты)
Калмиквлă	133,5	Корайэцвлă (Дальний Восток крайышты)
Бурятвлă	238,1	Молы йиш халыквлă
Грэеквлă (Кавказ, Крим, УССР-и Йугвэл)	213,7	
Циганвлă	71,8	
Йэврэйвлă (Йэвропей- ски чăстъин вады вэлни дă йүгвэл дон вадывэл ло монгырышты, эчэ Дальний Востоккышты)	2 679,1	
Грузинвлă	1 820,9	
Арманивлă	1 565,8	

Культурны күшкын шомаш пăлыхвлă.

Халыкын культурный ылмашыжы, тидын лошты образованы шăрлăлт щомаш, профессиональный тымэньмашăт, обший тымэньмашăт пищ кого экономически значэнъян ылышт. Халык лошты культурнысть манъар кого, тайга тидын труйва ашнышкат кого лиеш. Кызытшы вэрэмэн пиш пыт когон социальистически стройкы кэмй годым, у тъэхникы йышталт миă, у производствывлам пăлэн миэнă дă шалдыра машинăён производствышкы шукы мăллийонын у эдэмвлă шывшылт миăт, тэвэ тэхэнь вэрэмэн мăнмэн сăндăлыхкыштэнă культурнысть луктимаш айыртэмйнок когон. кэрэл ылэш.

Культурнысть ылмашым сэк простанжок тымэньмаш процэнт-кыц пăлайш лиеш. Күгижэн готыш вэрэмгайц мăлайнă пиш худа наслъедствы киэн кодын. 1897 ин йыштимй пэрэпись сэмйнъ Россияйшты грамыты пăлышшы эдэм 22,3% ылын (пүэр йивлă лошты 31,8%, йăдйрэмашвлă лошты 13,1%); грамыты пăлайдымвлажий грамыты пăлышвлаагайц 4 пай шукы ылынты, Вадывэл Йэвропы сăндăлыхквлашты тымэньшывлă шоэн вэлэ ылынты.

Советски вэрэмэн грамыты пăлайдымашым кыцэ пыттарэн миэннă, тэвэ ти табльицăгыц кайаш:

Грамытынвлă процент шоттон.

	Пүэргайвлă лошты			Йăдйрэмашвлă лошты		
	1920 ин	1926 ин	1930 ин	1920 ин	1926 ин	1930 ин
Халавлăшты . . .	66	70	91	53	57	80
Соловлăшты . . .	38	46	71	19	23	46

Үйдүрэмшвлэ лошты тымэньмаш пүэргүйвлэ лоштыш торц чынъярэк кэй; халаштыш торц солашты тымэньмаш чынъярэк кэй. Пачэш котшывлэ аныц кэшүйвлэдөн ик төрүш шагал миэт. Пачэш котши (отсталый) тыхыды халыквла лошты тымэньмаш паша айыртэмийнок анзылтэн миа, ниньжым вэт кугижан правильельсты со пыцкэмшэшшок кодэн миэн, Ышкэ туан йылмийдон тымэньшэйт шүдйэдэ. Тэнэ, примэрлэн, чэркэсвла лошты грамыты палышывлэ 1926 ин цилажы 17% вэлэ ылыныт, 1931 ин чэркэсвла иктайдынн грамыты палышывлэ линйт. Калмиквла лоштат, кабардьиньэцвла лошты дэ эчэ вэсэ молы халыквла лоштат сэдок ылын. Грамыты палышывлэ, процент шоттон 1930 ин цилажы 67,3% ылыныт; 1897 и готшидон төрэштэрэн, грамыты палышывлэ кым пай шукэмэлт кэнйт.

Партиын XVI сийэздын постановльены сэмийн мянман тоны ёндэ цилалын обязатьэльни тэнгэлтийш школым тымэн пытэрэш биштэмб; грамытым палышдымб, котши эдэмвлэм ударный сэмдөн тымдэн шоктэн миэт. Грамыты палышдымб эдэмвлэн шот кызыйт 10%-ят укэ. Красный армишкэй налмыг годым 1932 ин центральный районвлашти шукуы вэрэ, примэрлэн, Московски областнышты, призивныквла лошты грамыты палышдымб эдэм иктэт укэ ылын.

Револьуцийактэш торц кызыйт халык шукуы ганя когон шукуын тымэньшэ. Тэнгэлтийш дэ кайдалаш школвлашти тымэньшывлан шот кугижай готши вэрэмштийш торц кым пай нары шукуы ылэш. 1914/15 ин 7,8 млн. тымэньшы ылын, 1933/34 ин — 22 млн. ылын.

Школвлагыц пасна эчэ школ йактэ тымэньмий дэ школ түнү тымэньмий учреждээныйвлэ улы, кугижан Российской штад тэхэнь учреждээныйвлам йэдьиницайвлэдөн вэлэ шотлэнйт. Книгэ лыкмаш $1\frac{1}{2}$ пай шукэмэлт кэн, экзэмпльэр шотши — $6\frac{1}{2}$ пай шукэмэлт шон. Газэт шот 5 пай кушкун, газэтвлэн тиражши — 12 пай шукэмэлт кэн.

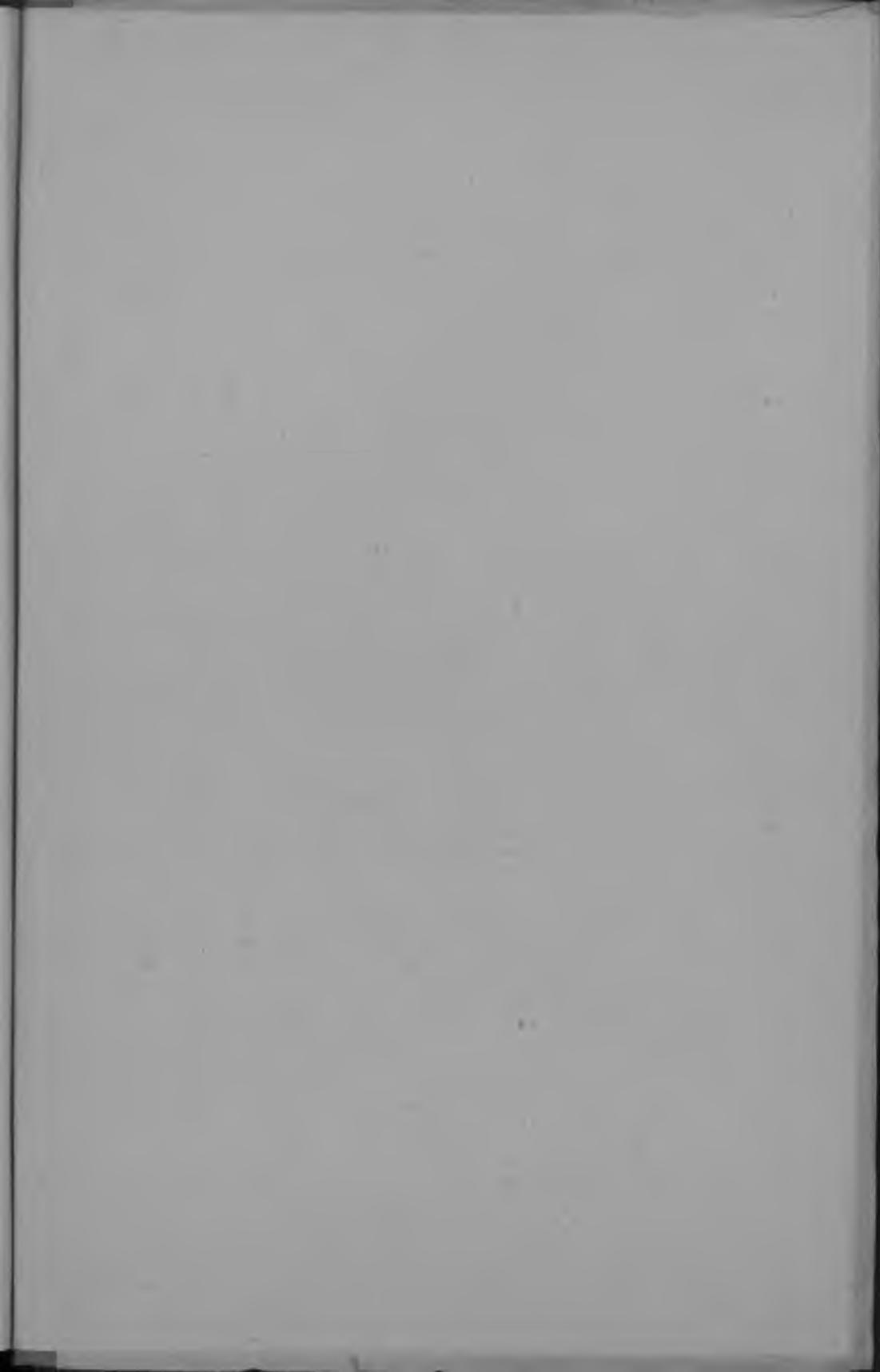
В У Й Л Ы М А III

I. Положэнъы, тъэрритори дä граньицäвлä.	
Гэографически положэнъы дон тъэрритори	3
СССР-н граньицäвлäжы дä граньицä воктэншы государствывлä	4
II. Таныжвлä.	
Сэвэрвэл Иän окэн дä тыйдйн чäстъäвлäжы	6
Тыр окэн дä тыйдйн чäстъäвлäжы	14
Атлантически окэанын таныжвлä	16
Каспийски тайгыж	21
III. Рэльйэф.	
1. Иэвропэйски чäстъä	24
Ирвэлэвропэйски тöрэм	—
Граньицä тыйр мычкы эртышы пырбынзыкän кырыквлä	34
2. Вадывэлсибирски дä Арапокаспийски чäстъäвлä	37
Вадывэлсибирски дä Турански лап тбрэмвлä	—
Граньицä тыйр мычкы эртышы пырбынзыкän кырыквлä	40
3. Ирвэлсибирски чäстъä	42
IV. Рок лоштыш кэрэл пайдавлä.	
Рок ло пайдавлän лайлтмаш	46
Рок ло пайдавлän географически вäрбн-вäрэ ылмаш	47
Рок лоштыш кэрэл, пайдавлän заасавлä	49
V. Климат.	
Климатын обший характъэристики	54
Ирвэлэвропэйский тбрэмштыйш климат	55
Йугвэл Кримбн дä Закавказийэн климат	59
Вадывэлсибирски лап тбрэмштыйш климат	60
Советски Покшал Азин климат	62
Ирвэл Сибирйн климат	64
Амурско-Приморски областъиштыш климат	66
VI. Рэкäвлä дä йäрвлä.	
Рэкäвлän айыртэмвлä	68
Ирвэлэвропэйски тбрэмштыйш рэкäвлä	69
Ирвэлэвропэйски тбрэмштыйш йäрвлä	73
Кавказыштыш рэкäвлä дä йäрвлä	75
Вадывэлсибирски дон Турански лап тбрэмштыйш рэкäвлä дä йäрвлä	76
Ирвэл Сибир дон Дальний Востокыштыш рэкäвлä дä йäрвлä	79
VII. Кушкыш, почыввлä дä животныивлä.	
Тундр зоны	84
Шыргы зоны	89
Стъэп зоны	95
Пэлэпустиньвлän дä пустиньвлän зоны	99
Субтропически кушкышвлän дä йугвэл кырык шыргывлän зоны	104
Күкши кырыквлäштышы, аль алпийски, кушкышвлä	109
VIII. Былышы халык.	
Халыкын обший шот дä кушкын привайалт мимäшбйжы	111
Класс сэмынь дä професси шоттон халыкын составшы	113
Халаштыш дä солаштыш халык	116
Халыкын чак ылмаш	119
Халыкын национальный еоставшы	121
Культурны кушкын шомаш пälйквлä	122

*4 1955
567
Акт №
Вилладн. Я.*

2

Акшы 1 тәңә 85 коп.
Цена 1 руб. 85 коп.
У. 2. н.

411898 | Мар.г.
3-SIG

Н. Н. БАРАНСКИЙ
ФИЗИЧЕСКАЯ
ГЕОГРАФИЯ СССР

Учебник для 7-го класса
неполной средней
и средней школы

На горно-марийском языке